83.3Аз1
М52

ФЛАТУН МӘММӘДОВ

Азәрбајҹан УШАГ әдәбијјаты

БАКЫ • 1977

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЈЈАТ ИНСТИТУТУ

83.3 Аз
М.52

ӘФЛАТУН МӘММӘДОВ

АЗӘРБАЈҸАН УШАГ ӘДӘБИЈЈАТЫ

(„Дәбистан“, „Рәһбәр“ вә „Мәктәб“ журналлары әсасында)

Мәҹбури нүсхә

2015 фонд,

Азербайджанская Республиканская
детская библиотека
имени Ф. Кочарли
Инв. № 37059

37059

«ЕЛМ» НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1977

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору **Камран Мәммәдов**

© «Елм» нәшријјаты, 1977.

$М\frac{70202-000}{М-655-77}\cdot 56-77$

КИРИШ

XIX әсрин орталарындан е'тибарән Азәрбајчанда мәдәни-маариф вә мәктәб ишләри хејли чанланмаға башлады. Бакы, Кәнчә, Шуша, Шәки, Шамахы, Салјан, Ләнкәран, Губа, Нахчыван вә с. шәһәрләрдә ибтидаи мәктәбләр ачылды. 70-чи илләрә јахын бу мәктәбләрин сајы даһа да чохалды. Артыг 80-чы илләрдә Азәрбајчанын мүхтәлиф шәһәрләриндә олан мәктәбләрдә ијирми миндән чох шакирд охујурду. Губернија идарәси Шамахыдан Бакыја көчүрүлдүкдән сонра Бакыда мәктәбләрин сајы даһа да артды. 1879-чу илдә Гори семинаријасында азәрбајчанлылар үчүн «мүсәлман шө'бәси», 1887-чи илдә «рус-татар» мәктәбләри, сонралар Бакыда гызлар үчүн кимназија, бунун ардынча «сәадәт» мәктәби јарадылды. Мәктәбләрин чохалмасы вә маариф ишиндәки еһтијач фајдалы ушаг әсәрләринин, дәрслик вә китабларын јарадылмасыны тәләб едирди.

Азәрбајчанын маарифпәрвәр зијалылары јени мәктәбләр ачмаг, дәрслик вә китаблар, гәзет вә журналлар бурахмаг уғрунда әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. 1881-чи илдә А. О. Черњајевски тәк, 1888-чи илдә исә Сәфәрәлибәј Вәлибәјовла бирликдә «Вәтән дили» дәрслијини бурахды. Бундан сонра С. Вәлибәјовун «Гүдрәти-худа» (1888), И. Гаспиринскинин «Хачеји-Сәбјан» (1889), Р. Әфәндизадәнин «Ушаг бағчасы» (1898), «Бәсирәтүлэтфал» (1901) кими дәрслик вә мәчмуәләри чап олунду. «Ушаг чешмәји» (А. Шаиг, 1907), «Күлшәни-әдәбијјат» (А. Шаиг, 1910), «Түрк-Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви» (Н. Нәриманов, 1907), «Икинчи китаб» (А. Ә. Мәһәммәдзадә, А. Ә. Моллазадә, 1910), «Ана дили» (Мирзә Гәмәрлински, Нәриманбәјов, Шахтахтлы, Рәчәбов, М. Газыјев, Чәфәрбәјов, Мирзә Әләскәр, Мирзә Абдулла оғлу, 1908), «Биринчи ил мүсәввәр түрк әлифбасы вә илк гираәт» (М. Маһмудбәјов, 1907), «Икинчи ил» (С. Әбдүррәһманбәјов, М. Маһмудбәјов, С. Ахундзадә, Ф. Ағазадә, А. Талыбзадә вә А. Әфәндизадә, 1908),

«Јени мәктәб» (А. С. Меһдизадә, М. Маһмудбәјов, 1909), «Күлзар» (А. Шанг, 1912) вә с. әсәрләр Азәрбајчан педагожи фикир тарихиндә мүһүм рол ојнамагла, ушагларын јашына вә билик сәвијјәсинә ујғун илк дәрсликләр иди. Адларыны чәкдијимиз дәрсликләрин бә'зиси мәшһур рус педагогу К. Д. Ушинскинин тә'лими вә онун дәрсликләри әсасында тәртиб едилирди. Јазычы вә педагог Рәшидбәј Әфәндизадә јазырды: «Тәрбијә елмини (педагогиканы) өјрәндикдән сонра мән анладым ки, көһнә мәктәб халга билик вермир, ону маарифләндирмир. Јени мәктәб лазымдыр. Бу исә јалныз Ушинскинин јени үсулла тәртиб етдији дәрс китабы кими, өз мәктәбләримиз үчүн ана дилиндә дәрс китабы тәртиб етмәклә мүмкүндүр. Өзүмүн «Ушаг бағчасы» адлы дәрс китабымы бу гијмәтли әсәрә бәнзәтмәк үчүн мән Ушинскинин шөһрәт газанмыш вә мүстәсна китабыны рәһбәр гәбул етдим»[1]. Лакин бу дәрсликләрин өзләри дә јени үсул мәктәбләринин тәләбини өдәјә билмирди; һәм дә орадакы бәдии парчаларын бир чоху ушагларын јашына мүнасиб дејилди. Бураја топланан ше'р, һекајә вә нағылларын әксәријјәти идеја вә бәдии чәһәтдән зәиф иди. Маариф хадимләри јени, дәјәрли ушаг әсәрләри јаратмаг һаггында душүнмәјә билмәздиләр. Онлар ушаг әдәбијјатынын, мәктәб вә маариф ишинин инкишафы үчүн ушаг мәтбуаты вә ја педагожи журналларын вачиб олдуғуну јахшы билирдиләр. Русијада «Семья и школа», «Тропника», «Мир божий», «Јуный читатель», «Современный мир» вә башга педагожи, ушаг вә кәнчләр журналлары, еләчә дә алманахлар бурахмаг мүмкүн олдуғу һалда, Азәрбајчан маариф хадимләринин бу саһәдәки фәалијјәти сәмәрәсиз галыр, чар сензурасы тәрәфиндән боғулурду.

Биринчи рус ингилабы өлкәнин ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатында мүәјјән дөнүш јаратды. В. И. Ленин бу ингилабын күчүнү вә онун Шәргдә әмәлә кәтирдији шәраити сәчијјәләндирәрәк јазырды: «Рус ингилабы бүтүн Асијаны һәрәкәтә кәтирмишдир. Түркијәдә, Иранда Чиндә олан ингилаблар сүбут едир ки, гүдрәтли 1905-чи ил үсјаны дәрин из бурахмышдыр вә јүз милјонларла адамларын ирәлијә һәрәкәтиндә өзүнү көстәрән бу тә'сир арадан галдырыла билмәз»[2].

[1] «Азәрбајчанын Русија илә бирләшмәси вә онун игтисади вә мәдәни нәтичәләри», Бакы, 1956, сәһ. 286.

[2] В. И. Ленин. Әсәрләри, 23-чү чилд, Бакы, 1951, сәһ. 268.

Чар һөкумәти халглары зүлм алтында сахламаг, һәр чүр азад, мүтәрәгги фикирләри боғмаг, күтләләрин ингилаби ирадәсини гырмаг үчүн мухтәлиф васитәләрдән истифадә етдији бир дөврдә аз да олса, мәтбуат азадлығы әлдә едилмишди[3]. Азәрбајчан зәһмәткешләри дә пролетариатын рәһбәрлији илә мәтбуат азадлығы, сечки һүгугу, мәктәбләрдә ана дилиндә азад тәһсил алмаг вә башга демократик һүгуглар уғрунда мүбаризәјә гошулурдулар. Лакин мүбаризә чәтин иди. Јухарыда көстәрдијимиз ирәлиләјишә бахмајараг, чаризмин рус олмајан халглары руслашдырма сијасәти, мәктәб вә маариф ишинин дүзкүн гурулмамасы, һәмчинин башга ичтимаи-сијаси манеәләр үзүндән Загафгазијада, еләчә дә Азәрбајчанда ушаг әдәбијјаты, ушаг мәтбуаты, хүсусилә маариф вә мәктәб иши ләнк инкишаф едирди.

Ајры-ајры мүәллифләр тәрәфиндән тәртиб едилән дәрсликләр мүстәсна едиләрсә, демәк олар ки, ушаг әдәбијјатынын тәрәггиси уғрунда елә бир мүвәффәгијјәт әлдә едилмәмишди. Һәлә кечән әсрин сонларында маариф хадими вә јазычы С. М. Гәнизадәнин «Совгат» (1896), «Чираг» (1897) адлы журнал бурахмаг тәшәббүсләри баш тутмамышды[4].

1896-чы илдә С. М. Гәнизадә һ. Маһмудбәјовла бирликдә Дахили ишләр назирлијинә «Нүбар» адлы журнал бурахмаг үчүн дә мүрачиәт етмишди[5]. Онларын әризәләриндә көстәрилирди ки, «Нүбар» журналы С. М. Гәнизадәнин редактәси илә Бакыда чыхачаг, Тифлисдә сензурадан кечәчәкдир. Журналда тәрчүмә вә орижинал педагожи, әдәби мәгаләләр, һекајәләр, повестләр, романлар, еләчә дә хатирәләр, драм әсәрләри дәрч олуначагдыр. Журналын кениш јајылмасы үчүн сон сәһифәләрдә мухтәлиф мәктублар, редаксија чаваблары, ушаг нағыллары, тәмсил вә тапмачалар, ребуслар вериләчәкди[6].

С. М. Гәнизадә 1897-чи илдә «Чами-мә'рифәт» адлы һәфтәлик гәзет бурахмаг үчүн јаздығы хаһишнамәјә дә мүсбәт чаваб ала билмәмишди[7].

[3] В. И. Ленин. Әсәрләри, 23-чү чилд, Бакы, 1951, сәһ. 265.

[4] Бах: Х. Г. Мәммәдов. Султан Мәчид Гәнизадә (автореферат), Бакы, 1963, сәһ. 10 (рус дилиндә).

[5] ССРИ МДТА, ф. 776, г. 12, иш 58, в. 2—3.

[6] Јенә орада.

[7] Јенә орада, иш 19. в. 1—2.

Көркәмли маариф хадими Ә. Чәфәрзадә[8] «Дәбистан» адлы ушаг журналы нәшр етдирмәјә мүвәффәг олмушду. «Дәбистан»ын биринчи нөмрәси 1906-чы илин апрелиндә Бакыда нәшр едилди. Ә. Чәфәрзадә өз хатиратында јазыр: «...Бакыда һејкәли дуран Сабир бағчасы јериндә «Каспи», «Һәјат» вә «Фүјузат» гәзет вә журналларынын идарә вә мәтбәәси јерләширди. Нәшр етдијим чочуглара мәхсус ики һәфтәлик азәрбајчанча «Дәбистан» журналы идарәси дә орада бир кичик отагда иди»[9].

«Дәбистан»ын гајәси вә мәгсәди кәнч нәсли маарифләндирмәк, јени үсул мәктәбләрини чохалтмаг, елмин мүхтәлиф саһәләри илә ушаглары таныш етмәк, Азәрбајчан әдәбијјатыны вә дикәр халгларын әдәбијјатыны јајмаг вә с. олмушдур.

«Дәбистан»ын мәрамнамәси әсасән белә иди:

Милли вә әчнәби дилләрдән тәрчүмә олунмуш нағыл вә һекајәләр;

Милли вә әчнәби дилләрдән тәрчүмә олунмуш һәр нөв әш'ар вә мәнзум һекајәләр,

Дини вә тарихи мәгалә вә һекајәләр;

Милли вә әчнәби шүәранын вә шајени-диггәт ә'лан әшхасын тәрчүмеји-һалы вә сурәтләр;

Тарих-тәбиәтә даир мәгаләләр;

Чоғрафија вә сәјаһәтә даир мәгаләләр;

Әлһәддә шәкил вә рәсмләр;

Әср вә күзәранымыза даир мәтләбләр;

Азәрбајчан, фарс вә рус әдәбијјаты;

Тә'лим вә тәрбијәјә даир вә ушагларa мәхсус әдәбијјата нәзәр етмәк;

Ләтифә, әјләнчә, мәшғулијјәт, мүәмма, тапмача;

Һесаблар, ојунлар вә гејри;

Идарәјә мәктуб;

Е'лан[10].

1906-чы илин апрелиндән декабрынадәк «Дәбистан»ын ардычыл олараг 17 нөмрәси чапдан чыхмышдыр. Ичтимаи тәзјиг, мәтбәә ишчиләринин чатышмамасы,

[8] Әлискәндәр Чәфәрзадә (1875—1941)—мүәллим, мүһәррир, «Һопһопнамә»нин совет дөврүндә илк мүкәммәл нәшринин (1922) тәртибчиси, көркәмли мәдәнијјәт хадими иди. О, бир мүддәт Н. Нәримановун ачдығы гираәтханада мүдир ишләмишдир.

[9] «Әдәбијјат гәзети», 1936, № 31.

[10] «Дәбистан», 1906, № 1.

мадди бөһранлар, абунәчиләрин азлығы вә дикәр сәбәбләр мәчмуәнин нәшрини чәтинләшдирирди. Ә. Чәфәрзадә «Дәбистан»ын икинчи или мүнасибәтилә јаздығы мәгаләдә вәзијјәтин ағырлығындан шикајәтләнирди: «Гафгазда дөрд јүз, беш јүз әбәвејн јохдур ки, үмиди-истигбалы олан өвлады үчүн «Дәбистан»ын давамына васитә олсун»[11].

1908-чи илдә чыхан сонунчу нөмрәдә охујуруг: «Бу илин март ајында јүз пај сатылса иди, «Дәбистан» һәмин ајдан чыхмаға башлајачаг иди. Мәәтәәссүф, бу вахтадәк анчаг 46 адам ширкәтә дахил олмаға рәз'и көстәрдијиндән бөјлә бир мүһүм ишә гәдәм гојмаг гејри-мүмкүн олдуғу мә'лум олду»[12].

«Дәбистан»ын бағланмасы Азәрбајчан мәтбуаты, маариф вә мәдәнијјәти еләчә дә ушаг әдәбијјаты үчүн ағыр бир зәрбә олду. Ачыг фикирли јазычы, елм вә маариф хадимләри бу хәбәри кәдәрлә гаршыладылар.

1906-чы илдә «Рәһбәр» адлы икинчи бир журналын да нәшринә башланылды. Лакин о да ағыр мадди чәтинликләр, мәтбәәнин олмамасы вә башга сәбәбләр үзүндән 1907-чи илдә вахтсыз бағланды. «Рәһбәр» Гафгазын вә Русијанын мәишәтиндән, әдәбијјатындан вә тә'лим-тәрбијә ишләриндән бәһс едән ајлыг журнал иди. «Рәһбәр»ин нашири вә редактору көркәмли маариф хадими Маһмудбәј Маһмудбәјов иди[13].

[11] «Дәбистан», 1907, № 8.

[12] «Дәбистан», 1908, № 9. Ә. Чәфәрзадә «Дәбистан»ын ширкәтинә дахил олан, онун нәшрини давам етдирмәк үчүн һәр чүр көмәк көстәрән адамларын сијаһысыны вермишдир. Бунлар ашағыдакылардыр: Ф. Хојски, Б. А. Һәндијев, Ч. Вәзиров, И. Мәликов, Б. Ашурбәјов, И. Ашурбәјов, Һ. Һ. Ашурбәјов, Әһмәд Камалбәј, Зејналов, К. Ханларов, М. Һачынски, Ә. Әмирчанов, А. Ханларов, Ә. А. Ағајев, Г. Гарабәјов, Һ. Маһмудбәјов, С. М. Гәнизадә, Ә. Әбдуррәһманбәјов, С. Ахундов, М. Маһмудбәјов, М. Мөвсүнзадә, Г. Гасымов, Ф. Ағајев, Ү. Һачыбәјов, Ә. Һагвердијев, Ә. Әфәндизадә, Ә. Ахундов, Б. Бәдәлбәјов, В .Исмајылов, Ј. Әлијев, М. Вәлијев, Ә. Мәммәдов, З. Асланов, Һ. Танрыгулијев, Ә. Танрыгулијев, Ә. Вәлибәјов, М. Мурадов, С. Мәликјеганов, Ј. Әфәндизадә, Р. Таһиров, А. Талыбзадә, Ә. Чәфәрзадә.

[13] Маһмудбәј Полад оғлу Маһмудбәјов (1863—1923) көркәмли маариф хадими иди. О, 1910-чу илдә А. Сәһһәтлә бирликдә «Јени мәктәб» адлы үчүнчү синифләр үчүн дәрслик, 1911-чи илдә «Имламыз» китабыны бурахмышдыр. О, Ә. Сабирин јахын досту иди. М. Маһмудбәјов Совет һакимијјәти дөврүндә мә'сул вәзифәдә ишләмишдир.

«Рәһбәр» әсасән педагожи журнал иди. Бунунла белә, орада әдәби әсәрләр дә дәрч олунурду. М. Маһмудбәјов «Рәһбәр» журналынын нә мәгсәдлә чыхарылмасыны белә изаһ едир: «Пәс бир милләт ки, өз милләтини, дилини итириб јох олмаг истәмир, кәрәкдир мәктәбләринин мүнтәзәм олмасына, әдәбијјатынын сәрвәтләнмәсинә, әдәбијјат васитәсилә милләтини танытмага вә милләтинин ичтимаи ишләринин вүс'әтләнмәсинә чалышсын. Бунлары нәзәрә алыб биз бир нечә Бадкубә (Бакы—Ә. М.) мүәллимләри ачыг вә садә дил илә јазылмыш тәрбијә вә тә'лим үсулундан, әдәбијјатдан вә ичтимаи мәишәтдән бәһс едән ајлыг бир журнал нәшр етмәјә шүру етдик»[14].

М. Маһмудбәјов «Рәһбәр»ин илк нөмрәсиндә журналын идеја истигамәтини, онун мәрамнамәсини вә мүәллифләринин «өһдәләринә көтүрдүкләри вәзифәләри» бу шәкилдә шәрһ етмишдир: «Мәгсәдимиз мәктәбләримизин мүнтәзәмлијинә, милләтимизин мәишәт мејданында, елм вә мә'рифәт јолунда ирәли кетмәсинә вә милли әдәбијјатдан хәбәрдар олмасына әлимиздән кәлән гәдәр рәһбәрлик етмәкдир»[15].

«Дәбистан» вә «Рәһбәр»дән сонра «Мәктәб» Азәрбајчанда үчүнчү демократик ушаг журналыдыр. Онун нәшри узун мүбаризәдән сонра мүмкүн олмушдур.

Н. Нәриманов да һәлә Бакы оғлан кимназијасында ишләјәркән «Мәктәб» адлы ајлыг елми-педагожи журналын нәшри үчүн (4 декабр 1900-чү ил тарихли еризә илә) Гафгазын мәтбуат үзрә рәисинә мүрачиәт етмишди[16]. Гафгаз сензура комитәсинин Н. Нәриманова көндәрдији 17 ијун 1901-чи ил тарихли 1984 нөмрәли мәхфи мәктубунда Азәрбајчан халгынын ичтимаи шүурунун мәһдудлуғу, елми-педагожи журнал бурахмаға вә ону охумаға гүввәси олмадығы иддиа едилирди[17]. Сензура Азәрбајчанда артмагда олан јени үсул мәктәбләрини, күчлү зијалы дәстәсини нәзәрә алмајыб, дини мәктәбләри вә моллалары әсас гүввә һесаб едиб јазырды: «Загафгазија мүсәлманларынын бөјүк әксәријјәти үчүн «Мәктәб»ин елми мәгаләләри нәинки марагсыз, һәтта анлашылмаз олар... Мәсчид мәктәбләриндә гурандан шифаһи дәрс дејән моллалара кәлдикдә исә чәтин ки, онлар мүһафизәкар ишләриндә чәнаб Нәримановун өз органында јајмаг истәдији тә'лим-тәрбијә әсасларындан истифадә етсинләр. «Сензура белә бир журналын чаризмин сијасәтинә тохуначағыны вә башга сәбәбләри бәһанә кәтирәрәк, онун нәшринә ичазә вермәмишдир.

Мәтбуат комитәсиндә «Мәктәб» адлы журналын нәшри һаггында ишә бир дә 1911-чи ил нојабрын 18-дә бахылды. Бакы шәһәр бәләдијјә идарәси рәиси һәмин тарихдә 26029 нөмрәли мәктубунда Тифлисдә мәтбуат ишләри комитәсинә јазырды: «Сензура вә мәтбуат низамнамәсинин 1906-чы илдән дөври мәтбуата даир мүвәггәти гајдасындакы 17-чи бөлмәнин 114-чү маддәсинә әсасән мән Бакы мәктәбләриндә мүәллимлик едән Шамахы шәһәри сакинләри Гафур Рәшад Мирзәзадә вә Әбдүррәһман Әфәндизадәјә онларын редакторлуғу вә там мәс'улијјәтләри илә Бакы шәһәриндә Азәрбајчан дилиндә «Мәктәб» адлы ики һәфтәлик ичтимаи әдәби-бәдии шакирд журналы бурахмаг үчүн ики нүсхәдән ибарәт 25842 нөмрәли шәһадәтнамә вермишәм. Журналын мәрамнамәси мәктуба әлавә едилән шәһадәтнамәдә изаһ олунмушдур»[18]. Һәмин мәрамнамә ашағыдакы маддәләрдән ибарәт иди:

1. Јерли вә Гафгаз хроникасы.
2. Мүхбир вә харичи хәбәрләр.
3. Мүхбир мәктублары.
4. Фелјетонлар.
5. Јуморстик һекајәләр.
6. Ичтимаи-әдәби вә елми сәчијјәли һекајәләр.
7. Рә'јләр.
8. Тәнгид.
9. Ше'рләр вә мүхтәлиф јазылар.
10. Бә'зән рус дилиндә мәгаләләр олачаг.
11. Еланлар[19].

1913—1916-чы илдә дә Тифлис мәтбуат комитәсинә ики ејни сәчијјәли шәһадәтнамә көндәрилир[20].

14 «Рәһбәр», 1906, № 1.
15 Јенә орада.
16 Бах: ССРИ МДТА, ф. 776, Г. 13, иш 128, в. 4.
17 Јенә орада.
18 Бах: Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, ф. 480, иш 5—51, в. 41—41.
19 Јенә орада, в. 42—42а.
20 Јенә орада, в. 60—60а.

«Мәктәб» журналынын илк нөмрәси 1911-чи ил нојабрын 29-да чыхды. Журнал әввәлләр Оручовлар мәтбәәсиндә, сонра исә өз мәтбәәсиндә нәшр олунурду. Бу хәбәри Бакыда чыхан «Игбал» гәзети өз охучуларына фәрәһлә билдирирди[21].

Ајда ики дәфә чыхан «Мәктәб»ин редактор вә наширләри көркәмли маариф хадими Гафур Рәшад Мирзәзадә[22] вә мүәллим Әбдүррәһман Әфәндизадә[23] иди. Журнал Н. Нәриманов, С. С. Ахундов, А. Шаиг вә дикәр габагчыл јазычылара, маариф хадимләринә архаланырды. «Мәктәб» Н. Нәримановун нәшр етмәк истәдији елми-педагожи журналдан он ил сонра чыхса да, онун мәрамнамәси Н. Нәримановун јаздыгы ашағыдакы маддәләрлә сәсләширди:

«1. Халг мәктәбләринә аид һөкумәт сәрәнчамлары.
2. Педагожи характерли баш мәгаләләр.
3. Рус мәктәби.
4. Шәһәр вә кәнд мәктәбләринә даир мүхбир мәктублары.
5. Елми шө'бә.
6. Рус педагогларынын тәрчүмеји-һаллары.
7. Рус педагожи журналларынын хүласәси.
8. Е'ланлар».

«Мәктәб»ин мәрамнамәси онун илк нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Идарәдән»[24] адлы мәгаләдә ајдынлашдырылмышдыр. Кениш халг күтләсинин елмә, тәһсилә һәвәсинин артдығыны, јени үсул мәктәбләринин чохалдығыны нәзәрә чатдыран журнал бу гәнаәтә кәлирди ки, «Мәктәб»ин нәшри маариф ишчиләри, мүәллимләр вә хүсусән шакирдләр үчүн чох фајдалы олачагдыр.

«Мәктәб» елә бу нөмрәдә Н. Нәримановун «Әзиз балалара» адлы јазысыны да вермишдир. Бурада дејилир: «Шүкүр олсун ки, бу ахырынчы илләрдә мәктәбләр артыр, чамаатда мәктәбә аз да олса бир рәғбәт, бир еһтијач һисси ојаныр. Мәктәбләр артдыгча башга еһтијачларымыз да мејдана чыхыр. О чүмләдән бунун чочуглара мәхсус бир мәчмуә олдуғу шүбһәсиздир. Доғрудан да, бу бөјүк еһтијачымызы һәр кәс билиб тәсдиг етмәкдәдир. Бу хидмәт үчүн чалышмаг лазымдыр. Әчаба, бунун үчүн ким чалышмалыдыр? Шүбһәсиз ки, ушаг аталары илә билхассә мөһтәрәм мүәллим вә мүәллимләр чалышмалыдырлар. Биз исә арада јалныз бир васитә ола биләрик»[25].

[21] Бах: «Игбал» гәзети, 16 декабр 1912, № 237, 248; 1913, № 346; 520 вә с.

[22] Гафур Рәшад Мирзәзадә (1884—1943) көркәмли мәтбуат вә маариф хадими, әдәбијјатчы, чоғрафијашүнас, мүәллим вә мүһәррирдир. 20-чи илләрә гәдәр Г. Рәшадын тәртиб етдији чоғрафија дәрсликләриндән мәктәбләрдә әсас васитә кими истифадә едилирди.

[23] Әбдүррәһман Тофиг Әфәндизадә (1884—1918)—истеʼдадлы мүәллим вә мәтбуат ишчиси, мүһәррир.

[24] «Мәктәб», 1911, № 1.

Н. Нәриманов ушаглара ата-аналарын кечдији «дашлы-кәсәкли јоллары» хатырладыр, бундан ибрәт алмаға, сәадәтә чатмаг үчүн чалышыб охумаға чағырырды: «Биз кедән јол гајәт гаранлыг, дашлы-торпаглы, ити тиканлар илә сәпәләнмиш олурса, сизин һәјатынызын јолу ишыг, тәмиз, јумшаг көрүнүр. Ағызларымыз бағлы, фикирләримиз дағыныг, һалымыз гајәт пәришан иди... Бизим гүввәтимиз мәнфур мүһарибәләрә сәрф олунду, сизин гүввәтиниз исә бүтүн тәһсилә, елмә сәрф олуначагдыр»[26].

«Мәктәб» гаршыја гојдуғу мәгсәд уғрунда фәал чалышырды. О өз охучуларына, хүсусилә өвладларынын тәрбијәсини әзиз тутан ата-аналара мүрачиәт едәрәк јазырды ки, «идарәмизә бир чох тәбрикләр, мәдһнамәләр кәлир. Бизим «Мәктәб» мәчмуәсини нәшр етмәкдә мәгсәдимиз милләт балаларынын әхлаглы вә мә'луматлы олмаларына ачизанә бир хидмәтдир. Бу исә тәбрикнамә вә мәдһнамәләр илә дејил, мәнфәәтли јазылар илә әмәлә кәлә биләр. Буна көрә дә тәбрикнамә јазан валидејнләрә билдиририк ки, онлар вахтларыны бош јерә сәрф етмәјиб, ушаглара мәнфәәтли мәгалә вә һекајә јазсынлар вә бизә көндәрсинләр»[27].

«Мәктәб» дүнја әдәбијјаты нүмунәләрини, шаирләрин, алимләрин, сәјјаһларын, маариф хадимләринин һәјат вә јарадычылығына даир мараглы мәгаләләр, мә'луматлар верирди. Бурада Азәрбајчан классикләри һаггында очеркләр, халг әдәбијјаты нүмунәләри (ләтифә, тапмача, аталар сөзү, зәрб-мәсәл вә с.) даһа чох јер тутурду.

Журнал мүхтәлиф елми-сијаси, ичтимаи вә педагожи

[25] «Мәктәб», 1911, № 1.

[26] Јенә орада.

[27] Јенә орада, 1912, № 1.

мәсәләләр, харичи өлкәләр, шәһәрләр вә бурада јашајан халглар, онларын мәишәти һаггында да марагды хәбәрләр верирди. 16 сәһифәлик «Мәктәб»ин сон сәһифәләри мүхтәлиф е'лан, мә'лумат вә гејдләрә һәср олунурду.

Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә әлагәдар олараг өлкәдә јаранан чәтинликләр, мадди еһтијачын өдәнилмәмәси, ағыр сензура шәраити, мәтбәәдә шрифт чатышмазлығы, 1918-чи илдә Әбдүррәһман Әфәндизадәнин вәфатындан сонра Гафур Рәшадын тәк галмасы вә башга објектив сәбәбләр «Мәктәб»ин нәшрини чәтинләшдирир. Г. Рәшад журналын нәшриндәки чәтинликлә әлагәдар олараг дәфәләрлә охучулара мүрачиәт едир[28]. О, журналын бәһалашмасына даир наразылығыны билдирән Бөјүкаға Талыблыја чавабында[29] мөвчуд вәзијјәти гијмәтләндириб, журналын давамы үчүн вар гүввәләрини әсиркәмәјәчәкләрини билдирирди. Лакин «Мәктәб» ағыр мадди бөһрандан гуртара билмир, сон илләрдә сајы азалыр вә нәһајәт, 1920-чи илдә бағланыр[30].

Гејд етмәлијик ки, «Дәбистан» вә «Рәһбәр» журналлары кими, «Мәктәб»ин нәшри дә бүтүн мәнбәләрдә сәһв салынмыш, онун каһ 1911—1917, каһ да 1911—1918-чи вә с. илләрдә чап олундуғу көстәрилмишдир. Һалбуки әлдә «Мәктәб»ин 1918 вә 1920-чи илләрдә нәшр олунмуш бир нечә нөмрәси вардыр[31].

Өлкәдәки мүрәккәб вәзијјәт, Азәрбајчанда мүсават һөкумәтинин һакимијјәт башына кәлмәси вә башга сәбәбләр журналын идеја истигамәтинә тә'сир етмәјә билмәзди. Лакин бүтөвлүкдә журнал белә бир мүрәккәб шәраитдә дә өз демократик мөвгејини сахламаға чалышырды. «Мәктәб» журналынын әсасән дүзкүн идеја истигамәтинин нәтичәсидир ки, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра да о, јенидән нәшр едилмишди. 1925-чи илдә журналын илк нөмрәсиндә верилән гејддә дејилир: «Мәчмуәмиздә иштирак едән тәчрүбәли вә мүгтәдир мүәллимләримиз сајәсиндә «Мәктәб» мәчмуәсинин јенидән мүвәффәгијјәтлә интишар едәчәјинә әминиз»[32].

1921-чи илдә нәшр олунуб, ики һәфтәдә бир дәфә чыхан «Гырмызы күнәш» мәчмуәси дә «Мәктәб»ин ән'әнәләрини давам етдирирди. Тәсадүфи дејилдир ки, онун редактору «Мәктәб»ин фәал мүхбирләриндән олан Ағабәј Исрафилбәјов, иштиракчылары һәмин журналын мүәлифләриндән Абдулла Шаиг, Чамо Чәбрајылбәјли, Кәрим Исмајылзадә вә башгалары иди.

1922-чи илдә мәктәбәгәдәр биринчи Азәрбајчан тәрбијә дарүлмүәллими тәләбәләринин тәшәббүсү илә Маариф Комиссарлығы нәшријјатында бурахылан «Рәһбәр» вә дикәр ушаг мәчмуәләри дә 1906—1920-чи илләрдә нәшр олунмуш «Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналларынын ән'әнәләри үзәриндә јаранмышды.

* * *

«Дәбистан» вә «Мәктәб» журналлары индијәдәк кениш тәдгиг олунуб өјрәнилмәмиш, бурада дәрч едилмиш мүхтәлиф жанрлы әсәрләр үзә чыхарылмамышдыр. Һәмин журналлар һаггында бир нечә мәгалә јазылмышдыр ки, бунлар да әсасән әсримизин әввәлләриндә мүхтәлиф истигамәтли мәтбуат органларында чап олунмушдур. Бунлардан бири ингилабчы-демократик јазычы Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Молла Нәсрәддин»дә «Дәбистан» һаггында дәрч етдирдији мәгаләдир. Јазычы бурада габагчыл идејалы журналын абунәчиләринин чатышмамасына тәәччүбләнир вә онун ағыр вәзијјәтә дүшмәсини дөврүн јарамазлыгларыны гамчыламасы илә изаһ едирди: «Сән дә башла Шимал тәрәфдә чыхан бә'зи мүсәлман гәзетләри кими сәфирләрин, шејхүл-исламларын шә'нинә узун-узун мәгаләләр јаз, бәлкә ишләр бир төвр дүзәлсин... јазырсан белә јаз, әзизим, јохса мәктәбдәнзаддан чох данышма, мәктәбдән, мәдрәсәдән бизә бир шеј чыхмаз»[33].

[28] «Мәктәб», журналы, 1912, № 21; 1913, № 12; 1914, № 13; 1915, № 12. 15; 1916, № 1 вә с.

[29] Б. Талыблынын «Мәктәб» мәчмуәси адлы мәгаләси «Игбал» гәзетинин 1914-чү илин 565-чи, Г. Рәшадын она чавабы исә һәмин гәзетин 1914-чү илин 567-чи нөмрәсиндә чыхмышдыр.

[30] Бах: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1960, сәһ. 407—408; П. Аллаһвердиоғлу. «Мәктәб» журналында тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә даир», «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1960, № 8. сәһ. 43—51; Әзизаға Мәммәдов. Илк педагожи журналларымыз, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1964, № 5, сәһ. 46—50 вә с.

[31] Журналын сон нөмрәси 1920-чи ил мартын 21-дә бурахылмышдыр.

[32] Бу дөврдә чыхан «Мәктәб»ин мәс'ул мүдири Шәриф Манафов, мүәллифләри исә А. Шаиг, И. Һикмәт, Ч. Фикрәт, Гантәмир, Улуғбәј вә башгалары иди.

[33] «Молла Нәсрәддин», 1906, № 37.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Дәбистан» фељетону[34] вә М. Ә. Сабирин «Гапанды» ше'риндә «Дәбистан» журналынын хејирхаһ фәалијјәти гијмәтләндирилир. Онун бағланмасыны Азәрбајҹан мәтбуаты, маариф вә мәдәнијјәти, еләҹә дә ушаг әдәбијјаты үчүн бөјүк итки һесаб едән М. Ә. Сабир Ҹ. Мәммәдгулузадәнин сәсинә сәс верәрәк јазырды:

Әлминнәтү-лиллаһ ки, «Дәбистан» да гапанды!
Бир бади-хәзан әсди, күлүстан да гапанды!
Һасилләри пуч олду бүтүн мәзрәәчатын,
Јел вурду гавун-гарпызы, бостан да гапанды!
«Үлфәт» кәсилиб, тохдады «Бүрһани-тәрәгги»,
Мәһв олду «Һәмијјәт», әдәбистан да гапанды!
«Рәһбәр» јорулуб, јухлады «Иршад»ү-«Тәкамүл»,
Асланлара ох дәјди, нејистан да гапанды!
Мејдани-рәгабәтдә бизим һиммәтмиздән,
Дә'ва гапаныб, Рүстәми-дастан да гапанды!
Әтфали-вәтән гој бағырыб өлсүн ачындан,
Јанды аналар синәси, пүстан да гапанды!
Гој кеһнәләрин даш үрәји күл тәк ачылсын,
Дарүззәфәри-тазәпәрәстан да гапанды![35]

«Дәбистан» габагчыл идејалы журнал кими Н. Нәримановун да диггәтини ҹәлб етмишдир. О, 1906-чы илдә «Иршад» гәзетиндәки мәгаләсиндә «Дәбистан»ын милли ушаг әдәбијјатынын вә мәктәб, маариф ишләринин инкишафы саһәсиндә мүһүм рол ојнајаҹағына инамыны билдирәрәк јазырды: «Бу вахтадәк китабсызлыгдан ушагларымыз зәрәрли, әгидәни позан китаблар охујуб, наәлаҹ галмышлар. «Дәбистан» исә бу төвр китабларын арадан көтүрүлмәјинә сәбәб олуб, онун зәманәмизә лазым олан мә'луматлар вермәјини көзләјирик»[36].

«Дәбистан»ын бағланмасындан кәдәрләнән он беш нәфәр зијалынын «Иршад» гәзетиндә «Журналын мүһәррирләринә ачыг мәктуб»[37] мәгаләси дә бу ҹәһәтдән әһәмијјәтлидир. Мүәллифләр журналын тә'лим-тәрбијә

[34] «Молла Нәсрәддин», 1907, № 25 (бу фељетон илк дәфә филоложи елмләр намизәди Мәммәд Мәммәдов тәрәфиндән ашкар едилмишдир).

[35] Јенә орада, 1907, № 28.

[36] «Иршад», 1906, № 64.

[37] Јенә орада, 1908, № 5. «Журналын мүһәррирләринә ачыг мәктуб»ун мүәллифләри ашағыдакылардан ибарәт иди: Әһмәдбәј Ағајев, Гарабәј Гарабәјов, Фәтәлибәј Хојски, Бајрамбәј Ахундов, Ҹавадбәј Вәзиров, Искәндәрбәј Мәликов, Ашурбәј Ашурбәјов, Исабәј Ашурбәјов, Һачы Һәмид Аға Ашурбәјов, Јусифәли Әлијев, Меһдиханбәј Ашурбәјов, Һәсәнбәј Ханларов, Маһмудһәсән Һачынски, Әбдүләлибәј Әмирчанов, Ағаларбәј Ханларов.

ишиндәки әһәмијјәтини көстәрир вә ону тәзәдән нәшр етмәјә чағырырдылар.

Буржуа зијалыларынын да «Дәбистан»ла әлагәдар фикирләри мараглыдыр. «Молла Нәсрәддин» вә «Дәбистан» адлы мәгаләдә[38] Гоголун, Диккенсин сатирасы «Молла Нәсрәддин» сатирасы илә мүгајисә едилир вә кәстәрилир ки, «Дәбистан» мәчмуәсинин дә арзу вә мәгсәди «Молла Нәсрәддин»ин мәгсәдинин ејнидир. «Анчаг «Дәбистан»ын әлиндә «Молла Нәсрәддин» балтасы кими гүввәтли вә кәскин бир аләт јохдур... «Молла Нәсрәддин» илә «Дәбистан»ы икиликдә гијас етмәк лазым кәлсә, демәк олар ки, гуру ағачы јонта билән «Молла Нәсрәддин» даһа һүнәрли исә, јаш ағачы әјиб дүзәлдән «Дәбистан» даһа тәдбирлидир»[39].

«Нәшри-маариф» ҹәмијјәти тәрәфиндән Балаханы кәндиндә ачылмыш оғлан мәктәбинин мүәллими Әһмәд Камал «Иршад» гәзетиндә М. Ә. Сабирин «Дәбистан»дакы «Мәктәб шәргиси» ше'ринә ишарә олараг јазырды: «...Һәлә минләрчә дәфәләр сөјләнмиш, гогумуш, чүрүмүш, кеһнә лаф ојунчағы олан «Мәктәб» сәрлөвһәли мәнзумәләрә исә, хүсусилә ҹоҹуглара мәхсус гәзетә дә һеч јерә верилмәз»[40].

Пантүркист буржуа зијалысы Ә. Камалын шаирин бу күн белә өз әһәмијјәтини итирмәјән «Мәктәб шәргиси» ше'ри һаггындакы гејри-објектив фикри һаглы олараг габагчыл елми фикир тәрәфиндән рәдд едилмишдир.

Бакы мүсәлман үнас мәктәбинин мүәллим вә тәләбә коллективи исә журналын үнванына јазырды: «Бу күнләр елми-мәтбуатымызда бир әсәр даһа көрүнду... Бу тәзә әсәри биз, Бакы мүсәлман үнас мәктәби мүәллим вә мүәллимәләри ҹан вә дилдән тәбрик едиб вә она давамыны арзулајырыг»[41]. Бурада мисал кәтирдијимиз тәбрик телеграмларына бәнзәр башга јазыларда да «Дәбистан»ын нәшрә башламасы, белә бир журналын халгын маарифләнмәсинә көмәк едәҹәји, охуҹулара јени руһ ашылајаҹағы севинҹлә билдирилирди[42].

[38] «Һәјат», 1906, № 91.

[39] Јенә орада.

[40] «Иршад», 1908, № 3.

[41] «Дәбистан», 1906, № 3.

[42] Бах: Јенә орада.

«Рәһбәр» журналы да тәрәггипәрвәр Азәрбајҹан зијалылары тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланды. Онлар «Рәһбәр»ә бөјүк әһәмијјәт верир, јери кәлдикчә әсәрләрини бурада дәрҹ етдирирдиләр. Фиридунбәј Көчәрли идарәјә көндәрдији мәктубда габагҹыл маариф хадимләринин фикрини ифадә едәрәк јазырды: «Арзусуну чәкдијимиз «Рәһбәр»ин әдәмдән вүҹуда кәлмәсини, хәјаләт аләминдән мәишәт мејданына гәдәм гојмасыны тәбрик едирик»[43].

«Рәһбәр»ин нәшрә башламасыны милли мәтбуат вә маариф саһәсиндә мүтәрәгги аддым кими гијмәтләндирән Ҹ. Мәммәдгулузадә журналын нәшрини вә хәттиһәрәкәтини үрәкдән алгышламагла, дин хадимләринин әһвали-руһијјәсини, онларын арзу вә нијјәтләрини дә чидди шәкилдә гамчылајырды[44]. «Јашадығымыз әср елә бир әрдир ки, мүнтәзәм мәктәби, милли әдәбијјаты, мүәјјән мәсләкдә ичтимаи мәишәти вә һәр чүр игтисади мүчадиләјә һазырлығы олмајан миллә мәишәт мүчадиләсиндә кеч-тез мәһв оласыдыр»—јазан «Рәһбәр»ин хәттиһәрәкәтиндән руһаниләр һиддәтләнир вә она бөһтанлар јағдырырдылар. «Молла Нәсрәддин» исә буна ҹаваб оларағ «Рәһбәр»ин тутдуғу јолу тә'рифләјир, дин хадимләринин «гәбиристанда гуран охумаг пулу үстүндә бирбири илә јумруглашмаларына» вә башга чиркин әмәлләринә гәһгәһә чәкиб күлүрдү.

Јазычы Бөјүкаға Талыблы 1914-чү илдә «Игбал»да дәрҹ етдирдији «Мәктәб» мәҹмуәси»[45] адлы мәгаләсиндә журналын хош мәрамындан, онун мәгсәд вә тәләбләринин јерли-јериндә олдуғундан, мүдир вә мүһәррирләринин диггәтәлајиг тәшәббүсләриндән данышыр. Бунунла бәрабәр, мүәллиф журналын ишиндәки гүсурлары гејд едир вә көстәрир ки, журнал ушагларын рәсмләрә, шәкилләрә, еләчә дә бә'зи көзәл ојунлара марағыны нәзәрә аларағ, бу мәсәләјә хүсуси сәһифәләр ајырмалыдыр. О, мараглы ләтифәләрин сон сәһифәдә верилмәсини вә журналын гијмәтинин баһа олдуғуну да мәгсәдәујғун һесаб етмирди. Гафур Рәшад Б. Талыблыја ҹаваб мәгаләсиндә онун көстәрдији нөгсанлары шәраитин ағырлығы, абунәчиләрин азлығы илә изаһ едирди[46].

---

[43] «Рәһбәр», 1906, № 1.

[44] Бах: «Молла Нәсрәддин», 1906, № 28.

[45] «Игбал», 1914, № 565.

[46] Јенә орада, № 567.

Ингилабдан әввәл «Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналлары һаггында јери кәлдикчә башга јазычы вә маариф хадимләримиз дә фикир сөјләмишләр. Ф. Көчәрли «Азәрбајҹан дөври мәтбуатынын гыса ичмалы» мәгаләсиндә «Әкинчи», «Зијаји-Гафгаз», «Кәшкүл», «Шәрги-Рус», «Һәјат», «Иршад» гәзет вә журналларындан данышыр вә сонра јазыр: «Сималары һәлә там мүәјјәнләшдирилмәмиш кәнч Азәрбајҹан журналлары «Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Фүјузат» һаггында рә'ји хүсуси мәгаләмиздә верәҹәјик»[47]. Лакин онун «Дәбистан» вә «Рәһбәр» һаггында ајрыча мәгаләсинә раст кәлмәмишик.

Азәрбајҹан совет әдәбијјатшүнаслығында бу журналлар вә онларын сәһифәләриндәки бә'зи әсәрләр јалныз әдәбијјатымызын ајры-ајры мәсәләләриндән данышыларкән хатырладылмышдыр[48]. Филоложи елмләр доктору Ә. Мирәһмәдовун «Дәбистан» һаггында мәгаләси[49] вә «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»ндәки мә'луматы[50] вә бир нечә кичик мәгаләләр нәзәрә алынмазса, бунлара аид башга тәдгигат иши јохдур. Ә. Мирәһмәдов «Дәбистан»ын нәшри, онун мәрамнамәси вә бурадакы бир нечә әсәр

---

[47] Фиридунбәј Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963, сәһ. 145.

[48] Бах: Р. І. Микајыл. Азәрбајҹан шура ҹочуг әдәбијјатынын наилијјәтләри, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1935, № 2; Әлисәндәр Ҹәфәрзадә. Сабир һаггында хатирәләрим, «Әдәбијјат гәзети», 1936, № 31, 33; Т. Камал. Мүгәддимә, С. С. Ахундов. Горхулу нағыллар, Бакы, 1947, сәһ.5—8; К. Мәммәдов. Мүгәддимә; С. С. Ахундов. Һекајәләр, Бакы, 1954, сәһ. 3—9; М. Ариф. Ҹәфәр Ҹаббарлынын јарадычылыг јолу, Бакы, 1956, сәһ. 17; А. Заманов. Мүгәддимә, А. Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи ҹилд, Бакы, 1958, сәһ. 12; А. Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, 1963, сәһ. 136; К. Мәммәдов. Нәҹәфбәј Вәзиров, Бакы, 1963, сәһ. 200; Б. Нәбијев. Фиридунбәј Көчәрли, Бакы, 1963, сәһ. 136; Х. Г. Мәммәдов. Султан Мәҹид Гәнизадәнин һәјат вә јарадычылығы, Бакы, 1963 (намизәдлик диссертасијасы); З. Көјүшов. Азәрбајҹан маарифчиләринин әсәрләриндә әхлаг мәсәләләри. Бакы. 1964. сәһ. 13; 41—85; Камал Талыбзадә. XX әср Азәрбајҹан тәнгиди, Бакы, 1966, сәһ. 222, 239 вә с.; Ҹамо Ҹәбрајылбәјли. Хатирәләрим, Бакы, 1966, сәһ. 58—59; Мәммәд Мәммәдов. Кәнҹләрин бөјүк достлары, «Азәрбајҹан мәктәби» журналы, 1966, № 9, сәһ. 72—78; Н. И. Вәлиханов. Сүлејман Сани Ахундовун һәјат вә јарадычылығы (намизәдлик диссертасијасы), Бакы, 1966, вә с.

[49] С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләри», 1947, II бурахылыш, сәһ. 99—103.

[50] «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи», II ҹилд, Бакы, 1960, сәһ. 407—409.

Азербайджанская Республиканская Детская библиотека имени Ф. Кочарли № 37059

һаггында мә'лумат вермишдир. Мүәллиф журналын көркәмли Азәрбајчан јазычыларынын әсәрләринә, габагчыл рус әдәбијјаты нүмунәләринә мүһүм јер вердијини вә онун кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси уғрундакы фәалијјәтини дә гијмәтләндирир. Лакин нәдәнсә, Ә. Мирәһмәдов бу гәнаәтә кәлир ки, «Дәбистан»ын бир чох јазылары өз тәсвир вә ифадә үсулу е'тибарилә о заманлар чыхан «Шәрги-Рус», «Һәјат» кими гәзетләрдәки тәмтараглы, ибарәли јазылардан чох аз фәргләндијинә көрә мәчмуә балача охучуларын һүсн-рәғбәтини лазымынча газана билмәјирди. Һалбуки онунла бир заманда чыхан «Молла Нәсрәддин» аләмә сәс салмышды»[51].

Әввәла, мәтбуат тарихимиздә мәшһур олан «Молла Нәсрәддин»лә «Дәбистан»ы мүгајисә етмәк мәгсәдәујғун дејилдир. Чүнки һәр ики журналын үслубу бир-бириндән чидди шәкилдә фәргләнирди. Бири сатирик, о бири исә чидди үслуба малик иди. «Дәбистан»да «ибарәли, тәмтараглы» јазылар олмуш олса да, бу чәһәти бүтүнлүклә она аид етмәк дә јанлыш фикирдир. О да мараглыдыр ки, «Молла Нәсрәддин» өзү дә «Дәбистан»ын нәшри, хәтти-һәрәкәти вә фәалијјәти һаггында тәгдиредичи мәгаләләр верирди[52].

Педагожи елмләр намизәди П. Аллаһвердиоғлунун диссертасија[53] вә мәгаләләриндә дә[54] «Дәбистан» вә «Мәктәб»ин тә'лим-тәрбијә саһәсиндәки фәалијјәтиндән бәһс едилир. «Рәһбәр» ичтимаи фикир тарихиндә педагожи журнал кими дә танындығы һалда, ону тамамилә нәзәрдән гачыран мүәллиф «Дәбистан» вә «Мәктәб»ин сәһифәләриндәки ичтимаи јүксәлишә, мәктәб вә маариф ишләринин инкишафына даир мәгаләләри, публисист әсәрләри топлајараг, онлары елми шәкилдә арашдырмаға вә мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр.

П. Аллаһвердиоғлу диссертајиса вә мәгаләләриндә

[51] Бах: Ә. Мирәһмәдов. «Дәбистан», С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләри», 1947, II бурахылыш, сәһ. 103.

[52] «Молла Нәсрәддин», 1906, № 28, 37 вә с.

[53] Аллаһвердиоғлу. Азәрбајчан ушаг әдәбијјатында тәрбијә мәсәләләри (1905—1920-чи илләр), намизәдлик диссертасијасы, Бакы, 1964.

[54] П. Аллаһвердиоғлу. «Дәбистан» журналында тәрбијә мәсәләләри, «Азәрбајчан мәктәби», 1958, № 7, сәһ. 17—25; «Мәктәб» журналында тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә даир», јенә орада, 1960, № 8, сәһ. 48—50 вә с.

јери кәлдикчә бәдии әсәрләрә дә тохунур. Бунлардакы тә'лим-тәрбијәјә даир мүсбәт фикирләри көстәрир. О јазыр: «Педагожи фикирләри вә анлајышлары анчаг бәдии шәкилдә, әдәби парчаларда, нағыл, һекајә вә мәсәлләрдә ушагларын баша дүшә биләчәкләри садә бир дилдә ишыгландыран бу журналлар Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты тарихиндә тә'лим-тәрбијә мәсәләләрини өјрәнмәк үчүн гијмәтли вә зәнкин мәнбәләрдән биридир»[55]. Лакин мүәллиф «Аллаһ хофу», «Фәһлә», «Илан» вә с. кими мүвәффәгијјәтли әсәрләрдән, Ә. Сабирин, А. Шаигин, А. Сәһһәтин ушаглара аид јаздығы мүһүм ше'рләрдән даһа чох, «Чәмилин сәркүзәшти», «Гејрәтли шакирд» вә с. кими бәдии чәһәтчә зәиф, бә'зән дә идејача гүсурлу әсәрләрә иснад етмиш, онларын әсасында фикир сөјләмишдир О, «Набәкар гоншу», «Пул ушағы алдатды» вә башга тәбдил һекајәләри исә сәһвән Азәрбајчан јазычыларынын орижинал әсәрләри кими тәгдим етмишдир.

Һәр үч журнал һаггында филоложи елмләр намизәди Әзизаға Мәммәдовун «Илк педагожи журналларымыз»[56] адлы мәгаләси дә чап олунмушдур. Мүәллиф һәр үч мәтбуат органыны сырф педагожи журнал кими сәчијјәләндирмиш вә онларын әсас мәзијјәтләриндән һәмин истигамәтдә данышмышдыр. Әлбәттә, кичик һәчмли бир мәгаләдә мүәллифи мәсәләләри һәртәрәфли изаһ етмәмишдир,—дејә тагсырландырмаға да һаггымыз јохдур. Чүнки мәгалә јубилеј характерлидир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Әзизаға Мәммәдов сәһв олараг «Рәһбәр»ин јалныз дөрд нөмрәсинин чыхдығыны көстәрмишдир. Һалбуки һазырда журналын әлдә беш нөмрәси вардыр ки, бунлардан дөрдү 1906-чы илдә, бири исә 1907-чи илдә нәшр олунмушдур.

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» демократик әһвали-руһијјәли мәчмуәләрдир вә онлары бир-бириндән ајыран хүсусијјәтләр дә вардыр ки, монографијада һәмин мәсәләдән јери кәлдикчә бәһс олунмушдур. Һәр үч журнал әдәбијјат вә мәтбуат тарихимиздә хүсуси мөвгејә малик олмагла, бәдии вә ичтимаи фикримизи идејалар, форма вә жанрларла зәнкинләшдирмишдир.

«Дәбистан» әдәбијјатымызы ушаг ше'рләри, һекајәләри, јени нағыл вәләтифәләр, тапмача вә аталар сөз-

[55] «Азәрбајчан мәктәби», 1958, № 7, сәһ. 25.

[56] Јенә орада, 1964, № 5, сәһ. 46—50.

ләри, «Мәктәб» исә бунларла бәрабәр, ушаг пјесләри, горхулу вә күлмәли нағылларла бәзәмишдир. «Рәһбәр» Азәрбајчан классикләринин, «Дәбистан» вә «Мәктәб» исә Азәрбајчан вә дүнја елм, мәдәнијјәт хадимләринин, шаир вә јазычыларынын һәјаты, јарадычылығы илә охучулары ардычыл олараг таныш едирди.

«Дәбистан» вә «Мәктәб» әдәбијјата мејлли олдуғу һалда, «Рәһбәр» маариф вә педагожи мәсәләләрә даһа чох јер верирди. «Ушагларын өз һалларына даир күлмәли вә ибрәтамиз һекајәләр вә мәнзумәләр» бурахан «Дәбистан» вә «Мәктәб» јени үсул мәктәбләриндә ишләјән мүәллимләрлә әлагә сахлајыр, кәнч нәслин маарифләнмәси уғрунда ардычыл мүбаризә апарыр, Азәрбајчан, Авропа, рус вә Шәрг әдәбијјатындан мүтәрәгги руһлу әсәрләр, еләчә дә күлли мигдарда тәмсил, ләтифә, тапмача верирди. «Рәһбәр»ин сәһифәләриндә исә халг әдәбијјаты нүмунәләри нисбәтән аздыр. «Дәбистан» дилинин даһа садә, халга јахын олмасына чалышыр, дил һаггында мәгаләләр дәрч едир, бурахдығы әсәрләрдәки әчнәби сөзләрә аид лүғәт вә һәр нөмрәјә даир мүндәричат верирди. «Рәһбәр» исә әсасән педагожи истигамәтдә иди. «Дәбистан» ајда бир дәфә әлавә олараг валидејнләрә мәхсус вәрәгә дә бурахырды.

Һәр үч журнал Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Доғрудур, «Әкинчи», «Зија», «Кәшкүл», «Шәрги-Рус» кими гәзет вә журналларынын сәһифәләриндә мәктәб вә маариф ишинә даир әсәрләрә раст кәлирик. Әсил ушаг әсәрләри исә 1905-чи илә гәдәр јох дәрәчәсиндә иди. Јени-јени мәктәбләр ачан, гијмәтли дәрсликләр һазырлајан М. Ә. Сабир, А. Шаиг, А. Сәһһәт, С. С. Ахундов, С. М. Гәнизадә вә башга јазычы, шаир вә маариф хадимләри ушаг әдәбијјатынын көзәл вә рәнкарәнк нүмунәләрини Азәрбајчан ушаг журналларынын нәшриндән сонра јаратмышлар. Бу чүр әсәрләрин илк нүмунәләринә Ә. Сабирин («Мәктәб шәргиси»), А. Шаигин («Ананын оғлуна лајлај демәси»), А. Сәһһәтин («Ана вә оғул», «Ит вә көлкәси», «Вәтән»), М. Һадинин («Ричаји-вәтән», «Севкили шакирдләримизә әрмаған»), Р. Әфәндизадәнин («Гәләм» вә с.), А. Диванбәјоғлунун («Фәһлә», «Илан»), С. М. Гәнизадәнин («Аллаһ хофу», «Гурбан бајрамы») јарадычылығында даһа чох раст кәлирик.

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»ндә доғру олараг көстәрилир ки, «ушаг әдәбијјатынын әсас јарадычылары реалист јазычылар иди. Бу ишә ән чох диггәт јетирәнләр јазычылыгла бәрабәр мүәллимлик дә едән М. Ә. Сабир, Ҹәлил Мәммәдгулузадә, А. Сәһһәт, Сүлејман Сани, С. М. Гәнизадә вә А. Шаиг иди»[57]. Һәмин мүәллифләрин ингилабдан әввәл јаратдыглары ушаг әсәрләри бу күн дә ушаг әдәбијјатымызын гызыл фондуна дахилдир.

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» сырф ушаг журналлары кими мәһдудлашмамышдыр. Онларын сәһифәләриндәки әдәби-бәдии әсәрләр кәнчләр вә јашлылар үчүн дә мүнасиб иди. Һәм дә о дөврдә мүстәгил әдәби журнал олмадығыны вә бөјүкләр үчүн дәјәрли әсәрләрин азлығыны нәзәрә алсаг, демәк олар ки, бу журналларын әһәмијјәти даһа артыг иди.

Журналлар мәктәб вә мүәллимләр үчүн нәзәри әдәбијјат, програм, көстәриш вә педагогиканын, сәһијјәнин мүәјјән саһәләринә аид материалларын олмадығыны нәзәрә алараг, һәмин мәсәләләрә даир мәгаләләр дә верирди. Бурада һәр нөмрәнин әввәлиндә «мәишәтдән, әдәбијјатдан, үмуми тә'лим-тәрбијәдән бәһс едән» вә ја «әдәбифәнни, елми мәчмуә» сөзләри јазылырды ки, бу да журналларын нә гајә изләдикләрини бир даһа охучуја хатырладыр.

Журналлар адлы-санлы јазычыларымызын мөвчуд һәјата, кәнчлијә, тә'лим-тәрбијәјә аид әсәрләри илә јанашы, бир чох маариф хадимләринин, мүәллимләрин әсәрләрини, мүлаһизә вә фикирләрини, иш тәчрүбәләрини дә ишыгландырмышдыр.

Ағабәј Исрафилбәјов, Әлисәттар Ибраһимов, Әлимәһәммәд Мустафајев, Әли Гасымов, Әлаәддин Әфәндизадә, һәмчинин дикәр маариф хадимләрини вә мүәллимләри дә ушаглар үчүн әсәрләр јазмаға «Дәбистан» вә «Мәктәб» һәвәсләндирмишдир.

Журналлар габагчыл гадын мүәллимләрини Шәфигә ханым Әфәндизадә, Көвһәр ханым Шөвги, Асија ханым Нәриманова вә башгаларыны да ушаг әсәрләри јазмаға һәвәсләндирмишдир.

Әсримизин әввәлләриндә ән јахшы ушаг әсәрләри «Дәбистан» вә «Мәктәб» журналларында дәрч едилирди.

[57] «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», II чилд, Бакы, 1960, сәһ. 548.

Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын о дөвр мәнзәрәси әсасән бу журналларла мүәјјәнләшдирилир. Мәһз буна көрә дә мүәллиф монографијаны шәрти олараг «Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты» адландырмышдыр.

Монографијада «Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналларындакы әдәби-бәдии әсәрләр, тәрчүмә, тәбдил вә игтибаслар, әдәбијјатшүнаслыға даир мәгаләләр мәгсәдәујғун шәкилдә үмумиләшдирилмиш, онларын идеја-бәдии хүсусијјәтләри, әһәмијјәти вә мөвгеји арашдырылмышдыр. Бунунла јанашы, јери кәлдикчә елмин, мәдәнијјәтин ајры-ајры саһәләринә даир елми-күтләви мәгалә, очерк вә јазылар да тәдгигата чәлб олунмушдур.

НӘСР

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналлары реалист әдәбијјаты даһа чох гијмәтләндирир, мүасир руһлу, кениш халг күтләсинин рәғбәтини газанан, кәнч нәслин тәрбијәсинә тә'сир көстәрәчәк бәдии әсәрләр чап етдирди. М. Ә. Сабир, С. С. Ахундов, А. Сәһһәт, А. Шаиг, М. Һади, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндизадә, А. Дивонбәјоғлу кими көркәмли јазычылар журналларда чыхыш едәрәк онлара мә'нәви руһ верирдиләр.

Мирһәсән Мөвсүнзадә, Һачаға Аббасов, Јусиф Әфәндизадә, Ағабәј Исрафилбәјов, Әлисәттар Ибраһимов, Бөјүкаға Талыбов, Мүршүд Балагардаш, Әли Фәһми, Шәфигә ханым Әфәндизадә, Әлимәһәммәд Мустафајев, Әли Гасымов вә башга маариф ишчиләрини, мүәллимләри «Дәбистан» вә «Мәктәб» ушаг әсәрләри јазмаға һәвәсләндирирди. Онларын ушаг вә кәнчләр үчүн јаздыглары кичик әсәрләр журналларын идеја вә мәрамнамәсини ифадә етмәјә јөнәлдилирди. А. Шаигин ушаг әсәрләри јазмасынын сәбәби һаггында ашағыдакы фикри башга мүәллифләрин мәгсәдини дә ајдынлашдырмаға көмәк едир: «Балаларымыза мәхсус нә театр, нә кино, нә китабхана, нә дә клуб варды; мәктәб харичиндә охумаға китаб тапмырдылар. Кәнч нәслимизин бу вәзијјәти мәни чох дүшүндүрүрдү. Буна көрә дә бу заманлар мәктәбләрдә көрдүјүм ишин бир гисмини бәдии јарадычылыгла әвәз етдим. Ушаглар үчүн мүхтәлиф жанрларда әсәрләр јаздым. «Ушаг чешмәји», «Ушаг көзлүјү» кими дәрсликләрим дә шәрикли јаздығымыз «Икинчи ил»дә, «Мәктәб» вә «Рәһбәр» журналларында ушаглар үчүн јаздығым әсәрләр дә белә мәгсәдлә јазылмышды»[1].

Журналлардакы әдәби-бәдии, елми әсәрләр вә мәгаләләр кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә хидмәт едирди. «Дәбистан» журналынын илк нөмрәсиндә бурахылмыш «Ифадеји-мәрам» адлы мәгаләдә дејилир: «...Өз һалы-

[1] Абдулла Шаиг. Хатирәләрим. Бакы, 1961, сәһ. 209.

мыза даир күлмәли вә ибрәтамиз һекајәләр вә мәнзумәләр гејрәти илә ушагларымыз зәиф вә бивүсәт әгл вә дәрракәләрини күчләндириб, көзәл һиссләр вә тәчрүбәләр әхз едирләр; бөјлә бир мүһүм вә әһәмијјәтли мәтләбә јетишмәкдә анчаг мәктәбләримизә үмидвар олмајырыг, чүнки ушагларымызын мәктәбләрдә кечирдикләри үч, ја дөрд саат вахт јазыб-охумаг вә дәрс китабларында булунан һекајәләри өјрәнмәјә анчаг кифајәт едир»[2].

1906-чы илдә «Дәбистан» журналынын вердији бу «ифадеји-мәрам» «Рәһбәр» вә «Мәктәб»ин дә програмына ујғун иди. Һәр үч журнал ата-аналара мәсләһәт көрүрдү ки, тәкчә мәктәблә кифајәтләнмәк олмаз, валидејнләр дә мүәллимләрлә әлбир ишләмәлидирләр. Журналлар ата-аналара көмәк мәгсәдилә методики вәсаитләр дәрч едир, көстәришләр верир, мәктәблә аилә арасында сых әлагә јаратмаға чалышырды.

Мүәллифләр журналларда елмә, маарифә, ушаг һәјатына даир һекајәләр, горхулу нағыллар, күлмәли нағыллар, милли нағыллар вә с. кими рәнкарәнк силсиләләрлә чыхыш етмишләр. Үмумијјәтлә, һәр үч журналын гајә вә мәгсәдини, хүсусилә дәрч етдикләри нәср әсәрләринин мөвзу јахынлығыны әсас тутуб, онлары тәгрибән ики мәсәлә әтрафында бирләшдирмәк олар:

а) мөвзусу мүасир һәјатдан алынмыш һекајәләр;
б) мөвзусу кечмишдән вә ја халг әдәбијјатындан алынмыш һекајәләр.

Бунунла белә бу һекајәләрин һамысыны Азәрбајчанда мариф вә мәктәб ишләринин, хүсусилә ушаг әдәбијјатынын инкишафыны сүр'әтләндирмәк, артмагда олан мәктәбләри габагчыл руһлу әсәрләрлә тә'мин етмәк кими мүһүм мәсәләдә бирләшдирирди.

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналларында елмин, мәктәбин әһәмијјәтинә вә ушаг һәјатына даир кичик һекајәләр бир силсилә шәклиндәдир. Ушагларын билик сәвијјәсинә вә зөвгүнә ујғун бу чүр һекајәләрдә онларын әхлагча саф олмалары, јахшы охумалары вә тәрбијәли бөјүмәләри кими мәсәләләрә хүсуси диггәт јетирилирди. Бунлардан Мирһәсән Мөвсүнзадәнин[3] «Ики

[2] «Дәбистан», 1906, № 1.

[3] Мирһәсән Мөвсүнзадә (Сејид Мусәви) «Мис мә'дәни», «Чагчуг», «Тәзә әсрин түлуунда» вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

јолдаш» («Һејдәр вә Әкбәр»)[4], Әлискәндәр Чәфәрзадәнин «Чәмилин сәркүзәшти»[5], Ә. Рзазадәнин «Кәрим вә компас»[6], Т. Әһмәдбәјзадәнин «Ики көзүм, мәләјим»[7] вә башга кичик һекајәләр сәчијјәвидир. М. Һ. Мөвсүнзадә јени үсул мәктәбиндә охујан шакирдләрин фајдалы мүсаһибләриндән, Ә. Чәфәрзадә балача гызын һејванлара рәғбәтиндән, Ә. Рзазадә исә компасдан истифадә вә онун әһәмијјәти һаггында данышыр, ушаглары ајыг вә көзүачыг олмаға, охујуб өјрәнмәјә чағырырдылар.

Мөвзусу мәктәбдән алынмыш кичик һекајәләр «Мәктәб» журналында хүсусилә диггәти чәлб едир[8]. «Мәктәбә кеч кәлән шакирд»[9], «Мүталиә севән Әһмәд»[10], Чәфәр Бүнјадзадәнин[11] «Камил вә Агил»[12], «Мәктәбдә»[13], Гәһрәман Шыхлинскинин «Мүәллим вә шакирдләри»[14], Мәһәммәд Гулузадәнин «Мәктәбә кедәчәјәм»[15] ,Шәфигә ханым Әфәндизадәнин «Илк мәктәб» ады илә верилән кичик һекајәләри[16] вә с. кәнч нәсли јени типли мәктәбләрдә охумаға чағырмагла, әхлаг, тәрбијә вә чәмијјәтлә бағлы башга мәсәләләр һаггында да мә'лумат верир, һәгиги елмин, мәдәнијјәтин маһијјәти вә әһәмијјәти һаггында нәчиб фикирләр јајырды.

Асланбәј Әлибәјовун «Гоча вә шакирд»[17] һекајәси савадсыз бир киши илә јени үсул мәктәбиндә охујан шакирд арасында мүсаһибәдән ибарәтдир. Гоча алты ил

[4] «Дәбистан», 1907, № 3.
[5] Јенә орада, № 6.
[6] Јенә орада, 1906, № 13.
[7] Јенә орада.
[8] Мaариф хадими вә јазычы Мәммәдтағы Сәфәров Сидгинин (1857—1903) оғлу Мәммәдәли Сидги (1889—1959) «Молла Нәсрәддин» журналынын әмәкдашларындан вә мүәллифләриндән иди. О, «Мәктәб»дә кичик ушаг һекајәләри илә чыхыш етмишдир. Мәммәдәли Сидги Совет һакимијјәти илләриндә «Коммунист», «Сосиалист Сумгајыты» вә дикәр гәзетләрдә чалышмышдыр.
[9] «Мәктәб», 1914, № 4.
[10] Јенә орада, № 19.
[11] Чәфәр Бүнјадзадә—мүәллим, јазычы, сатирик «Тути» (1914—1917) журналынын редактору.
[12] «Мәктәб», 1914, № 15; 1915, № 1 вә с.
[13] Јенә орада, 1911, № 3.
[14] Јенә орада, 1914, № 10.
[15] Јенә орада, 1913, № 12.
[16] Јенә орада, 1912, № 8—10; 1913, № 15—20, 22; 1914, № 1, 2, 4, 6.
[17] Јенә орада, 1914, № 4.

моллаханада тəһсил алмыш оғлунун мəктуб охуја билмəдијиндəн шикајəтлəнир. Мə'лум олур ки, моллалар дəрс демəк əвəзинə шакирдлəри евлəриндə ишлəдир, өзлəри исə гəбиристанда пул јығмагла мəшғул олурлар. Гочанын мəктубуну мəмнунијјəтлə охујан шакирдин чавабы башга валидејнлəр үчүн дə ибрəтамиз бир нүмунə кими сəслəнир: «Əми! Ону билиниз ки, моллаханалардакы моллалар бизə вə гардашларымыза дəрс өјрəтмəк вə тəрбијə вермəк фикри илə бу ишə башламамышлар, бəлкə онлар өзлəринə чөрəк пулу газанмаг бəһанəси илə бу тəлəни гурмушлар. Она көрə чох јахшы оларды ки, сиз дə оғлунузу бу тəлəдəн гуртарыб, мəн охудуғум мəктəбə гојајдыныз».

Мүəллиф Асланбəј Əлибəјов өз ушагларыны моллалара тапшыран авам ата-аналары тəнгид едир, əсил билик верəн јени үсул мəктəблəринин үстүнлүјүнү көстəрирди.

Журналлар башга бəдии парчаларда да јени үсул мəктəблəринин фəалијјəтини тəгдир едир, «əти сəнин, сүмүјү мəним» принсипини гəти сурəтдə пислəјирди. Мəммəдəли Сидгинин «Дəрсə һəвəси олмајан шакирд»[18], Һачыаға Аббасзадəнин «Тамаһкар сичан»[19], Шəфигə ханым Əфəндизадəнин «Вəһшилəр чөрəкчиси»[20], Əлимишан Һүсејнзадəнин «Ушаг вə ана»[21], «Мүхлис вə јолдашлары»[22] һекајəлəриндə дə моллаханалар пислəнилир , мүасир мəктəблəрин үстүнлүјү көстəрилирди.

Бу һекајəлəрдə əгли вə əхлаги тəрбијəнин инкишафына хүсуси диггəт јетирилир, кəнчлəрин һəјатына, фəалијјəтинə даир мараглы фикирлəр сөјлəнилирди. Бөјүк рус тəнгидчиси Н. Добролјубов ушаг əсəрлəриндəн бəһс едəркəн өјрəдирди ки, «ушаг китаблары ушагларын əгли вə əхлаги инкишафы үчүн фајдалы олмалыдыр»[23]. Ушаг журналлары мүəллифлəринин фикринчə, əгли, əхлаги, мə'нəви вə физики тəрбијəнин инкишафы паралел апарылмалыдыр. Һəм дə инсанын əгилли вə биликли олмасы һеч дə кифајəт дејилдир. Əсас мəсəлə əгил вə биликдəн

[18] «Мəктəб», 1914, № 15.
[19] Јенə орада, 1916, № 5.
[20] Јенə орада, 1913, № 18.
[21] Јенə орада, № 10.
[22] Јенə орада, 1912, № 9.
[23] Н. А. Добролјубов. Сечилмиш педагожи əсəрлəри, Бакы, 1963, сəһ. 115.

һəјатда, инсанлара мүнасибəтдə нечə истифадə етмəкдəдир. Һекајəлəрдə мəһз өзүнү һəјатда дүзкүн апармаг, јүксəк вəтəнпəрвəрлик, халгы севмəк, əмəји, зəһмəти гијмəтлəндирмəк, намуслу, вичданлы олмаг кими кејфијјəтлəр ашыланыр, ушаглара кичик јашларындан һəмин мүсбəт чəһəтлəрə саһиб олмаг өјрəдилирди. Бу чəһəт мүəллим Ч. Бүнјадзадəнин «Мəктəб»[24] һекајəсиндə даһа ајдын һисс едилир. Мəктəбдə мүəллим инсан үчүн əн əзиз олан шејлəри шакирддəн сорушур. О исə бунларын вəтəн, миллəт, елм, намус, мəктəб вə һəјат олдуғуну сөјлəјир. Шакирдин мəктəби, елми, намусу вə һəјаты нечə анладығы мараглыдыр: «Елм о биликдир ки, инсанын ничат вə хошбəхтлијинə, раһат вə сəламəтлијинə сəбəб олур.

Намус—вичданы, шəрəфи, əһли-һəјаны, ата-анасы, өвлады, миллəти һəр чүрə лə'нəтдəн сахламаг демəкдир. Һəјат үчүн мəним фикрим будур ки, вəтəнсиз, миллəтсиз, елмсиз, дөвлəтсиз, намуссуз һəјатын олмамасы олмасындан даһа јахшыдыр»[25].

Ч. Бүнјадзадəнин «Логманын оғлуна нəсиһəти»[26] дə конкрет вə ибрəтамиздир: «Əкəр алəмдə хошбəхт олмаг истəјирсəн... охујуб елм алмаға чалыш ки, билəн илə билмəјəн бир дејилдир. Тəнбəл олма ки, бу, бəдбəхтлик əламəтидир... Јахшы сөзлəри, лəтафəтли данышыглары ешитмəјə рəғбəт ет, көзəл китаб вə мəчмуəлəр охумағы адəт ет. Əввəл фикир ет, сонра данын, фəгирлəрə вə дүшкүнлəрə көмəк ет. Сөзүндə, кедишиндə, ишиндə доғру ол. Халгын көнлүнү хош тутмаға чалыш, бир ишə башлајандан əввəл ахырыны фикир ет. Бу күн көрə билəчəјин иши сабаһа бурахма»[27].

«Камил вə Агил»дə јени үсул мəктəбиндə охујан ики ушағын мүсаһибəси верилир[28]. Онларын фикринчə, јалныз өз халгыны асудə, гəмсиз вə гүссəсиз көрəн кəс хошбəхт ола билəр. Лакин тəəссүфлə билдирирлəр ки, бизим халг изтираб чəкмəкдəдир: «Аһ јолдашым, биз һарадан камран олаг, һəр тəрəфə бахырсан, фəһлə, һаммал, јолчу вə бунлардан даһа бетəр дəрвиш, фалчы, адамөлдүрəн

[24] «Мəктəб», 1911, № 3.
[25] Јенə орада.
[26] Јенə орада, 1912, № 9.
[27] Јенə орада.
[28] Јенə орада, 1914, № 15; 1915, № 1 вə с.

бизим милләтдән. Тамам зәһмәтли вә горхулу ишләр илә чалышыб ән аз пул аланлар, јенә бүтүн бизим милләтдән... Күчәләр, базарлар долу һәмшәриләри көрүрсәнми, онлар да бизим милләтдәндир».

Һаггында данышдығымыз бу әсәрләр һәлә тәзә јазмаға башлајан вә јахуд јазычы кими мәшһур олмајан маариф хадими вә мүәллимләрин, һәвәскар мүәллимләрин гәләминә мәхсус кичик һекајәләрдир. Одур ки, ушагларын елмә, маарифә һәвәсиндән, аилә вә мәктәб һәјатындан бәһс едән бу кичик һекајәләрдән әсас ушаг әдәбијјаты нүмунәләри кими данышмаг дүзкүн олмазды. Лакин бунлар сәнәткарлыг чәһәтдән бә'зән ашағы сәвијјәли олса да, илк ушаг әсәрләри нүмунәси кими фајдалыдыр.

XX әсрин әввәлләриндә, синфи зиддијјәтләрин кәскинләшдији бир дөврдә болшевик мәтбуатынын әсас мөвзуларындан бири фәһлә һәјаты иди. Бу мөвзу демократик мәтбуатда да өз әксини тапырды. «Дөвләтлиләрин сәрмајәси, ағаларын чәлалы, руһанилерин сәлтәнәти»[29] өз тә'сирини күчләндирдикчә, болшевик вә демократик мәтбуатда чыхыш едән габагчыл Азәрбајчан јазычыларынын сајы кет-кедә чохалырды. Онлар күнүн вачиб мәсәләләри әтрафында публисист вә бәдии әсәрләр јазыр, фәһләнин һүгугларыны мүдафиә едирдиләр.

С. М. Гәнизадәнин «Аллаһ хофу» һекајәсиндә[30] капитализмин инкишафы дөврүндәки синфи зиддијјәтләр, зәһмәткешләрин башына кәлән фәлакәтләр үмумиләшдирилмәклә, әсасән оғурлуға гаршы мүбаризә, вичдан тәмизлији мәсәләси гојулур. Бу, мөвчуд гурулушун инсанлары мүхтәлиф бәдбәхтликләрә вә пис әмәлләрә чәкдији бир шәраитдә ушаг әдәбијјатынын вачиб мәсәләләриндән иди. Тәсадүфи дејилди ки, «Дәбистан» вә «Мәк-

[29] «Дә'вәт-Гоч», 1906, № 16.

[30] «Дәбистан», 1906, № 11—18. Һекајә 1916-чы илдә «Мәктәб»ин мәтбәәсиндә китабча шәклиндә бурахылмышдыр. С. М. Гәнизадәнин 1958-чи илдә С. М. Киров адына АДУ нәшријјаты тәрәфиндән бурахылан һекајәләриндә «Дәбистан»дакы вариант әсас көтүрүлмүшдүр. Ушагкәнчнәшрин бурахдығы «Азәрбајчан һекајәләри»ндә (I-чи чилд, 1958-чи ил, тәртиб едәни Һ. Гасымзадә, редактору К. Мәммәдов) А. Замановун мүгәддимәси илә нәшр олунан С. М. Гәнизадәнин «Сечилмиш әсәрләри»ндә (Бакы, 1965, редактору Һ. Араслы) вә башга нәшрләрдә исә «Мәктәб»дәки варианта әсасланылмышдыр.

тәб журналлары һәм орижинал, һәм дә тәрчүмә, тәбдил вә игтибасларда бу мөвзуја гајытмалы олмушдур.

«Аллаһ хофу»нун әсас сурәти олан Мәшәди Әскәр өз мә'нәви сафлығы, арзу вә әмәлләри илә Абдулла Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндәки Гурбана охшајыр. Онларын һәр икиси ејни синфин нүмајәндәси олуб, аиләләрини сахламаг үчүн һәр чүр әзијјәтә гатлашырлар.

Мәшәди Әскәр вә Гурбан гочаг, зәһмәткеш, вичданлы олдуглары гәдәр дә авам вә диндардырлар. Онлар мүхтәлиф бәдбәхтликләрлә растлашырлар. Гурбан нефт фантаны заманы мәһв олур, Мәшәди Әскәр исә өзү дә билмәдән оғурлуг едир. «Мәктуб јетишмәди» һекајәси образын фачиәли өлүмү илә тамамланыр. «Аллаһ хофу»нда исә һадисәләр көзләнилмәдән башга истигамәтә чеврилир ки, бу да јазычынын оғурлуға гаршы мүбаризә, даһа кениш мә'нада десәк, вичдан тәмизлији мәсәләсини гојмасы илә әлагәдардыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Мәшәди Әскәрин сонракы хошбәхтлији онун оғурладығы чамаданы кери гајтармасы, өз вичданы гаршысында тәмизә чыхмасы илә әсасландырылыр.

Һекајәдә Мәшәди Әскәрин һәјатынын ики мүхтәлиф мәрһәләси тәсвир олунур. Биринчи һиссәдә онун башына кәлән фачиәләр вә изтираблар гәләмә алыныр. Бурада XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан фәһләләринин дөзүлмәз һәјаты, «алчалдылмалары вә тәһгир олунмалары» да өз әксини тапыр. Одур ки, әдәбијјатшүнас А. Заманов дејир: «Бу әсәрдә зүлмә, әдаләтсизлијә, ичтимаи бәрабәрсизлијә гаршы мүбаризәнин әламәти белә јохдур»[31]. Әлбәттә, бу фикирдә һәгигәт вардыр. Лакин буну да унутмаг олмаз ки, әсәрдә синфи чәмијјәтә гаршы е'тираз һисс олунмагдадыр. С. М. Гәнизадә: «Шәкк јохдур ки, заманә өз күчүнү көстәриб, ачиз мәзлумлары зорлу залимләрин тәсәллүтүндән гуртарачагдыр»—кими ифадәләри дә тәсадүфи ишләтмәмишдир.

«Аллаһ хофу»нун икинчи һиссәси Мәшәди Әскәрин тәсадүфи бир һадисә нәтичәсиндә варланмасы үзәриндә гурулмушдур. Бурада онун дахили аләми, инсани кејфијјәтләри даһа габарыг верилир. Мәшәди Әскәр оғурладығы пулла долу чамаданы кери гајтармагла өз күнаһынын бағышланмасына наил олмаг истәјир. «Аллаһ хо-

[31] А. Заманов. С. М. Гәнизадәнин «Сечилмиш әсәрләри»нә мүгәддимә, Бакы, 1965, сәһ. 15.

фу»нун инсан психолокијасында әмәлә кәтирдији дәјишикликләр, Мәшәди Әскәрин өз вичданы гаршысындакы тәрәддүдләри вә башга мәсәләләр дә һекајәдә өз әксини тапыр.

«Аллаһ хофу»нда Мәшәди Әскәр сурәти пилләпилләдолғун вә инандырычы ишләнмишдир: «атасыз-анасыз, дәрбәндли јетимчә Әскәр; зәһмәткеш, муздур Мәшәди Әскәр; чыхылмаз вәзијјәтә дүшән оғру Мәшәди Әскәр; варлы, мәрһәмәтли Һачы Мәшәди Әскәр. Будур, онун јетимликдән саһибкарлыға гәдәр јүксәлән мараглы вә рәнкарәнк һәјат јолу...

Мәнфур заманәнин бүтүн ачыларыны дадан Мәшәди Әскәр залимләр мүһитиндә чашбаш галыр, наданлыг үзүндән өз наразылығыны дилинә дә кәтирмир, һөкумәтдән, саһибкардан, диндарлардан вә бүтүн «бөјүкләрдән» горхур, бу зүлм вә әзијјәтин һамысыны гануни сајыр, онларла разылашыр. Мәшәди Әскәр бу хүсусијјәти илә А. Чеховун «Глафлы адам»ыны јада салыр. Лакин бу чәһәт «Глафлы адам»да һәјати горху илә «Аллаһ хофу»нда исә дини ваһимә вә вичдан сафлығы илә әсасландырылыр. Мәшәди Әскәрдәки бу мәһдудијјәт гисмән дә «зүлмә мүгавимәт көстәрмәмәк» идејасы илә сәсләшир. Мәһз буна көрә дә «Ачыг сөз» гәзети бир аз да сол кедәрәк јазырды: «С. М. Гәнизадә «Аллаһ хофу» илә Толстој мә'нәвијјатына тәслим олмушдур»[32].

Мәшәди Әскәр вә арвады Шаһсәнәм авам вә чаһил олдуглары һалда, «силистчи» Сәдрәддин мәдәни вә саводлыдыр. Сәдрәддин Русијада тәһсил алмыш, халгын һүгугуну мүдафиә едән тәрәггипәрвәр зијалылардандыр. О, бир тәрәфдән Мәшәди Әскәрин авамлығына күлүр, дикәр тәрәфдән дә ону мүдафиә едир. Мәшәди Әскәрин Сәдрәддин һаггында дедији сөзләр онун мә'нәвијјатыны баша дүшмәјә көмәк едир: «А кәдә... Сәдрәддинбәј ахунд дејил, әфәнди дејил... урусу охумуш, башы сачлы, күшбәрә папағын бирисидир. Мән... ахундларын, мәрсијәханларын лап јахшысына гулаг асмышам. Амма һеч belә сөзләр ешитмәмишдим ки, бу күн Сәдрәддинбәј бујурду». Диндар Мәшәди Әскәр Сәдрәддинбәји динләдикдән сонра: «Аллаһ лә'нәт ејләсин Шүмрә... Амма сөз Сәдрәддинбәјин сөзүдүр, адамын үрәјинә јағ кими јајылыр. Нә јахшы оларды Сәдрәддинбәј ахунд олајды... аһ каш ки, Сәдрәддинбәј мәрсијәхан олајды»—дејир. Бунунла да о, динә јох ,ону тәмсил едән ахундлара, моллалара вә мәрсијәханлара олан инамсызлығыны билдирир.

Нефт кәмиси саһиби Һачы Аға Рәсул һекајәнин әсас тәнгид һәдәфидир. Онун үнванына дејилән тәнгиди чыхышлар һәм дә билаваситә мөвчуд ичтимаи гурулуша аиддир. Бурада ашағы зүмрә нүмајәндәләриндән гапычы Амбарсум, Мирзә Аванес, еләчә дә дөвләт ишчиси пристав Мәммәдгулу кими икинчи дәрәчәли адамлар да вардыр ки, мүәллиф бунлары һадисәләр арасындакы әлагәни мөһкәмләтмәк мәгсәдилә јаратмышдыр.

С. М. Гәнизадәнин јаратдығы гадын сурәтләри дә мараглыдыр. Шаһсәнәм о дөвр Азәрбајчан гадынларына мәхсус кејфијјәтләри өзүндә чәмләшдирир. О өз еринә вә аиләсинә садиг олуб, ачыг гәлбли вә әмәксевәрдир. Мәшәди Әскәр хәстәләниб әмәк габилијјәтини итирдикдә белә гадын руһдан дүшмүр, дөвләтлиләрин гапысында ишләјәрәк аиләни доландырыр. Шаһсәнәм өз мүсбәт кејфијјәтләри илә сәдагәтлилик нүмунәси кими тәгдим едилир ки, бу чәһәт дә «Дәбистан»ын гадын һүгугу мәсәләсиндә тутдуғу мөвгејә ујғун иди.

С. М. Гәнизадәнин «Аллаһ хофу» әсәри «Дәбистан»ын дәрч етдији ән ири һәчмли, мараглы вә фајдалы һекајәләрдән иди. Мадди чәһәтдән ағыр вәзијјәтә дүшән «Мәктәб» журналы 1916-чы илдә китабча шәклиндә бурахдығы «Аллаһ хофу»ну өз абунәчиләринә көндәрәрәк јазырды: «Бу нөмрәмиз илә иллик мүштәриләримизә Солтан Мәчид Гәнизадә чәнабларынын «Аллаһ хофу» адлы китабыны һәдијјә олараг көндәририк... Бу китаб мәишәтимиздән көтүрүлмүш ширин бир һекајәдир»[33].

А. Диванбәјоғлунун «Фәһлә»[34] адлы илә бурахдырдығы һекајәси дә «Аллаһ хофу» кими реалист үслубда олуб, фәһләләрин ағыр һәјатындан бәһс едир. Н. К. Крупскаја һәлә о вахтлар Максим Горкијә көндәрдији мәктубунда јазырды: «Јахшы олар ки, ушаг әдәбијјаты реал һәјаты вә чанлы инсанларын мүбаризәсини јахшы анламаға көмәк едәјди»[35]. «Фәһлә» һекајәси бу чәһәтдән дә диггәтә-

[32] «Ачыг сөз», 1916, № 46.

[33] «Мәктәб», 1916, № 10.

[34] «Дәбистан», 1906, № 16.

[35] М. Горки. Ушаг әдәбијјаты һаггында, М., 1958, сәһ. 390 (рус дилиндә).

лајигдир. Һекајәдә нәзарәт алтында чалышан фәһләләрин, хүсусилә кичик јашлыларын чәкдији дөзүлмәз әзаблар вә онларын саһибкарлара гаршы е'тиразлары јахшы ишләнилмишдир. Бу е'тираз вә наразылыг фәһләләрин саһибкарлара дедикләри сөзләрдә даһа тә'сирли сәсләнир: «Биз истираһәт етмәли олсаг, сизә истираһәт нәсиб олмаз; гара зәһмәтә биз ләббејк дедик, лакин истираһәти сиз ағалара вердик; бизим ишимиз дүшдү дашлара, сизинки алтуна... Биз фәһләләр сизә гәсрләр јапырыг, өзүмүз галмышыг чөлләрдә, зирзәмиләрдә... тәмиз һавадан, һәтта о ишыгдан да бинәсибик»[36]. Гоча фәһләнин бу сөзләри онларла бәрабәр ишләмәјә мәчбур олан ушаглары да руһландырыр, кәләчәјә инамы артырырды.

Филоложи елмләр намизәди И. Бәкташи һекајәнин «А. С.» имзасы илә верилмәсинин сәбәбини изаһ едәрәк јазыр: «Бу һекајә мүәллифин ачыг имзасы илә верилмәдијинә көрә индијәдәк тәдгигатчыларын нәзәр диггәтини чәлб етмәмишдир. Бизчә, А. Диванбәјоғлу чар сензурасынын нәзәрини јајындырмаг үчүн әсәрини кизли имза илә чап етдирмишдир»[37].

Әввәлчә демәк лазымдыр ки, И. Бәкташинин өзү дедији кими, А. Диванбәјоғлу әсәрләрини һәмишә Абдуллабәј Диванбәјоғлу, А. Диванбәјоғлу, А. Субһанвердиханов, «А. С.» имзасы илә чап етдирмишдир. Демәли, мүәллиф «Фәһлә» ады илә чап етдирдији һекајәсинин сонунда да бу имзалардан бирини гојмалы иди вә елә дә етмишдир. Буну мүхтәлиф сәбәбләрлә изаһ етмәјә еһтијач јохдур. Бир дә ки, «А. С.» имзасы нә тәхәллүс, нә дә кизли имзадыр, јазычынын ад вә фамилијасынын баш һәрфләридир.

В. И. Ленин ушаг әсәрләринин бә'зи хүсусијјәтләриндән данышаркән көстәрирди ки, «кәрәк бу чүр әсәрләрдә јазычы кечмиш һәјатын чиркинликләрини, зүлм вә истисмары ушагларын билијинә мүнасиб шәкилдә версин. Бу әсәрләрдә инсанлар өз ата-аналарынын мүлкәдарлар вә капиталистләр зүлмү алтында јашадыгларыны көрдүкдә»[38] мөвчуд гурулуша нифрәт бәсләсинләр. Ушаг журналларындакы фәһлә һәјатындан алынмыш һекајәләр бу чәһәтдән дә тәгдирәлајиг әсәрләр иди. «Рәһбәр» журна-

[36] «Дәбистан», 1906, № 6.
[37] «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 2, сәһ. 220.
[38] В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, Бакы, 1952, сәһ. 295.

лындакы «Кәримабад шәһәринин рәиси»[39] адлы һекајәдә дә «Фәһлә» әсәриндә олдуғу кими, мөвчуд гурулуша гаршы күчлү наразылыг верилир. Азәрбајчанын ичтимаи-игтисади тәнәззүлү, халгын ағыр күзәраны Кәримабад шәһәринин симасында көстәрилир. Шәһәрдә баш верән ачлыг вә зәлзәлә әһалини чыхылмаз вәзијјәтә салыр. Дикәр шәһәрләрин зәһмәткешләри кәримабадлылара көмәк әлини узадырлар. Јазычы бу чәһәтә хүсуси фикир вермәклә көстәрирди ки, ән чәтин ајагда белә милли фәрг зәһмәткеш халгы ајыра билмәз. Дүнја зәһмәткешләри әлбир олуб, бир-биринә архаланмаса, јағы дәрисиндән сүзүлән ағалардан үмид олмајачаг. Чар мә'мурларынын вә һөкумәт органларынын јарамаз һәрәкәтләринин һекајәдә ачыг-ајдын ифшасы да өз дөврү үчүн чәсарәтли аддым иди. Рәис фәлакәтә дүчар олмуш халга көндәрилән ианәни мәнимсәјир, һәр күн гапысына јығылан јүзләрлә шәһәр сакинини мүхтәлиф бәһанәләрлә кери гајтарыр. Онун бу һәрәкәти әмәкчи халгын мәһвинә сәбәб олдуғу һалда, јухары органлара гәтијјән тә'сир етмир. Рәис Мурад аға јалныз күтбејин дөвләт ишчиси кими јох, бир инсан кими дә чох гәддар вә алчагдыр. Чамаат фәлакәтдән хилас олмаг үчүн она јалвардығы һалда, о өз мурдар нијјәти үчүн чалышыр, Күллү адлы јохсул бир гызы әлә кечирмәјә чан атыр.

Азәрбајчан ушаг журналларындакы фәһлә һәјатындан бәһс едән һекајәләр һаггында демәк олар ки, бунлар, хүсусилә «Аллаһ хофу» вә «Фәһлә» сәнәткарлыг вә бәдии чәһәтдән мүкәммәл әсәрләрдир. Бу әсәрләр бу күн дә ушаг вә кәнчләр нәсримизин көзәл нүмунәләри кими гијмәтлидир. Акад. М. Ариф «Аллаһ хофу»нун адыны әдәбијјатымыздакы ән камил һекајәләрлә бир сырада чәкиб демишдир: «Алданмыш кәвакиб», «Шејх Шә'бан», «Чәннәтин гәбзи», «Аллаһ хофу», «Уста Зејнал», «Почт гутусу», «Көч», «Гарача гыз» охучуларымызын тәсәввүрүндә көзәл классик һекајәләр кими јер тутмушду»[40].

* *
*

Азәрбајчан ушаг журналларында кәнд һәјатына, аилә вә мәишәтә, кәнд вә шәһәр ушагларынын фәалијјәтинә даир дәрч едилмиш һекајәләр дә мараглыдыр. Бун-

[39] «Рәһбәр», 1906, № 1—3.
[40] «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1966, № 42.

лардан А. Диванбәјоғлунун «Илан»[41], С. М. Гәнизадәнин «Гурбан бајрамы»[42], Әлаәддин Әфәндизадәнин «Бир чүтчүнүн сәркүзәшти»[43] мүәллифсиз верилән «Дөвләтмәнд бир овчу илә бир чобанчығын мүкалимәси»[44] кими мараглы реалист һекајәләр Азәрбајчан феодал кәндинин үмуми мәнзәрәсини экс етдирир, ушагларда һәјатын бу сәһәсинә мараг ојадыр. «А. Субһанвердиханов» имзасы илә кедән «Илан» һекајәси даһа сәчијјәвидир. Јазычы бурада ашағы тәбәгәдән чыхмыш Казымын симасында горхмаз, нүмунәви ушаг сурәти јаратмышдыр. Бурада һәјатын башга саһәсинә дә тохунулур. Бу хүсусијјәти охучу Аслан бәјин аилә үзвләри илә нөкәр Казымын мүгајисәсиндә көрүр. Казымын мәһарәтлә атылыб иланы өлдүрмәсинә вә Әһмәди онун әлиндән гуртармасына Әһмәдин анасы Һүрү ханым бир тәрәфдән севинир, дикәр тәрәфдән дә горхур. Чүнки дејиләнә көрә, өлән иланын јолдашлары ону өлдүрәнләрдән интигам алыр. Одур ки, о өз оғлуну горумаг үчүн гурбан кәсиб јетимләрә пајлајыр. Мүәллиф Һүрү ханымын авамлығыны көстәрмәклә онун нәзир вә сәдәгәсинин јалныз касыблар үчүн хејирли олдуғуну билдирирди: «Бәли, нәзир вә сәдәгә әли ачылды, ишимиз белә олмаса, јетимләр, јесирләр, фәгирләр вә ачлар ачындан гырылармышлар...»[45].

«Илан» мәрдлик, чәсарәтлилик, хејирхаһлыг кими инсаны кејфијјәтләр ашыламагла јанашы, наданлыға гаршы нифрәт һиссини дә артырырды. Әдәбијјатшүнас Ә. Мирәһмәдов һекајәнин тәрбијәви әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазыр: «А. Диванбәјоғлунун «Илан» адлы һекајәси һәјата јени-јени көз ачан вә онун сирләринә инди-инди бәләд олмаға башлајан ушагларын ачыг фикирли, дәрин дүшүнчәли јетишмәсинә, һәр чүр мөвһумат вә ујдурмалардан узаг олмасына көмәк едир»[46].

С. М. Гәнизадәнин мөвзусуну мүасир аилә-мәишәтдән алдығы «Гурбан бајрамы вә јахуд он күн ријазәт»[47] һекајәсиндә дә дини маһијјәти нәзәрә алмасаг, тә'лим-тәрбијә вә маариф мәсәләләринә тохунулур. Һекајә «Шејда» вә «Шејдабәј Ширвани» имзалары илә чап олунмушдур. Бу, еләчә дә әсәрдә тәрбијә мәсәләләринин гојулушу вә һәлли көстәрир ки, «Гурбан бајрамы» јазычынын әввәлләр јаздығы «Мәктубати-Шејдабәј Ширвани» әсәринин бир нөв давамыдыр. Редаксија һекајәсинин әввәлиндә белә бир мә'лумат вермишдир: «Бу һекајәни бир зат мөһтәрәм идарәмизә көндәрмишдир ки, журналда дәрч олунсун. Лакин нөмрәмиз гурбан бајрамына тәсадүф етмәдијиндән бир аз тә'хирә дүшдү»[48]. Һекајәнин дини мәрасимлә әлагәдар јазылмасына бахмајараг, бурада әмәкчи халгын еһтијач ичәрисиндә јашамасына, ушагларын зеһни вә мә'нәви инкишафы мәсәләләринә дә диггәт јетирилмишдир. Һекајәдә јохсул аиләләрин гурбан бајрамы әрәфәсиндәки ачыначаглы вәзијјәти вә варлыларын ејш-ишрәтлә мәшғул олмасы да инандырычылыгла гәләмә алынмышдыр.

Әсәрин әсас гәһрәманы балача Исмајыл һәр дәрди үрәјинә салыр, кичик гәлбиндә һагсызлыға гаршы үсјан едир. О, гурбан бајрамынын варлылара фәрәһ, зәһмәткешләрә әзаб-әзијјәт кәтирдијини көрүр, кәндләриндәки гејри-бәрабәрлик, хүсусилә өзләринин касыблығы һаггында фикир сөјләјир. Бу гејри-бәрабәрлик моллаларын руһуну инчитмәдији һалда, ону һиддәтләндирир. О, инамла атасы Салмана сөз верир ки, «мән бөјүјәндә милләтимә хејир вермәјә чалышачағам». Јазычынын ашағы тәбәгәјә олан рәғбәти сонралар зијалыларын нәзәрини чәлб етмишдир. Көркәмли мүәллим Шәфигә ханым Әфәндизадә «Мәктәб балаларына хитаб» мәгаләсиндә С. М. Гәнизадәнин «Гурбан бајрамы» һекајәсинә ишарә едәрәк јазырды: «Охујун, балалар, охујун, сиз дә Исмајыл фикирли олун! Исмајыл һәлә мәктәб көрмәдији һалда, милләтини белә истәјир, сиз исә елмдә Исмајылдан артыг олдуғунуз кими, гәлбинииздә милләт һисси бәсләмәкдә, милләтини севмәкдә, милләт уғрунда чалышмагда үмидварыг ки, ондан артыг олурсунуз»[49].

Әлаәддин Әфәндизадәнин «Бир чүтчүнүн сәркүзәшти вә јахуд бир итин сәдагәти»[50] һекајәсиндә гојулан мәсәлә дә XX әсрин әввәлләриндә һәјатда тәсадүф едилән һади-

---

[41] «Дәбистан», 1906, № 7.
[42] Јенә орада, 1907, № 1—3.
[43] Јенә орада, № 2.
[44] Јенә орада, 1906, № 7.
[45] Јенә орада.
[46] Ә. Мирәһмәдов. «Дәбистан» С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин «Елми әсәрләри», 1947, II бурахылыш, сәһ. 100.
[47] «Дәбистан», 1907, № 1—3.
[48] «Дәбистан», 1907, № 1.
[49] «Мәктәб», 1917, № 12.
[50] «Дәбистан», 1907, № 2.

сәләрдән олуб, тәрбијәви чәһәтдән јахшы мә'наландырылмышдыр. Чүтчү һалал әмәји илә аиләсини доландырыр. Лакин онун башына фәлакәт кәлир. Иш јериндә јатаркән көрдүјү горхулу јухудан шүбһәләнәрәк евә гајыдыр вә арвадынын өлдүјүнү көрүр. Көрпә гызы анадан јетим галыр. Чүтчү ертәси күн ишдән гајыданда итин баш-көзүнү ганлы көрүб, ушағы парчаладығыны дүшүнүр вә ону вуруб өлдүрүр. Лакин ичәридә башга бир мәнзәрә илә гаршылашыр: ушаг анасы илә әввәлләр јатдығы јердә јухуја кедибдир, отағын ортасында исә өлдүрүлмүш бөјүк бир илан вардыр. Һекајәтин дүјүм нөгтәси бурада ачылыр, мә'лум олур ки, илан ушағы вурмаг истәркән ит ону өлдүрмүшдүр.

Һекајәдә јазычынын әсас мәгсәди ушагларда ев һејванларына рәғбәт һисси ојатмаг олмушдур. Онун һекајәни «Бир чүтчүнүн сәркүзәшти вә јахуд бир итин сәдагәти» адландырмасы да тәсадүфи дејилдир. Бунунла белә, Ә. Әфәндизадә һекајәдә мөвчуд чәмијјәтдәки бәрабәрсизлијә, зәһмәткешләрин дөзүлмәз һәјат тәрзинә дә ишарә етмишдир.

Мүәллифсиз верилән «Дөвләтмәнд бир овчу илә бир чобанчығын мүкалимәси»[51] һекајәсиндә дә кәнд һәјатынын әсрарәнксиз көзәлликләри, кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлији, гочаглығы јығчам, бәдии лөвһәләрлә тәсвир едилир, кичик охучулара белә кејфијјәтләрә јијәләнмәк мәсләһәт көрүлүр. Он ики јашлы Гәһрәман кәндин малгојуну отараркән мешәдә тагәтсиз һалда јыхылмыш бир адама раст кәлир, она јемәк верәрәк өлүмдән гуртарыр. Бунун мүгабилиндә Гәһрәман намә'лум адамын ону шәһәрә апармаг тәклифиндән вә вердији гызыллардан имтина едир, бу јахшылығыны инсанлыг борчу кими гијмәтләндирир. О, кәндин шәһәрдән гат-гат үстүн олдуғуну сөјләјәрәк, «вәтәндән ајрылмаг олармы?»—дејир. Гәһрәманын: «О театрлар бүлбүлдән јахшымы охујур?»—сөзләри шәһәр һәјатыны писләмәк јох, доғма кәндинә һәдсиз мәһәббәт бәсләмәк мәгсәди күдүр.

«Дөвләтмәнд бир овчу илә бир чобанчығын мүкалимәси»ни башга һекајәләрдән фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә ушаг сурәтиндә үмумиләшдирилән вәтәнпәрвәрлик вә инсанпәрвәрлик һиссләринин тә'сирли верилмәсидир.

---

[51] «Дәбистан», 1906, № 7.

Истисмарчы чәмијјәтин инсанларын башына фәлакәтләр кәтирмәси И. Мусабәјовун[52] «Рзанын гутусу»[53], Әбдүррәһман Әфәндизадәнин «Новруз»[54], «Одунчу Сәмәд»[55] һекајәләриндә маарифсизлијин, елмсизлијин нәтичәси кими гијмәтләндирилир.

Ушаг журналларынын мүәллифләринин фикринчә, «Чәмијјәт мә'нәви чәһәтчә нә сајаг исә, онун нүфузу да мәскур мүтәллимә елә олачагдыр. Мә'нәвијјатча пак олуб, өз һәрәкәт вә әф'алында али мәфкурәләри рәһбәр интихаб етмиш олан чәмијјәтин нүфузу да фајдалы вә али олачагдыр. Әксинә оларaг мә'нәвијјатча алчаг, худпәсәнд чәмијјәтин нүфузу да фәна вә муздур олачагдыр»[56].

Журналын әгидәсинә көрә, халгы диләнчи һалына салан мөвчуд чәмијјәт фәнадыр. Чүнки о, халгын сәадәт јолуну бағладығы кими, өзүнүн дә өлүмә мәһкумлуғуну ганунлашдырыр. Бунун үчүн үмуми инкишаф, елмин, маарифин тәрәггиси вачибдир. Журнал ачыг демәсә дә, бә'зи әсәрләрин идејасында бу чәһәт һисс олунур. Мәсәлән, «Новруз» һекајәсиндә халгын гејри-бәрабәр һәјат тәрзи, варлыларын зүлмү, касыбларын инилтиси тәсвир едилир. Һекајәнин гәһрәманы касыб ушагдыр. Онун ады Мухтардыр. Мухтар һәмвәтәнләринин ағыр күзәраны һаггында дүшүнүр: «Бу нәдир, бириси о гәдәр дөвләт, чаһ вә чәлал ичиндә јашадығы һалда, о бириси бу гәдәр зилләт вә зәрурәт ичиндә әл-ајаг вуруб чабалајыр: көрәсән бунун сәбәби нәдир?»[57].

Лакин «Новруз» һекајәси бу фикри дә ашылајыр ки, варлыларын көмәји илә касыблар да охумалы, маарифләнмәлидирләр.

---

[52] Мараглы ушаг һекајәләри јазан Ибраһимбәј Меһди оғлу Мусабәјов (1880—1942) Загафгазија мүәллимләр семинаријасыны битирмиш, Шәки вә Бакы шәһәрләриндәки рус-татар мәктәбләриндә чалышмышдыр.

И. Мусабәјов 1918-чи илдә харичә мүһачирәт етмиш, 1920-чи илдә гајыдараг ҮИК(б) П-јә дахил олмуш, мәс'ул вәзифәләрдә ишләмишдир. Онун «Мәктәб»дәки һекајә вә тәрчүмәләри аилә-мәишәт вә тәрбијә мөвзуларындадыр.

[53] «Мәктәб», 1913, № 3.

[54] Јенә орада, 1915, № 5.

[55] Јенә орада, № 3.

[56] Ф. Көчәрли. Тәрбијәнин амилләри. Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, Ф. Көчәрлинин архиви, Г-2 (50) 17956.

[57] «Мәктәб», 1915, № 5.

Ә. Әфәндизадәнин «Одунчу Сәмәд»[58] һекајәсиндәки мәктәбли Хаси дә мүлкәдарларын фираван јашадығыны, зәһмәткешләрин ағыр һәјатыны көрүб тәәччүбләнир вә одун сатмагла аиләсини доландыран атасы Сәмәддән сорушур: «Ата чан! Бәс нә үчүн гоншумуз Мирзә Рәһим өз күлфәтини сахламаг үчүн сәнин гәдәр зәһмәт чәкмәјир?».

Мөвчуд ичтимаи гурулушун јарамаз ганунлары, чар мә'мурларынын азғынлығы вә өзбашыналығы «Нә үчүн Кәрим гачаг олду?»[59] һекајәсиндә дә өз әксини тапыр. Мүәллиф әввәлчә охучуну әсәрин гәһрәманы илә таныш едир. Кәрими дар ағачындан асмаға апарырлар. О, Кәнчә губернијасы кәндләриндәндир. Икисинифли кәнд мәктәбиндә охујуб хош арзуларла јашајыр. Бәс он доггуз јашлы бу кәнч нә үчүн өлүмә мәһкум едилир? Бүтүн бунларын сәбәби әсәрдә өз әксини тапыр. Мә'лум олур ки, чар стражники кәнд јүзбашысына әмр кәтирәркән јолда ермәни кәндләриндә ичиб сәрхош олур, түфәнк вә кағызларыны оғурладыр. Бир кәндли ону јолда јатан көрүб ојадыр. Һекајәнин әсас конфликти дә бурадан башлајыр. Пристав Мурадбәј наһагдан бу кәндлини вә онун һәмјерлиләрини күнаһландырыр, стражники «молодес»—дејә тә'рифләјир, кәндә исә «казаклар» көндәрәк јерли халгы дөјдүрүр.

Мүәллиф Мурадбәјин ич үзүнү јахшы ачыр: «Бу иш ихлас вә гуллуг көстәрмәк үчүн чох јахшы иттифагдыр: сојулан стражникдир, «һөкумәт адамыдыр», «мүттәһим кәндли, өзү дә авам мүсәлман», «һүнәр көстәрмәјин», «гуллуг бүрузә вермәјин» бөјлә мәгамы ки, әлә дүшмәз»[60]. Кәрим бу «гујруг буламанын» нәтичәсини өз көзү илә көрдүјүндән дәһшәтлә данышыр: «Казаклар кәндлиләри елә дөјүрдүләр ки, мән бөјлә зәни едирәм ки, гијамәт күнүндә бөјлә матәми көрән олмасын... Мән бу вәһши һәрәкәтләри көрүб, һирсимдән титрәјирдим, көзүмүн јашыны удурдум».

1907-чи илдә «Рәһбәр» бағландығындан «Нә үчүн Кәрим гачаг олду?» һекајәси дә јарымчыг галмышдыр. Буна бахмајараг, 1905-чи илдә ичтимаи-сијаси вәзијјәтин кәскинләшдији, чаризмин рус олмајан халглары сыхышдырдығы бир дөврдә белә һекајәнин журналда бурахылмасы вә бурада мөвчуд гурулуша гаршы наразылығын ачыг шәкилдә верилмәси әһәмијјәтли иди.

---

[58] «Мәктәб», 1915, № 3.
[59] «Рәһбәр», 1907, № 5.
[60] Јенә орада.

Мүасир мөвзуда јазылмыш вә охучуларын бөјүк марағына сәбәб олмуш мәшһур «Горхулу нағыллар» ушаг журналларынын ән нүмунәви нәср әсәрләриндән иди... «Мәктәб» илк нөмрәсиндән башлајараг охучуларын рәғбәтини газанды. Хүсусилә «1912—1913-чү илләрдә «Мәктәб» журналынын һәр бир нүсхәси мәктәбли ушаглар тәрәфиндән бөјүк марагла охунур, әлдән-әлә кәзирди»[61]. Көркәмли јазычы вә маариф хадими С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллар»ы журналда мәһз бу илләрдә дәрч олунмушдур[62].

«Көвкәби-һүрријјәт», «Јуху», «Гонаглыг» кими сијаси-ичтимаи мөвзуда чидди әсәрләр јазан С. С. Ахундову бирдән-бирә ушаг һекајәләри јазмаға сөвг едән нә иди? Мә'лумдур ки, С. Сани 1905—1913-чү илләрдә јени үсул мәктәбләриндә мүәллим ишләмәклә бәрабәр, бә'зи дәрсликләрин дә мүәллифи олмушдур. Биринчи рус ингилабындан сонра мәктәб вә маариф ишинин сүр'этлә инкишафыны вә ушаг әсәрләринә олан чидди еһтијачы көрән С. С. Ахундов «Мәктәб»ин ән фәал мүәллифләриндән олур. Јазычынын «Мәктәб»дәки һекајәләринә «Горхулу нағыллар» ады вермәси мәһз журналын рәнкарәнк вә мүхтәлиф серијалы әсәрләрлә чыхыш етмәси илә изаһ олунмалыдыр.

Јери кәлмишкән гејд едилмәлидир ки, һәлә кечән әсрдә рус әдәбијјатында «Горхулу нағыллар»ын ушаглар үчүн әһәмијјәтли олуб-олмамасы мәсәләси әтрафында узун мүбаһисә кетмишдир. Бә'зи мүәллифләр гәти сурәт-

---

[61] Қамран Мәммәдов. С. С. Ахундов. Һекајәләр, мүгәддимә, Бакы, 1954, сәһ. 5.

[62] Бу һекајәләр һаггында биздән әввәл мүхтәлиф мәнбәләрдә кениш шәкилдә данышылдығындан бә'зи сәчијјәви фикирләрлә кифајәтләнәчәјик. Бах: Чәфәр Хәндан. Сүлејман Санинин јарадычылығы, «Революсија вә култура» журналы, 1939, № 4; М. Ариф. Унудулмаз әдиб, «Коммунист» гәзети, 20 октјабр 1945-чи ил; М. Ч. Пашајев. Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр (1905—1917), (докторлуг диссертасијасы), Бакы, 1947; Т. Камал. Мүгәддимә, С. С. Ахундов. Горхулу нағыллар, Бакы, 1947; Әзиз Мирәһмәдов. Мүгәддимә: С. С. Ахундов. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1956; Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, III чилд (совет дөврү), Бакы, 1957; Н. И. Вәлиханов. С. С. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы (намизәдлик диссертасијасы), Бакы, 1966 вә с.

дә билдирирдиләр ки, «Горхулу нағыллар» ушагларын кәләчәк инкишафына јалныз мәнфи тә'сир едә биләр. Лакин демократик әдәби тәнгид бу јанлыш фикрин гаршысыны вахтында алды вә көстәрди ки, һәјатын гаранлыг тәрәфини мараглы сәһнәләрлә, «горхулу нағыллар» васитәсилә ушаглара чатдырмаг нәинки зијанлыдыр, әксинә, фајдалы вә вачибдир. Тәгдирәлајигдир ки, бу типли әсәрләри Азәрбајчан әдәбијјатында илк дәфә С. С. Ахундов кими көркәмли сәнәткар јазмышдыр. Онун ушаг һекајәләрини нағыллар әсасында јазмасы халг әдәбијјатынын бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти илә бағлы иди. Көркәмли рус педагогу К. Д. Ушински халг нағылларынын тәрбијәви әһәмијјәтиндән бәһс едәркән јазырды: «Мән гәти сурәтдә халг нағылларыны ушаглар үчүн јазылмыш олан һекајәләрдән дәфәләрлә үстүн тутурам»[63].

Педагожи фикир тарихимиздә маариф хадими вә мүәллим кими танынан С. Сани, еләчә дә «Мәктәб»ин редактор вә наширләри Гафур Рәшад Мирзәзадә вә Әбдүррәһман Әфәндизадә јахшы билирдиләр ки, башга реалист әсәрләрдә олдуғу кими, «һәр бир нағылда һәгигәт үнсүрләри вардыр»[64]. Онлара өз педагожи тәчрүбәләриндән мә'лум иди ки, нағыллар вә нағыл сәпкисиндә јазылмыш рәнкарәнк һекајәләр ушагларын дүнјакөрүшләринин кенишләнмәсиндә, әхлаги вә мә'нәви инкишафында мүһүм рол ојнајыр. Бу чүр әсәрләрдә әсасән мөвчуд һәјатда көрдүкләримизин әксинә олараг, һәр шеjә хејирхаһ көзлә бахылыр, көзәл арзулардан данышылыр. Бунларда доғрунун јалана, ишығын гаранлыға галиб кәләчәјинә инам көрүнүр. Журналларын нағыл тәрзиндә јазылмыш һекајәләрә хүсуси јер вермәси һәм дә бунунла изаһ олунмалыдыр.

«Мәктәб»дә С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллар» серијасындан «Гарача гыз», «Нурәддин», «Аббас вә Зејнәб», «Әһмәд вә Мәлејкә», «Әшрәф» һекајәләри вардыр. Сүлејман Сани мөвзусунун ушаг һәјатындан алдығы бу һекајәләрдә кечмиш дөврүн төрәтдији бәдбәхтликләри вә кәнч нәслин хош һәјат уғрундакы арзуларыны гәләмә алмышдыр. Һекајәләрин әсас гәһрәманлары да ушаглардыр.

[63] К. Д. Ушински. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1953, сәһ. 192.

[64] В. И. Ленин. Әсәрләри, 27-чи чилд, Бакы, 1952, сәһ. 89.

Мә'лумдур ки, халг нағылларында гәһрәман мүхтәлиф васитәләрлә өз арзусуна чатыр. С. С. Ахундовун кичик гәһрәманлары ја ағыллы инсанларын көмәји, ја өз фәрасәтләри, ајыг һәрәкәтләри илә вәзијјәтдән чыхыр јахуд да заманәнин кирдабында боғулурлар. «Аббас вә Зејнәб»[65] һекајәсиндә һәлә көрпәликдән әмәјә алышан гардаш вә бачынын залым бир гачаг тәрәфиндән өлдүрүлмәси кәнч охучулары һиддәтләндирир. Сүлејман Сани ган дүшмәнчилијинин нәтичәси олан бу фачиәни тәсадүфи бир һал кими јох, феодал чәмијјәтинин әламәти кими көстәрмишдир.

«Горхулу нағыллар» ичәрисиндә ән камил һекајә олан «Гарача гыз»[66] ушаглара һуманизм, достлуг вә јолдашлыг һисси ашылајыр. Ушагларын дахили аләми, онларын мә'нәви көзәллији, һәјаты, инсанлығы севмәк вә гијмәтләндирмәји бачармаг габилијјәти «Гарача гыз»да даһа мә'налы верилмишдир. С. Сани бурада да синифли чәмијјәтдә гејри-бәрабәр һүгуг нормаларыны, онун төрәтдији фәлакәтләри гәләмә алмышдыр. Мүәллиф һәр чүр фәлакәти мөвчуд чәмијјәтдән доған бәла кими тәгдим едир ,ушаглары бу бәлалара гаршы һазыр олмаға, руһдан дүшмәмәјә чағырырды. Бу чәһәт јазычынын «Нурәддин»[67], «Әһмәд вә Мәлејкә»[68], «Әшрәф»[69] һекајәләриндә дә өз әксини тапыр. «Гарача гыз» хүсусилә мараглыдыр. Көрпәликдән ата-анасыны итирән Туту узун әзијјәтләрдән сонра Пири бабанын һимајәсинә кечир. О, көзүачыг бир ушаг кими һәјатын һәр ики тәрәфини дүшүнүр вә көрүр ки, түфејли һүсејнгулулар чаһ-чалал ичәрисиндә јашадығы һалда, Пири бабалар чәтинликлә доланырлар. Лакин Туту буну да һисс едир ки, рәфигәси Ағча бу чаһчалал ичәрисиндә гәфәсдә гуш кими чырпыныр, о исә һеч олмазса көзәл тәбиәтин гојнунда азад нәфәс алыр. Охучу бу гәнаәтә кәлир ки, инсанларын мә'нәвијјатча мүхтәлифлији гејри-бәрабәрликдән, биринин аға, дикәринин нөкәр олмасындан доғур.

«Гарача гыз» идеја вә тә'сир гүввәси илә долғун олдуғу кими, бәдиилик вә сәнәткарлыг чәһәтдән дә мүкәм-

[65] «Мәктәб», 1912, № 7—8.

[66] Јенә орада, 1913, № 1—4; 6—9; 12—22.

[67] Јенә орада, 1912, № 9—20 вә 22.

[68] Јенә орада, 1914, № 8—17 вә 20.

[69] Јенә орада, 1912, № 6.

мәлдир. «Мәктәб» јазырды: «Кечән јанвардан бу јанвара гәдәр «Горхулу нағыллар» үнванлы јазыла-јазыла кәлән, бу күн тамам олан бу һекајә мөһтәрәм мүһәрририн нә гәдәр мәһарәтли вә гүдрәтли бир һекајәнәвис олдуғуну билдирир. Бу һекајәни диггәт илә мүталиә бујуранлар көрәрләр ки, бурада милләтимизин бир чох сифәтләри, мәишәт вә әһвали-руһијјәләри чочугларын анлаја биләчәкләри ачыг вә садә дил илә бәјан едилмишдир. Милли һекајә бөјлә олар... һекајә јазмаг һәвәсиндә олан чаванларымыз мөһтәрәм Сүлејман Сани чәнабларыны тәглид едәрләрсә, газанчлы чыхачагларына шүбһә едилмәсин кәрәкдир»[70].

Журнал һекајәнин идеја вә гајәсини мүхтәлиф үсулларла охучулара чатдырмаға чалышыр, онлары Гарача гыздан ибрәт алмаға чағырырды. Мәсәлән, 1913-чү ил нөмрәләринин бириндә идарә өз охучуларындан һекајә әсасында ашағыдакы суаллара чаваб истәјирди: 1. Гарача гыз ким иди? 2. Нә үчүн һәр кәс Јасәмәни чох севирди? 3. Нә үчүн Јусифи севмәздиләр? 4. Јусиф Гарача гызы нә үчүн инчидирди? 5. Гарача гызын ады әтрафда нечә мәшһур иди? вә с.[71]

«Нурәддин» һекајәсиндә «Јахшылыға јахшылыг һәр кишинин ишидир, јаманлыға јахшылыг әр кишинин ишидир» вә «Јахшылыг ејлә ат дәрјаја, балыг билмәз, халиг биләр»,—аталар сөзләри әсас көтүрүлсә дә, феодал-патриархал чәмијјәтин бә'зи чиркинликләри, аилә-мәктәб мүнасибәтләри вә тәрбијә мәсәләләри бурада да өз әксини тапыр. Бир дә һекајәдән мә'лум олур ки, Нурәддин тәк јахшылыглара көрә дејил, гочаглығына, чәсарәтлилијинә көрә дә фәлакәтдән гуртарыр.

С. С. Ахундов бу әсәрдә кәнч нәсли охумаға һәвәсләндирмәклә, буна манечилик төрәдәнләрә мәнфи мүнасибәтини билдирирди. Надан Молла Имамын ашағыдакы сөзләри авамлығын нәтичәси иди: «Танрыгулу, мәбадә оғлуну ушколаја гојасан. Орада мүсәлман ушагларынын башларына түк гојдуруб, шапка гојурлар. Охудуглары да Сә'ди, Һафиз әвәзинә башдан-ајаға түлкү-чаггалдыр»[72].

С. С. Ахундов мараглы мүсбәт сурәтләр јаратмыш-

[70] «Мәктәб», 1913, № 22.
[71] Бах: Јенә орада, 1913, № 3.
[72] Јенә орада, 1912, № 13.

дыр. «Әшрәф» һекајәсиндә савадлы вә әхлаглы Нәчибә илә аилә гураң Әлимәрдан халгын көзүнү бағлајан дини ујдурмалара инанмыр. О, ушағын аилә тәрбијәсинә хүсуси фикир вермәји лазым биләрәк Һәсән ләләјә дејир: «Ушаға көз дәјмәкдән горхма... Онлар јанлыш сөзләрдир, анчаг Әшрәфи фәна хасијјәтли ушагларын јолдашлығындан тәрк ет».

Ушагларын тәрбијәсиндә аиләнин мүһүм ролуну С. С. Ахундов һәмишә нәзәрә чатдырырды: «Нәчибә ханымын елм вә тәрбијә вермәкдә нә дәрәчәдә габилијјәтли вә исте'дадлы бир ана олмасы оғлунун көзәл һүсн вә əхлагындан көрүнүрдү»[73]. Әшрәф өз ағыллы данышығы вә давранышы илә рус вә татар аиләләриндә дә меһрибанлыгла гаршыланыр. Бу чәһәт инсанпәрвәрлик вә халглар достлуғу идејаларыны ушаглара ашыламаг бахымындан да әһәмијјәтли иди. Бу идејанын һекајәдә габарыг шәкилдә верилмәси јазычынын маарифчи-демократик вә бејнәлмиләлчилик көрүшләри илә бағлы иди.

Мөвчуд шәраитин, реал варлығын кечилмәз сәдләри «балача адамлар»ын сәадәт јолуну бағладығындан онлар бә'зән чыхыш јолу тапмыр, ширин хәјалларла јашајыр, хошбәхт олачагларыны көзләјирләр. С. Сани бу хүсусијјәти «Әһмәд вә Мәлејкә» һекајәсиндә экс етдирмишдир. Башга һекајәләрдә «балача адамлар»а инсанларын көмәји објективчәсинә көстәрилдији һалда, Әһмәд вә Мәлејкәнин көзләнилмәз бир тәсадүф нәтичәсиндә хошбәхт олдуглары гәләмә алыныр. Лакин бу көмәји гејриинандырычы вә онун ичрадарларыны «гајибанә шәхс» һесаб етмәк дүзкүн олмазды. Чүнки һекајәдән дә мә'лум олдуғу кими, инсанпәрвәр тачирин Сәмәдин евиндәки тә'сирли сәһнәни көрмәси ону јахшылыг етмәјә вадар едир. Һәр бир тәсадүфдә һәгигәт үнсүрләри олдуғу кими, бу сәһнәнин тәсвири дә һәгигәтә ујғун олуб, ушаг аләми үчүн мараглыдыр.

Үч нәслин «Горхулу нағыллар»да гаршы-гаршыја тәсвири диггәти чәлб едир: көрпәликдән фачиәләр көрмүш кичик ушаглар, һәјатын һәр чүр ағры-ачысыны дадмыш хејирхаһ, мүдрик гочалар вә јелбејин, түфејли чаванлар... Пири баба Тутунун («Гарача гыз»), Һәсән ләлә Әшрәфин («Әшрәф»), Имамверди киши Гара Һүсејнин

[73] «Мәктәб», 1914, № 9.

Һачы Рәһим исә Нурәддинин («Нурәддин») чәтинликдән гуртармасы үчүн хејирхаһ тәшәббүс көстәрир, көмәк едирләр. Јусиф, Пәричаһан, Һүсејнгулу, Күлпәри вә Әмираслан кими туфејлиләр өз чиркин әмәлләринә пешман олурлар. «Балача адамлар»дан Туту, Зејнәб вә Аббас мәһв олсалар да, өз гочаглығы, әмәксеварлији, сафлығы илә даһа да јүксәлирләр.

Пәричаһан, Күлпәри вә Әмираслан әслиндә мөвчуд чәмијјәтин нүмајәндәләридир. Тәсадүфи дејилдир ки, С. Сани «Әшрәф» һекајәсиндә зүлм вә ишкәнчәни ајры-ајры нүмајәндәләрин јох, истисмарчы гурулушун симасында көстәрмәјә чалышмышдыр.

С. С. Ахундов һәр чүр рәзаләтдән, алчаг адамларын асылылығындан гуртармаг үчүн ушаглары кичик јашындан тәрбијә етмәји, халг арасында елми, маарифи јајмағы, јени типли мәктәбләрин сајыны артырмағы вачиб билирди. Јазычынын Нурәддин вә Әшрәфин һәјатда һәр чүр чәтинликдән јаха гуртармагда аилә тәрбијәсинин вә алдыглары тәһсилин ролуну көстәрмәси дә буну сүбут едир. Ријакар Әмирасланын «Охујан ушаг горхаг олар» сөзүнә Нурәддинин вердији кәскин чаваб ушаглары чәсарәтли вә һазырчаваб олмаға чағырырды: «Хејр, сәһв едирсиниз, охумајан ушаг горхаг олар. Охујан ушағын елми олар, һәр шејин сиррини биләр, она көрә дә горхмаз».

«Горхулу нағыллар»да диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә С. Санинин чох вахт охучуја мәдәни, тәрбијәли вә сәмими аиләләр тәгдим етмәси, онларын көзәл рәфтарыны, гаршылыглы, меһрибан мүнасибәтләрини нүмунә вермәсидир. Зијалы Сәмәдин һәр ахшам вә ушагларыны башына јығыб онлара мараглы һекајәләр данышмасы, ибрәтамиз фикирләри ушагларын нәзәринә чатдырмасы («Горхулу нағыллар»ын һамысында), Тутунун Пири бабанын јанында доғма өвлад кими бөјүмәси («Гарача гыз»), атанын өз ушағыны мәктәбә гојмасы, онун хаһишинә мәмнунијјәтлә әмәл етмәси («Нурәддин»), кичик ушагларын аналарына көмәк едәрәк мешәдән одун дашымасы («Аббас вә Зејнәб»), јени типли мәктәбләр, тә'лим-тәрбијә һаггында ибрәтли сөһбәтләрин верилмәси («Нурәддин», «Әшрәф») вә башга хүсусијјәтләр С. Санинин педагожи тәчрүбәси, мүәллимлик фәалијјәти, еләчә дә «Мәктәб» журналынын үмуми гајәси

илә бағлы иди. Чүнки јазычы јахшы билирди ки, ушағын тәрбијәсиндә мүәллимләрлә бәрабәр ата-аналарын да мүһүм ролу вардыр. Сәмәд, Нурәддинин анасы Һәлимә, Әшрәфин анасы Нәчибә, Һәбибулла, Күлсүм, Софија Алексејевна, Николај Иванович сурәтләрини јазычы нүмунәви валидејнләр кими вермишдир. Онлар өзләри елми вә маарифи гијмәтләндирдикләри кими, ушагларыны да бу руһда бөјүтмәјә чалышырлар.

С. Санинин ушаг һекајәләриндәки «јаманлыға јахшылыг» чағырышы Л. Н. Толстојун «шәрә мүгавимәт көстәрмәмәк» идејасына да јахын иди. Лакин бу чәһәт Л. Толстојун тә'сириндән даһа чох халг әдәбијјатында «јахшылыға јахшылыг һәр кишинин ишидир, јаманлыға јахшылыг әр кишинин ишидир»—кими мәсәлләрлә, Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан»дакы нәсиһәтләри илә бағлы иди.

С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллар» башлығы илә кедән һекајәләри бу күн дә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә лајигли јер тутур. А. Шаиг бу һекајәләрин әһәмијјәтиндән бәһс едәркән јазырды: «Мән онун (С. С. Ахундовун—*Ә. М.*) әсәрләрини, хүсусән ушаглар үчүн јаздығы һекајәләри охујанда бир чох мүасирләриндән фәргләндијини көрүрдүм. Онун дилиндә олдуғу кими, әсәрләринин мәзмунунда да һуманизм, лирика, мүәјјән дәрәчәдә дидактика вар иди. О, тәнгиддән чох нәсиһәтлә, мүсбәт һәјат һадисәләрини көстәрмәклә охучусуна тә'сир етмәјә чалышырды. Онун әсәрләриндә сатира јох, лирика һаким иди»[74].

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб»дә мөвзусу кечмишдән вә ја халг әдәбијјатындан алынмыш әсәрләрлә мүасир һәјаты тәсвир едән әсәрләр арасында сых јахынлыг вардыр. Бу, һәр шејдән әввәл, онларын садә халг дилиндә јазылмасында вә тә'лим-тәрбијә мәсәләләри илә бағлылығында һисс олунур. Һәмин хүсусијјәт журналын наширләриндән мүәллим Мәһәммәдһәсән Әфәндизадәнин «Бағдадлы Чәфәрин һекајәси»ндә[75] даһа габарыг нәзәрә чарпыр.

Бағдад сөвдәкәрләриндән Чәфәр адлы биринин ба-

[74] Абдулла Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, 1961, сәһ. 192.

[75] «Дәбистан», 1906, № 1, 2., һекајә М. Ә.-задә имзасы илә дәрч едилмишдир.

шына кәлән әһвалатлар һекајәнин әсас сүжет хәттини тәшкил едир. Дар күндә касыбларын әлиндән тутан Ҹәфәрин вар-јоху бир сөвда заманы әлдән чыхыр. О, Шираз шәһәринә кедиб нөкәрлик едир. Ики илдән сонра вәтәнинә гајытдыгда, көһнә дахмасынын јериндә бөјүк бир бина көрүр. Сөвдәкәр арвадынын хәјанәт етдијини дүшүнәрәк, ону тапыб өлдүрмәк истәјир. Елә бурадача она дејилән бир нәсиһәт јадына дүшүр: «Һәр иши тутдугда фикир вә арам илә тут». Мә'лум олур ки, арвады бу көзәл бинаны онун көндәрдији нарларын ичәрисиндән чыхан гызылларла тикдирмишдир.

Ҹәфәр әлиачыг вә зәһмәтсевәрдир. Вахты илә башгаларына бачардыгы гәдәр көмәк етдији һалда, инди нөкәрчилији үстүн тутур вә һеч кәсә агыз ачмыр. Ҹәфәрин бу кејфијјәтини нәзәрә чатдырмагла мүәллиф ушаглара өз сөзүнү дејир, һалал әмәклә јүксәлмәји тәблиг едирди.

М. Әфәндизадә үмумијјәтлә, халг әдәбијјаты нүмунәләриндәки ибрәтамиз нәсиһәтләрин әһәмијјәтини нәзәрә алыб, бунлардан јарадычылыгла вә мәгсәдәујгун шәкилдә, јериндә истифадә етмәји мәсләһәт көрүрдү. Ҹәфәр өз вәсијјәтиндә дә ушаглары догручу, зәһмәтсевәр, мөһтачлара көмәк етмәк руһунда бөјүтмәји арвадына аталар сөзү илә билдирир. Бу ҹәһәт һекајәнин идејасы илә баглы иди. Тәсадүфи дејилдир ки, һекајә һәлә 1888-чи илдә маариф хадимләри А. О. Чернјајевски илә С. Вәлибәјов тәрәфиндән тәртиб едилмиш, әсримизин әввәлләринәдәк нөтидән мәктәбләрдә охунан «Вәтән дили» дәрслијинә дә салынмышдыр[76].

Мирзә Һәсиб Гүдсинин «Ата вә огул»[77] мәнзум һекајәсинин мөвзусу да халг әдәбијјатындан алынмышдыр. «Багдадлы Ҹәфәрин һекајәси»ндә олдугу кими, бурада да әмәјин мүсбәт ролу көстәрилир. М. Һ. Гүдсинин «Ата вә огул» әсәри Сә'динин «Күлүстан»ындакы ејни руһлу рәвајәтлә сәсләшир[78]. Баги («Ата вә огул») вә заһидин оглу ејни характерә маликдирләр; һәр үчү сәрхошлуг едир, анләјә бахмыр, вахтларыны мә'насыз кечирирләр. Ханчан огурлуг заманы өлүр, Баги исә атасынын кизләтдији гызылын һесабына мүвәггәти јашајыр. Охучу инаныр ки, кеч-тез о да фәлакәтә дүчар олачагдыр. «Ата вә огул» јухарыда адларыны чәкдијимиз әсәрләрә охшаса да, әсасән Азәрбајчан халг әдәбијјатындакы «Тачир оглу»[79] нагылы әсасында јазылмышдыр; М. Һ. Гүдси садәчә олараг ону нәзмә чәкмишдир. Һекајәдә М. Гүдси дилинә мәхсус гәлизлик дә өзүнү көстәрир.

[75] Бах А. О. Чернјајевски вә С. Вәлибәјов. Вәтән дили (II һиссә), Тифлис, 1888-чи ил.

[77] «Дәбистан», 1906, № 5—7, 9—10, 13.

[78] Бах: Сә'ди Ширази. Күлүстан, Бакы, 1962, сәһ. 165.

Тарихи мөвзуда јазылмыш «Гүрејш тәрланы»[80] вә адсыз верилмиш башга бир һекајәнин[81] мүәллифи маарифчи јазычы Сүлејман Әбдүррәһманзадәдир. Адсыз һекајәнин сүжети гыса вә марагдыдыр: мүһарибә вахты шаһын гошуну мәглуб олур. Вәзирлә шаһ кизләниб чанларыны гуртарырлар. Вәзир шаһа ат лешиндән әт кәсиб биширмәк истәјәркән ит әти көтүрүб гачыр.

Јазычынын мәгсәди күнаһсыз ганлар төкүлмәсинә бaис олан шаһларын тамаһкарлыгыны вә ачкөзлүјүнү ифша етмәкдир. Вәзир әти апаран итин далынча гачаркән шаһын она дедији сөзләр һекајәнин мәгзини ачыр: «Дәјмә итә, гој апарсын. Дүнән мәним мәтбәхими көтүрмәјә јүз дәвә чатмајыб, ики јүз дәвә лазым олурду; инди исә мәним мәтбәхими бир ит башына көтүрүб дүнјанын о гырагына апара билир... Белә дүнјаны көрмәкдән исә ачындан өлмәк мәсләһәтдир»[82].

С. Әбдүррәһманзадәнин «Гүрејш тәрланы» һекајәси дә орижиналлыгы илә фәргләнир. Бурада Әрәбистанда тајфа һалында јашајан халгларын дөзүлмәз һәјаты, онлар арасында чәкишмәләр, тајфа башчыларынын газанч үчүн төрәтдикләри фәлакәтләр гәләмә алынмышдыр.

Һакимијјәтдән дүшән Әмәвиләр сүлаләсинин башчысы Әбдүррәһман Испанијада јурд салан Јәмән, Гүрејш вә Гаратәпә тајфаларына пәнаһ кәтирир. Лакин һәмин вахт бурада да игтишаш башлајыр, һәр тајфа әмири өз арасындан сечмәк истәјир. Сечилән әмир исә галан әрәб тајфаларына олмазын диван тутур... Беләликлә, наһаг вурушларда минләрлә күнаһсыз әрәб өлдүрүлүр.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә чар Русијасынын учгар рајонларында јеритдији руслашдырма сијасәти, еләчә дә халглар арасында төрәтдији әдавәт вә

[79] Бах: Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр. Бакы, 1961, сәһ. 107.

[80] «Дәбистан», 1906, № 6—8.

[81] Јенә орада, № 7.

[82] Јенә орада.

милли гырғынлар үмуми наразылыға сәбәб олурду. Мә'лумдур ки, белә бир дөврдә һәмин һагсызлыглара гаршы мәтбуатда ачыг чыхыш етмәк мүмкүн дејилди. С. Әбдүррәһманзадә бу гырғынларын нәтичәләрини вә үмум-халг наразылығыны сырф Азәрбајчан һәјатындан алдығы әсәрләрдә вермәји мәгсәдәујғун һесаб етмирди. Еһтимал ки, мөвзусуну тарихдән көтүрдүјү «Гүрејш тәрланы» һекајәсини С. Әбдүррәһманзадә 1905-чи ил һадисәләриндән тә'сирләнәрәк јазмышдыр. Әсәрдә өз халгынын гәдрини билмәјә, достлар арасында дүшмәнчилик саланлара гаршы биркә мүбаризә апармаға чағыран мүсбәт хүсусијјәтләр кәнч охучуну дүшүндүрүрдү.

Маарифчи мүәллим Абдуллабәј Әфәндизадәнин 1906-чы илдә јаздығы «Рүстәмин јухусу»[83], Әлаәддин Әфәндизадәнин «Хәсис вә фәгир»[84] һекајәләри дә халг әдәбијјаты руһундадыр. Биринчи һекајәдә јазычы кәнч охучуларыны пис әмәлләрдән узаг олмаға, халг, милләт үчүн хејирли иш көрмәјә чағырыр. Феодализм чәмијјәтинә хас олан давакарлыг вә наданлыг кими хүсусијјәтләри өзүндә чәмләшдирән Рүстәм онун тутулмасынын сәбәбкары олан Чәләби өлдүрмәк үчүн фүрсәт ахтарыр. Лакин јазычы ону бу јолдан чәкиндирмәк үчүн белә бир ибрәтамиз сәһнә јарадыр: Рүстәм јухуда көрүр ки, дөрдәлли әчајиб бир һејван она доғру кәлир; өзүнү пирин үстә саларкән пир чаваб верир ки, «сән халг, милләт дүшмәнисән, әғјарлар бир јандан, сән дә бир јандан милләти инчидир, онлара көмәк етмирсән, сән өз гардашыны өлдүрмәк истәјирсән». Һекајәдән чыхан нәтичә будур ки, достлуг, гардашлыг шәраитиндә јашамаг, миллијјәтиндән асылы олмајараг, «нә ермәни, нә урус, мүсәлман... һамысы инсан»[85] шүары илә халг вә вәтән јолунда чалышмаг лазымдыр.

Маарифчи јазычы Абдуллабәј Әфәндизадәнин «Дәбистан» васитәсилә тәблиғ етдији һәмин фикир Н. Нәримановун 1906-чы илдә сөјләдији ашағыдакы фикри илә һәмаһәнк иди: «Бүтүн инсанларын—ја мүсәлман, ја хачпәрәст, ја јәһуди, ја бүтпәрәст иттиһад елә биләчәкләри нөгтә һүрријјәтдир»[86].

[83] «Һәјат», 1906, № 105.
[85] Јенә орада, 1907, № 16.
[84] Јенә орада. № 16.
[83] «Дәбистан», 1906, № 11—12.

Әлаәддин Әфәндизадәнин «Хәсис вә фәгир»индә көстәрилир ки, куја бир нәфәр варлы хәсис јухуда «о дүнјада» олур, бу дүнјада көрдүјү пис әмәлләр орада гаршысына чыхыр. «О дүнјадан» гајыдан хәсис күнаһ ишләр көрдүјүнү баша дүшүр вә дүзәлир; әлиачыг, сәхавәтли бир адам олур.

Көрүндүјү кими, һәр ики һекајәдә мүәллиф тәрбијә мәсәләсинә тохунмушдур. Лакин бу һекајәләрдә охучуну гане етмәјән мәсәлә мүәллифләрин өз гәһрәманларыны тәрбијәләндирмәк үчүн фактик һәјат сәһнәләриндән истифадә етмәмәләридир. Абдулла Әфәндизадә вә Әлаәддин Әфәндизадә өз һекајәләриндә инсаны халг вә вәтәнә хејир вермәјә, вичданлы олмаға чағырырдылар. Лакин онлар һәр шејин маарифләнмәклә, савадланмагла һәјата кечәчәјинә инанырдылар ки, бу да маарифчи јазычыларын дүнјакөрүшүндәки мәһдудијјәтлә бағлы иди.

Н. А. Добролјубов ујдурма һекајәләрдән бәһс едәркән јазырды ки, онлар «ушағын диггәтини һәјатдан јајындырыр»[87]. Бу нөгсанларына бахмајараг, һәр ики һекајә кечмишин рәзаләтини көстәрмәси вә мәһдуд даирәдә олса да, инсанпәрвәрлик идејасы тәблиғ етмәси илә фајдалы иди.

«Мәктәб»дә Шаһ Аббасла әлагәдар дәрч едилмиш һекајәләрдә дә шифаһи халг әдәбијјаты руһу дујулмагдадыр. Шаһ Аббас һаггында Шәргдә нәинки мүхтәлиф нағыл вә рәвајәтләр јарадылмыш, һәтта ајры-ајры јазычылар тәрәфиндән әсәрләр дә јазылмышдыр. Бу әсәрләрин бир гисминдә Шаһ Аббасын зүлмкарлығы әкс етдирилирдисә, бир гисминдә дә о, шәрти олараг «әдаләтли падшаһ» кими тә'рифләнилирди. Бу чәһәтләр Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында раст кәлдијимиз «Салеһлә Вазеһ»[88], «Дәрзи шакирди Әһмәд»[89], «Шаһ Аббасын бағбанлара верки гојуб кери көтүрмәји»[90], «Шаһ Аббасын малы сатылмајан ермәнијә көмәји»[91] вә с. нағылларда да өз әксини тапыр. Јери кәлмишкән көстәрәк ки, сонунчу

[87] Н. А. Добролјубов. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963, сәһ. 115.
[88] Бах: Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, Бакы, 1961, сәһ. 76—77
[89] Бах: Азәрбајчан нағыллары, II чилд, Бакы, 1952, сәһ. 238.
[90] Бах: А. Г. Багриј. Азәрбајчан вә она јахын өлкәләрин шифаһи халг әдәбијјаты. I чилд. Бакы, 1930, сәһ. 273 (рус дилиндә).
[91] Јенә орада, сәһ. 172.

нағылла Ә. Бабазадәнин «Мәктәб»дә дәрч едилмиш «Түлкү дәриси»[92] адлы һекајәси арасында ејнилик вардыр. Фәрг бурасындадыр ки, халг әдәбијјатындакы вариантда тәсвир олунан «намә'лум әһали» бурада «јәһуди», «дәри сатан ермәни» исә «тачир» адландырылмышдыр. Һекајәдә дејилир ки, Шаһ Аббас өлкәни кәзәркән раст кәлдији тачирдән ағламағынын сәбәбини сорушур. Тачир бир јәһудинин сөзү илә бу шәһәрә дәри алыб кәтирдијини вә онун сатылмадығыны сөјләјир. Шаһ Аббас әмр едир ки, бүтүн јәһудиләр дәри папаг гојсунлар. Беләликлә, гоча чәтинликдән гуртарыр. Шаһ Аббасын бу чүр һәрәкәтини јаланчылығын чәзасы кими верән Ә. Бабазадә һекајәни ашағыдакы ибрәтамиз сөзләрлә битирир: «Һәр сөјләнилән сөзә гулаг асма, бачармадығын алыш-веришә киришмә»[93].

Ә. Әбдүррәһманзадәнин «Шаһ Аббас вә кәндли»[94] һекајәсиндә дә белә нәсиһәт верилмишдир. Ушаг: «Достум, јолдашым»,—дејә ата мүрачиәт едир. Шаһ Аббас бунун сәбәбини сорушдугда ушаг дејир: «Атдан мәнә дост ола билмәз, анчаг белә дејирәм ки, дилим өјрәнсин». «Шаһ Аббас вә фәрраш»[95] һекајәсиндә исә тәдбирли олмаг вә һазырчаваблылыг тәгдир едилир.

«Горхулу нағыллар»ы јалныз С. С. Ахундов јаздығы һалда, «Күлмәли нағыллар»ы Абдулла Шаиг, Әли Фәһми, Ағабәј Исрафилбәјов, Әлимәһәммәд Мустафајев, Абид Мәтләбзадә, Салман Һүсејнзадә вә башгалары гәләмә алмышлар. «Горхулу нағыллар»дан фәргли олараг, бу һекајәләрдә һәјатын башга бир саһәси күлмәли шәкилдә әкс етдирилирди. Азәрбајчан халг ләтифәләрини хатырладан вә бә'зиләри мәһз бу әсасда јазылан «күлмәли нағыллар»дакы күлүш сағлам вә мә'налы олуб, ушагларын зөвгүнү охшајырды. Бу күлүш чаһилләри, чәмијјәтин инсан ләјагәтини алчалдан бир сыра гајдаганунларыны ифша едирди. Бу чүр күлүш көзәл тәрбијә васитәси кими мүаличәедичи күлүш олуб, инсанын ејиб вә нөгсанларындан азад олмасына көмәк едирди.

«Горхулу нағыллар»дан фәргли олараг «күлмәли нағыллар»ын гәһрәманлары елмдән, мәктәбдән хәбәри олмајан садәлөвһ кәндлиләр, мүфтәхор газылар, һакимләр, түфејлиләр иди. А. Шаигин «Чүмәнин гәзәби»[96], Әлимәһәммәд Мустафајевин[97] «Рүшвәтхор газы»[98], Әли Фәһминин[99] «Сәрсәм киши, јахуд бир овуч, јарым овуч»[100] кими һекајәләриндә күлүш өн плана чәкилир. «Рүшвәтхор газы»да садәлөвһ кәндлинин оғрулар тәрәфиндән гарәт едилмәси вә газыја шикајәти тәсвир олунур. Газынын јарамаз һәрәкәтләри күлүш һәдәфидир. Өз пулунун, һеч олмазса үчдә бир һиссәсинин гајтарылмасыны тәләб едән кәндлијә оғрулардан рүшвәт алан газынын чавабы чох күлүнчдүр: «Ишин чәтинлији бурасындадыр ки, көрәк бу пулдан сәнә чатыр, јохса јох. Чүнки бу пулу тапан дөрд нәфәрдир. Бунларын һәрәсинә пулун үчдә бир һиссәси дүшүр. Она көрә лазым кәлир ки, сән ијирми манат да верәсән ки, шәриәтин һөкмү јеринә јетсин».

Әлбәттә, бу чүр «күлмәли нағыллар»да ушагларын тәфәккүрүнү кенишләндирмәк, дујма вә гаврама бачарыгларыны инкишаф етдирмәк, зөвг вә идракларыны дүзкүн истигамәтә јөнәлтмәк вә с. мәсәләләр дә гојулурду. Бунунла белә, һәјатдакы үмуми керилик бу әсәрләрдә рәмзи шәкилдә өз әксини тапырды.

«Күлмәли нағыллар»да наданлыг, өзбашыналыг вә инсанын фәалијјәтини сүстләшдирән әталәт садә ушаг дили илә тәсвир олунур. Һәмин нағыллар кичик охучуларын тәхәјјүл вә тәфәккүрүнүн кенишләнмәсинә көмәк едирди. В. Г. Белински ушаглар үчүн јазан мүәллифләрә мәсләһәт көрүрдү ки, «сизин әхлаги фикриниз вар—чох көзәл; буну ушаглара ачыгдан-ачыға сөјләмәјин, гој өзләри дујсунлар, әсәрләринизин сонунда буну бир нәтичә кими вермәјин, гој бу нәтичәни ушаглар өзләри чыхарсынлар»[101]. Бу чәһәт «Мәктәб»дәки «Күлмәли нағыллар» үчүн дә сәчијјәвидир. Мүәллим Ағасыбәјин «Үч

[92] «Мәктәб», 1915, № 7—8.
[93] Јенә орада, № 8.
[94] Јенә орада, 1914, № 18.
[95] Јенә орада, № 9.

[96] «Мәктәб», 1912, № 20—21.
[97] Әлимәһәммәд Мустафајев (1889)—С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин баш мүәллими.
[98] «Мәктәб», 1914, № 12.
[99] Әли Фәһми Чәфәрзадә XX әсрин әввәлләриндә мүхтәлиф мәтбуат органларында мәгалә вә һекајәләрлә чыхыш етмиш Азәрбајчан зијалысыдыр.
[100] «Мәктәб», 1912, № 18—19.
[101] В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов. Ушаг әдәбијјаты һаггында, М., 1954, сәһ. 87 (рус дилиндә).

молла» һекајәсиндә[102] мөвһумата архаланараг һәр чүр кәләјә әл атан руһаниләр күлүнч вәзијјәтдә гәләмә алынмышдыр. Тачирин: «Һансыныз ахмаг исә мән саламы она вермишәм»—сөзүнә чаваб олараг өз ахмаглыгларыны сүбут етмәјә чалышан һәр үч молла рәзил вә авамдыр. Өзләрини шәриәт мүәллими кими гәләмә верән бу моллаларын һәрәкәтләри кинајәли күлүш доғурур. Ади давранышгајдаларыны позан моллалар евдә арвадлары, кәнддә агил адамлар, моллаханада исә шакирдләр тәрәфиндән лаға гојулурлар. Һәм «Рүшвәтхор газы», һәм дә «Үч молла» һекајәләриндә динә, мөвһумата гаршы ачыг чыхыш едилмәсә дә, онун тәнгиди һисс олунур. «Үч молла»нын сүжетини мүәллиф Азәрбајчан халг ләтифәләриндән көтүрүб ишләмишдир.

«Күлмәли нағыллар»ын әһәмијјәти ушаглара мә'нәви зөвг вермәк, онларда хош әһвали-руһијјә јаратмагла вә ибрәтамизлији илә битмирди. Бу һекајәләр һәм дә кечмиш һәјатын бә'зи гүсурларына тохунур, дини уйдурмалара гаршы шүбһә ојадырды. Моллаларын салам алмаг үчүн өзләрини күлүнч вәзијјәтә салмасынын, валидејнләри алдадыб пул алмасынын тәсвири буна парлаг мисалдыр.

Ибад Рәһимзадәнин «Чөмчәнин башы»[103] вә Әлимәһәммәд Мустафајевин «Молла вә кәндли»[104] әсәрләриндә дә дини әгидәләрә мәнфи мүнасибәт һисс олунур. Балтасыны тапарса, бир чанаг буғда нәзир верәчәјини сөјләјән кәндли тапдығы чөмчәни чанаға охшадыб дејир: «Ај аллаһ, мән балтанын башыны тапмамыш сән буғда үчүн чанаг көндәрдин».

«Молла вә кәндли»дә һәзрәт Јусиф һаггындакы рәвајәтин сөјләнилмәси дә тәсадүфи дејилдир. Молланын кәләк гурмаг үчүн пејғәмбәрлә әлагәләнән рәвајәти данышмасы өзү күлмәли иди вә дини уйдурмаларын чәфәнкијат олдуғуну долајы јолла ушаглара өјрәдирди.

«Күлмәли нағыллар»да диндарларын тәнгиди Азәрбајчан маарифчи демократларынын дүнјакөрүшү илә әлагәдардыр. Онлар өзләри динин тә'сириндән гуртара билмәсәләр дә, фәалијјәтләриндә дини көрүшләрин тә'сирини зәифләтмишдиләр. «Мәктәб» мүәллифләри дә һәмин јолла кедирдиләр.

[102] «Мәктәб», 1914, № 15.
[103] Јенә орада, 1915, № 3.
[104] Јенә орада, 1913, № 20.

Әлимәһәммәд Мустафајевин «Кар вә нахош»[105], «Горхаг көз бөјүк олар»[106], «Молла вә кәндли»[107], Әли Фәһминин «Гачаглар вә кәндлиләр»[108] һекајәләри дә «Күлмәли нағыллар» башлығы алтында верилмишдир.

Јағыш јағдырмаг үчүн кәндлиләрин авам һәрәкәтләрини («Чумәнин гәзәби»), еһтијатсызлығын ачы нәтичәләрини («Гачаглар вә кәндлиләр»), наданлығы («Кар вә нахош», «Сәрсәм киши вә јахуд бир овуч, јарым овуч») вә саирәни күлүнч шәкилдә тәсвир едән мүәллифләр кәнч нәслин сағлам руһда тәрбијәләнмәсини вачиб билир, онлары јени үсул мәктәбләриндә охумаға һәвәсләндирирдиләр.

Охумағын, јахшы тәрбијәнин вә дәрракәлилијин нәтичәси Әлимишан Һүсејнзадәнин «Әгилли гыз»[109] һекајәсиндә дә габарыг шәкилдә ишләнмишдир. Кичик гыз падшаһа «Тојуг вә гузгун» халг нағылыны данышмагла атасыны өлүмдән гуртарыр. Ә. Һүсејнзадә падшаһын вә вәзирин дүшүнчәсиз һәрәкәтинә гаршы ағыллы гызын бачарығыны вә мәсләһәтләрини гојур вә бу үстүнлүјүн охумагла газанылдығыны нәзәрә чатдырыр. «Әгилли гыз»ы башга «Күлмәли нағыллар»дан фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә бурада, С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллар»ында вә «Дәбистан»ын кәнд һәјатына даир бурахдығы һекајәләрдә олдуғу кими, бачарыглы ушаг сурәтинин нүмунә кими верилмәсидир.

Ағаһәсән Мирзәзадәнин «Горхаг адамын көзү доғру көрмәз»[110], еләчә дә «Чочуг дүнјасы» мәчмуәсиндән көтүрүлмүш «Карлар»[111] вә с. кими «Күлмәли нағыллар»да да кечмиш һәјатын чәтинликләри вә она хас олан садәлөвһлүк, еһтијатсызлыг кими сифәтләр күлүш һәдәфинә чеврилир.

«Горхулу нағыллар»дакы мүдрик гочалар ашағы тәбәгәјә, хүсусилә кичикләрә арха олдуглары һалда, «Күлмәли нағыллар»дакы гочалар һәјатда өзләрини чох ла-

[105] «Мәктәб», 1914, № 6.
[106] Јенә орада, 1913, № 4.
[107] Јенә орада, № 20.
[108] Јенә орада, 1915, № 4.
[109] Јенә орада, № 2.
[110] Јенә орада, 1914, № 5.
[111] Јенә орада, 1913, № 3.

гејд һисс едир бир-биринә кәләк кәлир («Молла вә кәнди»), мешә,ә балта әвәзинә чөмчә апарыр («Чөмчәнин башы»), еһтијатсызлыгдан дүшмән әлинә кечир («Гачаглар вә кәндлиләр»), бош-бошуна һөчәтләшәрәк бөјүк бир сүрүнүн тәләфинә сәбәб олурлар («Гәзәбин нәтичәси»). Лакин «Күлмәли нағыллар»да гејри-инандырычы көрүнән һадисәләрә жачрын хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән бир әламәт кими бахмаг лазымдыр. Бу нағылларда да халгын һәјаты вә мәишәти, кечмиши, адәт вә ән’әнәләри, әмәк шәраити, дүнја, чәмијјәт һаггындакы тәсәввүрләри көстәрилирди. Әсәрләрин мәктәблиләр, кәнчләр үчүн нә дәрәчәдә фајдалы олмасыны нәзәрә алыб гијмәт вермәк лазымдыр. Белә нағыллар ушагларын дүнјакөрүшүнү кенишләндирирди. В. Г. Белински бу нағыллар һаггында јазырды: «Ушаглар нәтичә, тәсдиг вә мәнтиги ардычыллыг тәләб етмирләр, онлара сурәтләр, рәнкләр вә сәсләр лазымдыр, ушаглар идејалары севмирләр; онлара тарихи рәвајәтләр, повестләр, нағыллар вә һекајәләр лазымдыр»[112].

В. Г. Белинскинин тә’лиминә көрә һәлә һәјаты анламајан ушағын бејнини мүчәррәд идејаларла долдурмагданса, әввәлчә онлары һәјата һазырламаг, сонра мүтәрәгги идејалар ашыламаг кәрәкдир. «Мәктәб»ин бурахдығы «Күлмәли нағыллар» бу бахымдан да әһәмијјәтли сајылмалыдыр.

Үмумијјәтлә, журналларын мүәллифләри орижинал әсәрләрин даһа мараглы вә тә’сирли чыхмасы үчүн бә’зән онлары да халг әдәбијјаты руһунда ишләмәјә чалышырдылар. Бу хүсусијјәти биз «Хәсис вә фәгир»дә, Шаһ Аббасла әлагәдар һекајәләрдә, еләчә дә күлмәли вә горхулу нағылларда көрүрүк. Ајры-ајры мүәллифләрин һекајәләриндә дә халг әдәбијјаты тә’сири дујулмагдадыр.

* *
*

«Дәбистан» вә «Мәктәб» журналларындакы фелјетон вә ушаг пјесләри дә өз гајәси илә бурадакы нәср әсәрләрини тамамлајырды.

Аббас Сәһһәтин «Чәррaһлыг»[113], Үзејир Һачыбәјовун «Мүәллимә»[114], Ағаһәсән Мирзәзадәнин «Ајынын сәһви»[115] фелјетонлары актуаллығы илә диггәти чәлб едән әсәрләрдир. Ү. Һачыбәјовун «Филанкәс» имзасы илә чап олунмуш «Мүәллимә» фелјетонунда о дөвр Азәрбајчан мәктәбләриндәки интизамсызлыг вә натәмизлик мәсәләләринә тохунулур.

А. Сәһһәтин А. Чеховдан игтибас етдији «Чәррaһлыг» һекајәсиндә авамлыг јумористик дилла тәсвир олунур, ичтимаи керилијин нәтичәси кими көстәрилирди. Мә’лумдур ки, А. П. Чехов мараглы ушаг һекајәләринин дә мүәллифидир. Онун «Русское богатство», «Северный вестник» кими мәтбуат органларында чыхан «Ашпаз гадын әрә кедир» (1886), «Ушаглар» (1886), «Ванка» (1886), «Сәһра» (1888) вә башга һекајәләри һәлә о вахтлар фајдалы ушаг әсәрләри кими гијмәтләндирилмишдир[116]. Белә олдуғу һалда нә үчүн А. Сәһһәт, А. Чеховун јухарыдакы ушаг һекајәләриндән бирини јох, мәһз «Чәррaһлыг» әсәрини игтибас етмишдир. Бу чәһәт һекајәнин мөвзусунун Азәрбајчан һәјаты илә сәсләшмәси илә изаһ едилмәлидир.

«Мәктәб» кәнч нәсли фелјетон вә кичик ушаг пјесләри илә таныш едән илк журнал кими дә диггәтәлајигдир.

Н. Вәзировун 1875-чи илдә јаздығы «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» вә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин мәктәби» пјесләриндә ушагларын тә’лим-тәрбијә мәсәләләринә тохунулса да, бу әсәрләр ушаг пјеси сајыла билмәз. Мүлкәдарлығын әхлаг вә тәрбијәсини әкс етдирән «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» сырф ушаг пјеси олмаса да, ушаг пјесләринин јаранмасы үчүн нүмунә иди. Театр вә маарифин инкишафы, еләчә дә «Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб»ин нәшри бу иши даһа да асанлашдырды. Һәр үч мәчмуәдә һәвәслә чыхыш едән шаир вә маариф хадими Аббас Сәһһәт 1912-чи илдә «Чәһаләт сәмәрәси вә јахуд бир јетимин хошбәхтлији»[117] әсәрини јазды ки, буну да әдәбијјатымызда илк ушаг пјеси адландырмаг олар.

Лакин ушаг пјесләринин јаранмасы үчүн әсас зәмин

[112] В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, А. Н. Добролјубов. Ушаг әдәбијјаты һаггында, М., 1954, сәһ. 85 (рус дилиндә).

[113] «Мәктәб», 1915, № 6, 7.

[114] «Мәктәб», 1911, № 2.

[115] Јенә орада, 1915, № 3.

[116] Бах: Рус журналистикасы тарихиндән (китаб рус дилиндә А. В. Западовун редактәси илә чыхмышдыр), М., 1964, сәһ. 103.

[117] «Мәктәб», 1912, № 13.

шифаһи әдәбијјатымызда раст кәлдијимиз халг драмларыдыр. Мә'лумдур ки, белә драмлар халгын гәдим адәт-ән'әнәләри, мәрасим вә ајинләри, әјләнчә вә ојунлары илә әлагәдар јаранмышдыр («Хан ојуну», «Килимарасы», «Коса-коса», «Доду-доду» вә с.). Халг драмлары мәрасимләрлә әлагәдар олуб, кет-кедә бөјүкләрдән чох ушагларын әһвали-руһијјәсинә ујғунлашмышдыр. А. Сәһһәтин «Ҹәһаләт сәмәрәси вә јахуд бир јетимин хошбәхтлији», әсәрини нәзәрә алмасаг, «Мәктәб»дәки ушаг пјесләринә халг драмларынын бөјүк тә'сири олмушдур. Буну биз А. Шаигин, А. Исрафилбәјовун, Рәҹәб Әфәндизадәнин вә башгаларынын ушаг пјесләриндә һисс едирик.

«Ҹәһаләт сәмәрәси вә јахуд бир јетимин хошбәхтлији»ндә маариф вә мәктәб мәсәләләриндән бәһс едилир. Мөвзусу мәктәб һәјатындан алынмыш пјесин сүжети мүәллим Фаиг Әфәнди, шакирдләрдән Садај, Исмајыл, Әсәд вә онун атасы Дадаш арасындакы мүсаһибә үзәриндә гурулмушдур. Мүәллим шакирди Әсәди Гори дарүлмүәллиминдәки пансиона көндәрмәк истәдији һалда, атасы буна разылыг вермир. Исмајылын тәнбәл вә интизамсыз бөјүмәсиндә јазычы онун ата-анасыны күнаһландырыр: «Тәгсир бунларын ата-анасындадыр; өвладларына тәрбијә вермәк әвәзиндә күчә, базарын чанына салырлар, ушаг зај олур кедир»[118].

«Мәктәб» мүәллифләринин фикринчә, ушағын тәрбијәли олмасы үчүн аилә илә мәктәб әлбир фәалијјәт көстәрмәлидир. Чүнки «Тәрбијә амилләринин ән мүһүмләриндән бири дә аилә тәрбијәсидир; аиләдә ушаг өз билик вә хәсајили-мә'нәвијјәсинин әсасыны гојур... Ушаг бихтијар аиләдә һөкмфәрма олан мә'нәвијјаты әкс салыр, ушаг өз аиләсиндә сәдагәт, зәһмәт севмәк, јахуд адамлара мәһәббәт, итаәт вә ифаји-вәзифә көрүр»[119].

Абдулла Шаигин «Чобан»[120], «Данышан кукла»[121], Рәҹәб Әфәндизадәнин «Ахыр чәршәнбә»[122], Ағабәј Исрафилбәјовун «Ушаглар театры»[123], М. Һачыбабабәјовун

[118] «Мәктәб», 1912, № 13.

[119] Ф. Көчәрли. Тәрбијәнин амилләри. Азәрбајҹан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, Ф. Көчәрлинин архиви, 24, инв. 17956, сәһ. 11—12.

[120] «Мәктәб», 1913, № 9—10 (пјес русчадан игтибасдыр).

[121] Јенә орада, 1916, № 1—3.

[122] Јенә орада, 1912, № 10—12.

[123] Јенә орада, 1914, № 5—7.

«Чағрылмамыш гонаг»[124], Ағаһәсән Мирзәзадәнин «Тәнбәл»[125] пјесләри ушагларын әһвали-руһијјәсинә ујғун әсәрләрдир. А. Шаигин икипәрдәли «Данышан кукла» пјеси рус дилиндән игтибасдыр. Әдиб о дөврдә јаздығы ушаг әсәрләриндән данышаркән буну өзү дә играр едир: «1909—1910-чу илләрдә «Түлкү һәҹҹә кедир», «Јахшы арха», «Тыг-тыг ханым», «Шәләгујруг», «Мурад» кими мәнзум вә мәнсур һекајәләр, «Үрәк тикмәк», «Чобан Мәмиш» адлы ушаг пјесләри јаздым, «Данышан кукла» вә «Интигамчы хоруз» адлы пјесләри русчадан игтибас етдим»[126]. А. Шаиг пјеси сырф милли руһда ишләдијиндән журнал онун игтибас олдуғуну көстәрмәмишдир. Кечмишдәки јанлыш тәрбијә үсулу пјесин әсас тәнгид һәдәфидир. Падшаһын гызы ағлајараг кечә јухуда көрдүјү «Данышан кукла»дан алмағы тәләб едир. Адамлар ону сакитләшдирә билмирләр. Мүәллиф нәзәрә чатдырыр ки, әлбәттә, кичикликдән белә тәрбијә олунан ушаг бөјүјәндә халга һеч бир фајда верә билмәз.

А. Шаиг «Чобан» пјесиндә даһа бөјүк мәсәләјә-наданлығын төрәтдији фачиәјә тохунур. Чобан мәктәб үзү көрмәдијиндән һәјатда һәмишә аҹиз вә пешмандыр. Онун бәј вә мүлкәдарлара нифрәти охумаға һәвәсдән даһа артыгдыр: «Бу бәјләри гара чомағын габағына гатајдым...». Лакин бу сөзләр ичтимаи мә'на дашымајыб, чобанын ағыр күзәрандан наразылығы кими сәсләнир.

Рәҹәб Әфәндизадә јалныз ушаг журналларында дејил, дикәр мәтбуат органларында да мараглы фелјетон вә һекајәләрлә чыхыш едирди. «Каспи» гәзети Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын икинчи синиф шакирди Рәҹәб Әфәндизадәнин ушаг әдәбијјаты саһәсиндәки фәалијјәтини тәгдир едәрәк јазырды ки, «Азәрбајҹан дилини чох јахшы билән Р. Әфәндизадә бизи халгын һәјаты илә әтрафлы таныш едир. Р. Әфәндизадә образлы форма илә мүсәлманларын (азәрбајҹанлыларын— *Ә. М.*) ушаг вә мәктәб һәјатыны гәләмә алыр»[127]. Онун «Ахыр чәршәнбә» пјеси дә бу мөвзуда јазылмышдыр. Новруз бајрамы мүнасибәтилә гәләмә алынан һәмин пјесдә көһнә тәрбијә үсулу тәнгид едилир. Бунунла белә,

[124] «Мәктәб», 1920, № 1—2.

[125] Јенә орада, 1916, № 10—12 (пјес русчадан игтибасдыр).

[126] Абдулла Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, 1961, сәһ. 209.

[127] «Каспи», 1911, № 227.

пјесдә ғшағы тәбәгәнин дөзүлмәз һәјаты да нәзәрә чарпыр. Мүәллифин нүмунәви ушаг сурәти кими вердији Садыг фишәнк атмаг үчүн пул јыған ушаглара дејир: «Пулу барыта, тапанчаја вериб бош јерә тәрк етмәкдән исә өјлә фәгир вә јетимләрин гарынларыны долдурмаг, онларын ағлар үзүнү күлдүрмәк мин дәфә јахшыдыр»[128].

Редаксија ајры-ајры мүәллифләрдән дә ушаг пјесләри алырды. Лакин бу әсәрләр бәдии чәһәтдән зәиф олдуғу вә журналын тәләбатыны өдәмәдији үчүн онлары дәрч етмәк мүмкүн олмурду. Мәсәлән, идарә 1914-чү илдә бир мүәллифә јазырды: «Қазымов чәнабларына: «Мәктәб»дә дәрч олунмаг үчүн көндәрдијиниз театр ушаглардан чох бөјүкләрә вә гисмән аталара аид олдуғундан вә һәм дә бу кими шејләр китабча сурәтиндә чап олунмаг үчүн даһа мүнасиб олдуғундан ајрыча тәб етдирмәјинизи төвсијә едирик»[129]. Редаксија башга мүәллифләрә дә бу сәпкидә чаваблар көндәрир, мәсләһәтләр верирди.

Азәрбајчанын илк ушаг журналларында һекајә, нағыл, пјес вә башга жанр шәкилләрини даһа дәриндән вә әтрафлы өјрәнмәк мүасир ушаг нәсринин инкишафына да көмәк едә биләр.

128 «Мәктәб», 1912, № 12.
129 Јенә орада, 1914, № 2.

Икинчи фәсил

ШЕ'Р

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналлары кәнч нәсли поезијанын лирик ше'р, сүжетли ше'р, өјүд, нәсиһәт, тәмсил, бәһри-тәвил, мүхәммәс-мүстәзад, нәзирә, тә'зијә вә с. нөвләри илә таныш етмәклә, онларын ше'рә, елмә, охумаға марағыны артырмаг, һәјат һәгигәтләрини анламасына көмәк етмәк, үмумиликдә исә Азәрбајчан ушаг әдәбијјатыны јени, реалист руһлу әсәрләрлә зәнкинләшдирмәк мәгсәди изләмишдир. Мирзә Һәсиб Гүтси, Өмәр Лүтви, Әндәлиб, Фејзи вә башгаларынын мүхтәлиф мәзмунлу зәиф, мүчәррәд ше'рләрини нәзәрә алмасаг, бу журналлардакы нәзм әсәрләри реалист үслубда јазылмыш, садә вә мә'налыдыр.

Журналлардакы орижинал ше'рләрин әксәријјәти М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, А. Шаиг, М. Һади кими сәнәткарларын гәләминә мәхсусдур. Бунунла белә, онларын сәһифәләриндә С. Ә. Ширвани, Р. Әфәндизадә, Һ. Чавид, Ә. Нәзми, Ә. Чавад, И. Һәгги, Ә. Мүзниб, Ә. Чәннәти, еләчәдә Әлисәттар Ибраһимов, Мүршүд Балагардаш вә дикәр маариф ишчиләри, әдәбијјат һәвәскарлары вә мүәллимләрин дә нәзм әсәрләри дәрч олунмушдур. Ше'рләр дә нәср әсәрләри кими рәнкарәнк вә садә олуб, дөврүн тәләбләринә мүәјјән дәрәчәдә чаваб верирди. Тәсадүфи дејилди ки, коммунист јазычы Бөјүкаға Талыблы 1914-чү илдә «Мәктәб» мәчмуәси» мәгаләсиндә јазырды: «Дөрд илдир ки, Бакыда чочуглара мәхсус «Мәктәб» адлы бир мәчмуә чыхыб сатылмагдадыр. Мүдир-мүһәррирләри мүәллим олдугларына көрә шакирдләрин һәјатына бәләд олуб, онлара лазым олан шејләрдән бәһс ачыб јазырлар. Мәчмуәнин дилинә вә мүндәричатына бахдыгда демәк олар ки, бу мәчмуә нәинки Гафгаз мәктәбләринә, һәтта үмумтүрк шакирдләринә јарар»[1].

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» әсасән мүасир шаирләрин әсәрләринә мүһүм јер верирди. Бунунла белә,

1 «Игбал», 1914, № 565.

һәр үч журнал, јери кәлдикчә, классик әдәбијјатымыза да мүрачиәт едирди.

Журналлардакы ше'рләрин мөвзуларыны нәзәрә алараг онлары әсасән ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

а) мәктәб вә маарифә, ушаг һәјатына, азадлыға, вәтәнә, зәһмәтә вә тәбиәтә аид ше'рләр;

б) тәмсилләр, өјүд вә нәсиһәтләр;

в) көркәмли шаир, јазычы вә маариф хадимләринә һәср олунмуш ше'рләр.

Мә'лумдур ки, С. Ә. Ширвани реалист-маарифчи ше'рләринин өјүд вә нәсиһәтләринин бир һиссәсини илк милли гәзет олан «Әкинчи»дә бурахдырмышдыр. «Дәбистан» вә «Мәктәб» журналлары да Сејид Әзимин ше'рләринә гајғы вә һәвәслә јанашыр, онлары өз охучуларына чатдырмаға чалышырды. Чүнки «феодал адәт вә ән'әнәләри, ислам чәһаләтпәрәстлији вә авамлыг әлејһинә мүбаризә, кениш халг күтләләри ичәрисиндә маарифи јајмаг вә кәндли һүгугуну мүдафиә етмәк, рус дили вә мәдәнијјәтинә һөрмәт, мәһәббәт С. Ә. Ширвани маарифчилијинин әсас сәчијјәви чизкиләрини тәшкил едирди»[2]. Бу хүсусијјәтләр билаваситә шаирин «Дәбистан»дакы ше'рләринә дә аиддир. Һәмин ше'рләр кәнчләрин һәгигәти өјрәнмәсинә көмәк едирди. Ше'рләрин бир әһәмијјәти дә ичтимаи шүур керилијинин, наданлыг вә эталәтин бәла олдуғуну көстәрмәси, бундан јаха гуртармаг үчүн маарифи, мәктәби бир васитә кими гијмәтләндирмәсидир.

«Үч дил» ше'риндә[3] шаир Азәрбајчан дили илә бәрабәр рус вә әрәб дилләринин әһәмијјәтиндән данышырды·

Зәбани руси билмәк, ја данышмаг гејри дилләрдә
Шәриәтдә бизә нәһји олмајыбдыр, јохдур бүрһаны[4].

Проф. Ф. Гасымзадә јазыр: «Үч дил»ин тә'лимини (Азәрбајчан, рус вә әрәб) тәблиғ едән ше'риндә о (С. Ә. Ширвани—*Ә. М.*), рус мәктәбиндә охумағы гадаған едән чаһил вә фанатик моллалара гаршы чыхараг, рус вә ја башга дилләри өјрәнмәјин шәриәтдә һарам көстәрилмәдијини билдирмиш вә бир даһа рус дили тәһсилинин зәрурријјәтини гејд етмишдир»[5].

---

[2] К. Мирбағыров. Сејид Әзим Ширвани, Бакы, 1959, сәһ. 109.
[3] «Дәбистан», 1906, № 12.
[4] Јенә орада.
[5] Ф. Гасымзадә. С. Ә. Ширвани. Сечилмиш ше'рләр, мүгәддимә, 1949, сәһ. 7.

Өмрүнүн бөјүк бир һиссәсини маарифә, мәктәбә, тә'лим вә тәрбијә ишинә һәср едән М. Ә. Сабир М. Маһмудбәјовла јахын дост олуб, онун нәшр етдији журналын мәсләкдашларындан иди. Сабирин «Рәһбәр» журналына вә онун редакторуна рәғбәти «Вагиеји-јубилејкаранә»[6] ше'риндә ајдын һисс олунур. Мүәллиф бурада Хагани, Һәсәнбәј Мәликов, «Кәшкүл» гәзетинин редактору Сәид Үнсизадә, Сејид Әзим, Һәбиббәј Маһмудбәјов кими шәхсләрин адларыны һөрмәтлә чәкир вә бунларын дејил, мүртәче дин хадимләринин јубилејини кечирәнләри кәскин тәнгид едирди.

Сабир «Рәһбәр»ин редактору М. Маһмудбәјовун фәалијјәтини дә јүксәк гијмәтләндирир вә онун јубилејини гејд етмәји лазым билирди:

Јахуд да көрүм, мүдири—«Рәһбәр»
Маһмудбәјәми бу е'тиналәр?

Сабир «Дәбистан»ын бағланмасы мүнасибәтилә јаздығы «Әлминнәтү-лиллаһ ки, «Дәбистан» да гапанды»[7] адлы ше'риндә дә «Рәһбәр»дән бәһс едир, онун бағланмасыны мәтбуат вә маариф иши үчүн ағыр итки кими гијмәтләндирирди.

«Рәһбәр» Сабирин «Истигбал үчүн»[8] ше'рини өзүнүн биринчи нөмрәсиндә бурахмышдыр. Ше'рдә зүлм вә истисмарын артмасы, «бинәваларын налеји-шәбкирдә» галмасы үрәк јанғысы илә гәләмә алыныр вә зијалылар «раһат јатмамаға», «чаһана нәзәр гылмаға» чағырылырды:

Бинәвалар кәрдәниндә фәгирдән зәнчирә бах,
Мүбтәлалар аһи-чансузиндә мин тә'сирә бах,
Јатма раһәт, милләтиндә налеји-шәбкирә бах...

Сабир халгын мин еһтијачы олдуғуну көстәрәрәк, буна «бир әлач гылмаг» һаггында дүшүнмәји вачиб билирди ки, бу да «Рәһбәр»ин мәрамнамәсинә мүнасиб иди:

Шимди фүрсәт вар икән бир иш көр истигбал үчүн;
Гылма, еј мүн'им, тәчаһүд кәсрәти-әмвал үчүн!

Шаир маариф хадимләринә, габагчыл мүәллимләрә мәсләһәт көрүрдү ки, јени үсул мәктәбләринин сајыны

---

[6] М. Ә. Сабир. Һопһопнамә, II чилд, 1962, сәһ. 182.
[7] «Молла Нәсрәддин», 1907, № 28.
[8] «Рәһбәр», 1906, № 1. Ше'р имзасы верилмишдир.

чохалтмаг вә шакирдләрә дүнјәви елмләри өјрәтмәк лазымдыр.

Һ. Зәрдаби һәлә «Әкинчи» гәзетиндәки бир мәгаләсиндә ушаглар үчүн јазылмыш нәғмәләри көзәл естетик зөвг мәнбәји һесаб едирди. О, Бакы мүәллимләрини дә «пүрмә»на ше'рләр јазыб, хош һаваларла онлары шакирдләрә охутмағы»[9] мәсләһәт көрүрдү. Ә. Сабирин «Мәктәб шәргиси»[10] ушагларда мәктәбә һәвәс ојатмаг бахымындан да фајдалы иди.

Мәктәбин көзәллијини, елм вә маарифин әһәмијјәтини нәзмә чәкән М. Ә. Сабир ушаглары јени үсул мәктәбләриндә мүвәффәгијјәтлә охумаға һәвәсләндирирди:

Мәктәб! Мәктәб! Нә дилкушасән,
Чәннәт, чәннәт десәм сәзасән.
Шадәм, шадәм тәфәррүчүндән,
Әлһәг, әлһәг көзәл бинасән!

Күлшән-күлшәнләтафәтин вар,
Рөвшән-рөвшән сәадәтин вар,
Вазеһ-вазеһ бәјанларында
Ширин-ширин һекајәтин вар.

«Дәбистан»да «Мәктәб шәргиси» ше'ринин чап олунмасынын мараглы тарихи вардыр. Маһмудбәј Маһмудбәјов М. Ә. Сабири Ә. Чәфәрзадә илә таныш етдикдән сонра онлар арасындакы достлуг кет-кедә мөһкәмләнди. Сабир арабир журналын редаксијасына кәлир, әмәкдашларла фикир мүбадиләси апарырды. Ә. Чәфәрзадә өз хатирәләриндә јазыр: «Мән Сабирә столун үстүндәки мәгаләләри көстәриб дедим ки, бу материаллар «Дәбистан»ын 17-чи нөвбәти нөмрәсидир. Бу күн мәтбәәјә набора верәчәјәм. Чох јахшы оларды ки, Сизин Бакыда олманыздан истифадә едәрәк «Дәбистан»а бир төһфә кими мәктәбә даир ше'р јазыб верәсиниз ки, һәмин нөмрәдә дәрч олунсун.

Сабир дәрһал столун үстүндәки гранкалардан бирини көтүрүб, гарандашы чибиндән чыхартды. Әлүстү бу ашағыдакы ше'ри («Мәктәб шәргиси»ни—*М. Ә.*) јазыб мәнә верди. О да «Дәбистан»ын јухарыда зикр олунан нөмрәсиндә дәрч олунду»[11].

Јени үсул мәктәбләринин артмасы, маариф ишинин

---

[9] Һәсәнбәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1960, сәһ. 240.
[10] «Дәбистан», 1906, № 17.
[11] «Әдәбијјат гәзети», 1936, № 31.

инкишафы Сабири руһландырырды. О, мүәллим ишләјир, ушаг һәјатына, тә'лим-тәрбијәјә аид мараглы ше'рләр дә јарадырды: «Мәктәб шакирдләринә төһфә»[12], «Тачир»[13], «Ата-аналарымыза һөрмәт едәлим»[14], «Охутмурам, әл чәкин»[15], «Елмин иззәти пајидар олур»[16], «Дүзлүк»[17], «Јаланчы чобан»[18], «Чамуш вә сел»[19], «Тәбиб илә хәстә»[20], «Молла Нәсрәддин вә оғру»[21], «Һөрүмчәк вә ипәк гурду»[22] вә с.

«Мәктәб шакирдләринә төһфә», «Ата-аналарымыза һөрмәт едәлим», «Дүзлүк», «Елмин иззәти пајыдар олур» ше'рләри ушагларда јүксәк инсани кејфијјәтләр тәрбијә етмәк мәгсәди күдүрдүсә, «Охутмурам, әл чәкин», «Тачир», «Тәбиб илә хәстә», «Чамуш вә сел» кими әсәрләрдә наданлыг, садәлөвһлүк, әлиәјрилик, еләчә дә өвладларына пис тәрбијә верән, онлары охумаға гојмајан валидејнләр тәнгид едилирди. «Охутмурам, әл чәкин» ше'ри кичик бир гејдлә бурахылмышдыр: «Мөһтәрәм Сабирин «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә оғулларыны охутмаг истәмәјән аталара даир јаздығы ашағыдакы ше'рини бир чәһәтдән мүнасиб көрдүјүмүз үчүн ејнилә бурада дәрч едирик»[23].

М. Ә. Сабир бир мүәллим кими јахшы билирди ки, тә'лимлә тәрбијә вәһдәтдә көтүрүлмәлидир. Елмли олмаг үчүн ушаглыгдан тәрбијә гајдаларына риајәт етмәк лазымдыр. Шаир һәмин һәгигәти баша дүшмәјиб, өз өвладларынын авамлығына сәбәб олан валидејнләри тәнгид етмәклә кифајәтләнмир, онлара дүзкүн јол көстәрмәјә чалышыр, ушаглары ата-ананын, бөјүкләрин сөзүнә бахмаға, пис әмәлләрә гуршанмамаға, вәтән, халг үчүн лајигли адам олмаға чағырырды:

---

[12] «Мәктәб», 1911, № 3.
[13] Јенә орада, 1913, № 22.
[14] Јенә орада, 1912, № 18.
[15] Јенә орада, 1913, № 11. Ше'р «Молла Нәсрәддин»ин 1910-чу ил 15-чи нөмрәсиндән алынмыш, ихтисарла верилмишдир.
[16] «Мәктәб», 1914, № 12.
[17] Јенә орада, 1915, № 3. Журнал ше'ри «јазы дәрси» силсиләси илә вермишдир.
[18] Јенә орада, 1913, № 11.
[19] Јенә орада, № 1.
[20] Јенә орада, 1912, № 16.
[21] Јенә орада, 1913, № 14.
[22] Јенә орада, № 16.
[23] Јенә орада, № 11.

Атаја һөрмәт етмәјән чочуғун,
Анаја хидмәт етмәјән чочуғун,
Нә олар кәнди-нәфсинә хејри,
Нә дә ондан вәфа көрәр гејри![24].

«Мәктәб» Сабирин јүксәк әхлаги фикирләрини тәгдир вә тәблиғ етмәклә, мәктәблиләрдә онун ше'рләринә һәвәс дә ојадырды. Редаксија каһ шаирин ајры-ајры ше'рләринә кичик гејдләр верир, каһ да онун әсәрләринин чапдан чыхмасы һаггында е'ланлар вә мә'луматлар бурахырды. «Һопһопнамә»нин чапдан чыхмасы мүнасибәтилә журналын сәһифәләриндәки е'ланларда охујуруг: «Һөрмәтли шаиримиз Сабир әфәндинин «Һопһопнамә»си чапдан чыхыб сатылмагдадыр. Бу китаб һәр бир милли әдәбијјаты севән кәс үчүн мизүстү бир китаб олмалыдыр»[25].

«Јазы дәрси» башлығы алтында евдә сәрбәст чалышмаг үчүн ушаглара верилән бир тапшырыгда исә дејилирди: «Мәрһум шаиримиз Сабирин ушаглара мәхсус дедији ше'рләрин хошунуза кәләнләринин бирини јазыныз! ...Јазы дәрсини ким јахшы јазарса, онун ады илә јазысыны дәрч едәчәјик»[26].

М. Һади, А. Сәһһәт вә А. Шаигин маарифә, охумаға чағырыш руһлу ше'рләри дә ушагларын зөвгүнә ујғун иди. Гочаман јазычы А. Шаиг бу барәдә јазырды: «...Сабир вә Сәһһәти ушаг әдәбијјаты илә дә марагландыран Маһмуд әми[27] олмушдур. Маһмуд әми һәр ики шаирин ушаглар үчүн јаздыглары әсәрләри вә тәрчүмәләрини өз дәрсликләриндә чап едирди»[28].

А. Сәһһәт «Фирдөвсүл-әтфал, јахуд чочуглар бағчасы» ше'риндә[29] көрпәләрә сәмими диллә мүрачиәт едир, онлары кәләчәкдә халгын хејри үчүн чалышмаға чағырыр, «Ана вә оғул»[30]да исә јүксәк арзуја чатмаг үчүн ушағыны мәктәбә көндәрән ананын һисс вә һәјәчаныны тәрәннүм едирди:

Ајыл, оғлум! Бу гәдәр ејләмә хаб,
Дур көтүр голтуғуна инди китаб,
Мәктәбин вахты кечир ејлә мәтаб...

[24] «Мәктәб», 1912, № 18.
[25] Јенә орада, 1913, № 2, 3.
[26] Јенә орада, 1916, № 1.
[27] А. Шаиг көстәрир ки, М. Маһмудбәјов јашча биздән бөјүк олдуғуна көрә она «Маһмуд әми» дејәрдик. Бах: Абдулла Шаиг. Хатирәләрим. Бакы, 1961, сәһ. 151.
[28] Јенә орада.
[29] «Дәбистан», 1907, № 2.
[30] Јенә орада, № 3.

«Ики ушаг»[31], «Бир мәктәбдә имтаһан»[32] ше'рләриндә исә ики мәктәблинин мүбаһисәси верилир, чалышганлыг вә јахшы охумаг ән көзәл сифәт кими көстәрилирди:

Һансы шакирддә варса исте'дад,
Фикри пичидәдир јазыр дилшад.

Мәһәммәд Һади 1905-чи ил ингилабынын әмәлә кәтирдији шәраити гијмәтләндирәрәк јазырды: «Дүнјаја јени фикирләр кәлир, һәјати-шәхсијјә вә ичтимаијјә хүсусунда, үсули-тәрбијә һаггында јени, көзәл вә пак, али фикирләр мејдана гојулур»[33]. О дөврүн маариф ишчиләрини, јазычылары бу «јени фикирләри» кәнч нәслә тәблиғ етмәјә чағырыр, ушаглары заманын руһуну дуја биләчәк адамлар кими бөјүтмәји төвсијә едирди. Јени дөвр вә шәраит М. Һадинин өзүндә дә јени дујғу вә арзулар әмәлә кәтирирди. Тәсадүфи дејилдир ки, шаир «Бәдији-тәбиәт»[34], «Тәсвири-ләвһеји-маариф»[35], «Ричаји-вәтән»[36], «Севкили шакирдләримизә әрмаған»[37], «Арзуји-дил»[38] кими ше'рләр јазараг, бир-биринин ардынча «Дәбистан»да дәрч етдирир. Шаирин «Ричаји-вәтән» ше'ри хүсусилә мараглыдыр:

...Ај севкили өвлад, ајыл, аллаһы севирсән,
Күн доғду, һамы дурду, јатан бирчә өзүнсән
Јолдашларына, сил көзүн, јахшы бах, оғлум,
Онлар јетиб истәкләринә, сән узаг, оғлум,
Күн доғду, һамы дурду, јатан бирчә өзүнсән
Ол јол кедән адәм ки, јолүстә јатачагдыр[39].

Бурада «Јол кедәркән јатан адам ја папағын, ја да башын гапдырачагдыр»,—фикри ше'рин мә'насыны даһа да күчләндирир. Шаир өз халгыны елмли, маарифли милләтләрин өн сырасында көрмәк истәјирди.

М. Һади ушаг вә кәнчләр үчүн мараглы ше'рләр јазмагла кифајәтләнмәјәрәк, бә'зән көзәл тәшәббүсләрин дә фәал иштиракчысы олмушдур. Мәсәлән, Һәштәрхан мәктәбиндә парлаг имтаһан верән шакирдләрин шә-

[31] «Мәктәб», 1912, № 11.
[32] Јенә орада, 1913, № 9.
[33] «Фүјузат», 1907, № 13.
[34] «Дәбистан», 1906, № 16.
[35] Јенә орада, № 15.
[36] Јенә орада, 1907, № 1.
[37] Јенә орада, № 4.
[38] Јенә орада, № 3.
[39] Јенә орада, № 1.

рәфинә дүзәлдилмиш мәчлислә әлагәдар олараг јазылан «...Гөһвеји-мүкафат»[40] адлы мәгаләдә дејилир ки, «әдиб мөһтәрәм Мәһәммәд Һади Әбдүлсәлимзадә Ширвани һәзрәтләри дә бу мүнасибәтлә јаздығы ше'ри орада охумушдур». Ше'р һәмин нөмрәдә дәрч едилмишдир. Шаир «нәф»и-затыныза гурбан вермәјин сиз милләти, бир нишан алмаг үчүн сатмајын сиз милләти»,—дејәрәк пак, мүгәддәс әмәлләрдән данышыр, мәктәблиләрә кәләчәјин лајигли адамлары олмағы арзулајырды. Онун «бир нишанә сатмајын сиз милләти» ифадәси тәсадүфи дејилмәмишдир. Мүәллиф бунунла өз көзү илә көрдүјү јүзләрлә «садиг нөкәр»ин нишан, орден үчүн көстәрдикләри јалтаглыглары ифша етмәк, бөјүмәкдә олан кәнч нәсли тәһлүкәли јолдан узаглашдырмаг мәгсәди күдмүшдүр.

«Дәбистан»да А. Сәһһәт вә М. Һадинин идеја вә мәзмун чәһәтдән әввәлкиләрдән фәргләнән чидди ше'рләри дә вардыр. Бу ше'рләрин мөвзу даирәләри кенишдир. Онлар даһа бөјүк вә ичтимаи әһәмијјәти олан мәсәләләри әһатә едир. Мәсәлән, А. Сәһһәт «Фәрјади-интибаһ» ше'риндә[41] «һалы пәришан», «дидәси кирјан» олан «милләти-мәзлумә»јә:

> Ким сәни дидәси кирјан ејләмиш?
> Ким сәни һали-пәришан ејләмиш?
> Сындырыблар нә үчүн балү-пәрин?
> Һаны ол руһи тәзә нәғмәләрин?—

сөзләри илә мүрачиәт едир, ону ајылмаға чағырырды.

«Гәзет нәдир?»[42] ше'риндә исә А. Сәһһәт «Молла әми»[43], «Дәбистан», «Рәһбәр», «Иршад» кими мәтбуат органларына рәғбәт ојадыр, онларын әһәмијјәтини баша салырды.

Кечән әсрин сонларында һәмин адда вә мөвзуда С. Әзим дә бир ше'р јазмышдыр. С. Әзим «Гәзет нәдир?»[44] ше'рини «Әкинчи»јә итһаф етмиш, онун демократик руһуну, мәрамнамәсини нәзмә чәкмиш, диндарлары күлүш һәдәфинә чевирмишдир. А. Сәһһәт дә XX әсрин әввәлләриндә ирәлиләјишә, хүсусилә мәтбуатын инкиша-

[40] «Дәбистан», 1907, № 7.
[41] Јенә орада, 1906, № 15.
[42] Јенә орада, № 16.
[43] О вахт «Молла Нәсрәддин»ә бә'зән гыса олараг «Молла әми» дә дејирдиләр ки, бу да журнала олан рәғбәтдән ирәли кәлирди.
[44] Бах: Сејид Әзим Ширвани. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1950, сәһ. 16.

фына гаршы олан һүчумлара өз мәнфи мүнасибәтини билдирирди. Ше'р, умумијјәтлә кәнчләрдә мәтбуата һәвәс ојатмагла бәрабәр, һәмин вахтда чәтинликләрлә үзләшән гәзет вә журналлара көмәк етмәјә дә чағырыш кими сәсләнир.

М. Һадинин журналда «Әдәбијјат» силсиләси илә верилән вә 34 мисралыг башга бир ше'ри[45] исә «Бүрһанитәрәгги»дән көчүрүлмүшдүр. Бу ше'рләрин әсас идејасы бундан ибарәтдир ки, маарифсиз бу аләм дәһшәтдир, дүнја елмлә абад ола биләр. М. Һади башга әсәрләрдә олдуғу кими, бурада да маарифчиләрин јолу илә кедәрәк һәр шејин елмлә, маарифлә мүмкүн олачағына инамыны билдирирди. Шаирин «Бәдији-тәбиәт», «Тәсвири-лөвһеји мааріф» ше'рләри дә әсасән бу руһда олуб, дини көрүшләрдән хали дејилдир. Бу ше'рләрин дили дә нисбәтән гәлиз вә анлашылмаздыр. Тәсадүфи дејилдир ки, М. Ә. Сабир һәмишә һөрмәтини сахладығы М. Һадијә «Истигбал бизимдир»[46] (1909) ше'ри илә истеһза едир, ону һәјатын инкишафыны дүзкүн баша дүшмәмәкдә, һиссә гапылараг һәјат һәгигәтләрини тәһриф етмәкдә тәгсирләндирирди. Сабир «Јетәр, чаным, чәкил кет, етмә чох тәбхири-һүрријјәт» мисрасы илә башланан ше'риндә Һадини әсил һәгигәти дүзкүн дәрк етмәјә чағырырды.

А. Сәһһәт «Дәбистан» журналында дәрч етдирдији «Гәзет нәдир?»[47] ше'риндә милли әдәбијјат вә мәтбуатын инкишафында гәзет вә журналларын әһәмијјәтиндән данышаркән «Рәһбәр»ин адыны да «Молла әми» («Молла Нәсрәддин»), «Дәбистан» кими мүтәрәгги журналларла бирликдә чәкир вә она бөјүк мә'на, әһәмијјәт верирди:

> Јаша, еј «Рәһбәр»и-әбнаји-вәтән,
> Гыл «Дәбистан» илә әбгаји-вәтән.

А. Сәһһәтин «Рәһбәр» журналында бурахылан «Дә'вәт»[48], «Тәблиғ, јахуд күтбејинләрә чаваб»[49], «Налејитәһајүр вә јахуд милләтә хитаб»[50] ше'рләри дә адларындан көрүндүјү кими, елмә, маарифә чағырыш руһунда јазылмышдыр[51].

[45] «Дәбистан», 1906, № 8.
[46] «Молла Нәсрәддин», 1909, № 11.
[47] «Дәбистан», 1906, № 16.
[48] «Рәһбәр», 1906, № 2.
[49] Јенә орада, № 4.
[50] Јенә орада, № 5.
[51] Тәәссүф ки, һәмин ше'рләр А. Сәһһәтин китабларына дахил едилмәмишдир.

«Елми «сәрчешмеји-аби һәјат»» кими гијмәтләндирән А. Сәһһәт «Дә'вәт» ше'риндә халгы «вәтән өвладларынын әһвалына гәмхор» олмаға чағырырдыса, «Нидаји-милләт»дә ичтимаи шүурун керилијини, наданлыгдан төрәјән бәдбәхтликләри нәзәрә чатдырыр вә бу бәдбәхтликдән чыхыш јолуну јени үсул мәктәбләринин сајыны артырмагда, ушагларын тә'лим-тәрбијәсинә чидди фикир вермәкдә көрүрдү:

Бәсдир бу гәдәр, хаби-чәһаләтдә ки, јатдыг,
Милләт үзүнә баби-тәрәггини гапатдыг,
Исләфымызын һөрмәти-һејсијјәтин атдыг,
Шәни-вәтәну-милләти бикәнәјә сатдыг.

«Налеји-тәһајүр вә јахуд милләтә хитаб» ше'риндә дә шаир «шан вә шәрәфдән» узаг олан дәрдли халгын һалына ачыјыр вә гәмли-гәмли ондан сорушурду:

Милләт, еј сүбһ јылдызы, нә үчүн
Бир ишыгланмаг илә тез батдын?

А. Сәһһәтә көрә, вәтән вә халг әввәлләр «шәмси-рөвшән» иди, инди исә «ганлы зүлмкаһә чеврилмиш», «ишыглы күнү шәб» олмушдур.

Мүәллиф «ишыглы күн» дедикдә буржуа-демократик ингилабыны нәзәрдә тутурду. О, ингилабдан сонра халгын, вәтәнин «күн кими ачылачағы»на инанырды. Шаирин «Дилбәри-һүррријјәтә»[52] гитәси даһа актуал мөвзуја һәср едилмишдир. Ше'р бәдиилији, дил садәлији чәһәтдән дә фәргләнир. Шаир бурада азадлығы, һүррријјәти «севкили дилбәрә», Лејлијә, Ширинә бәнзәдир, ону «нигаби үзүндән ачмаға», кәлиши илә халгы севиндирмәјә чағырырды:

А севдијим, нечүн фәрар едирсән,
Үз дөндәрмә, кетмә, хитаб ејләмә.
Көнүлләри чох бигәрар едирсән,
Ач бир көзүн көстәр, һичаб ејләмә.

Сәмими, ахычы мисраларда романтик шаирин азадлыг вә сәадәт арзулары тәрәннүм едилирди. Лакин јухарыдакы ше'рләрдә олдуғу кими, бурада да мәһдудијјәт һисс олунур. Беләки, «онун илләрлә көзләдији «Һүррријјәт мәләји» бир «мәләк» мәфһуму гәдәр мөвһуми, думанлы иди. Азадлыг вә һүррријјәт мәфһуму онда ајдын сијаси консепсија шәклиндә изаһ едилмир. Бәлкә шаирин

[52] «Рәһбәр», 1907, № 5.

әдәби јарадычылығында олдуғу кими, дүнјакөрүшүндә дә романтик, хәјали маһијјәт дашыјырды»[53].

Абдулла Шаигин «Ананын оғлуна лајлај демәси»[54] ше'ри әсасән кичик јашлы ушаглар үчүн мүнасибдир.

Лајлај гузум, лајлај көзүм, јаткынан,
Раһат олуб бир азча бој аткынан,—

нәгәраты илә верилән бу садә ше'рдә меһрибан ананын оғлуна бәсләдији сәмими арзулары диггәти чәлб едир. О өз баласына «чәһаләтдә галанларын јаман олмалары»ны сөјләјәрәк, елмә јијәләнмәјәнләри мејвәсиз ағача бәнзәдир. Бунлар һәм дә мүәллифин кәнч нәслә нәсиһәтләри иди. Ушагларын психолокијасына, зөвгүнә ујғун олан, сәлис дилдә јазылмыш бу ше'р о дөврдә рәғбәтлә гаршыланмышдыр. «Молла Нәсрәддин»дәки «Лајлај» адлы ше'р дә А. Шаигин «Ананын оғлуна лајлај демәси»нә чаваб олараг јазылмышдыр[55]. Бунунла әлагәдар олараг демәлијик ки, А. Шаигин ушаг ше'рләрини нә вахтдан јазмасы һаггында сәһв фикирләр дә вардыр. Мәсәлән Р. Јүзбашевин «А. Шаигин ушаг әсәрләри јаратмасы 1909—1910-чу илләрдән башлајыр»[56],—фикри илә разылашмаг чәтиндир. Һалбуки һәлә 1906-чы илдә А. Шаиг «Ананын оғлуна лајлај демәси» кими көзәл ушаг ше'рини «Дәбистан»да дәрч етдирмишди.

«Мәктәб»ин сәһифәләриндәки вәтән, доғма јурд, ел-оба, халг мәһәббәти һаггында ән нүмунәви ше'рләр дә А. Сәһһәт тәрәфиндән јазылмышдыр. Бунунла журнал ушаглара кичик јашларындан вәтәнә, халга мәһәббәт һисси ашылајыр, онларда көзәл вә нәчиб дујғулар тәрбијә етмәјә чалышырды. Бөјүк педагог Һенрих Песталотси ушагларын тә'лим-тәрбијәсиндән бәһс едәркән тәсадүфи демирди ки, «вәтән мөвзусу илк ибтидаи тәһсилин мүһүм мәнбәләриндән олмалыдыр»[57].

А. Сәһһәтин 1950-чи илә гәдәр нәшр едилмиш һеч бир китабына дүшмәјән «Вәтән»[58] ше'риндә зәнкин сәрвәтли

[53] Бах: Камал Талыбзадә. Аббас Сәһһәт, Бакы, 1955, сәһ. 38.
[54] «Дәбистан», 1906, № 2.
[55] «Молла Нәсрәддин», 1906, № 6.
[56] Бах: Р. Јүзбашев. Абдулла Шаигин ушаг әсәрләринин тәрбијәви маһијјәти, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1948, № 4, сәһ. 73.
[57] Бах: Г. Тавзиашвили. Илја Чавчавадзенин педагожи көрүшләри, Тбилиси, 1950, сәһ. 98.
[58] «Мәктәб», 1914, № 2. А. Сәһһәтин әсәрләринә илк дәфә Камал Талыбзадә тәрәфиндән дахил едилмишдир (бах: Бакы, 1950, сәһ. 98).

гәһрәманлар јурду олан ана вәтәнин үмуми көзәллији тәрәннүм олунур, кәнчләрин гәлби вәтән севкиси илә ганадландырылырды:

О јердә ким гара гушу, тәрланы
Адланмышдыр Гаф дағынын султаны;
О јердә ким вардыр галын орманлар,
Дағларында кәзир вәһши чејранлар.

Һәр күнчүндә бир чүр хәзинә јатмыш,
Торпағыны халиг гызыл јаратмыш.
Бу чүр көзәл мәмләкәти ким севмәз?
Бунча фираван не'мәти ким севмәз?

Аббас Сәһһәт XX әсрин әввәлләриндә ән көзәл ушаг ше'рләри јазан шаирләрдән иди. О, ән чох ана јурдун, тәбиәтин, дағларын, дәрәләрин көзәллијиндән бәһс едир, ушагларда хош әһвали-руһијјә, кәләчәјә никбин бахыш ојадырды. Онун ушаг ше'рләри аһәнкдарлығы, сәмимилији вә ахычылығы илә фәргләнир. Бу чәһәт онун «Вәтән» ше'ри үчүн дә сәчијјәвидир. Шаир бәрәкәтли, бол не'мәтли Вәтән торпағыны һәр шејдән уча тутур, онун көзәллијини садә диллә лирик бојаларла гәләмә алырды.

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналларынын әмәјә, зәһмәтә аид вердији ше'рләр дә вәтәнпәрвәрлик руһу илә бағлы иди. Мүәллифләр өз ше'рләриндә әмәјин шәрәф иши олдуғуну, вәтәнин әмәклә учалачағыны көстәрир, кәнч нәсли бу руһда бөјүтмәји төвсијә едирдиләр. Сабирин, Сәһһәтин, Шаигин ушаг ше'рләри бу саһәдә онлара јахшы нүмунә иди.

А. Сәһһәтин бу ше'ри журналын башга мүәллифләри үчүн дә нүмунә олду. Бунун ардынча М. Балагардаш «Вәтән вә милләт»[59], Ачиз Ширвани «Јараланмыш забитин јолдашына вәсијјәти»[60] ше'рләрини јаздылар. Бу ше'рләр ушагларын әхлагына мүсбәт тә'сир етмәклә, һәм дә онлары күмраһ вә гочаг олмаға, халг мәнафејини мүдафиәјә һазырлајырды.

А. Балагардаш вәтәни көзәл бағa, онун өвладларыны күл-чичәјә бәнзәдир вә көстәрирди ки, «бөјүмәк үчүн бу чичәк истәр әмәк»[61-63].

Бу журналларда әмәјин шәрәф иши олдуғу көстәрилмәклә, зәһмәткешләрин һесабына јашајан түфејлиләр, зәһмәтдән бојун гачыранлар да тәнгид олунурду.

[59] «Мәктәб», 1914, № 14.
[60] Јенә орада, 1916, № 7.
[61-63] Јенә орада, 1914, № 14.

А. Шаиг әмәк вә зәһмәт мөвзусунда јаздығы «Дағлар султаны»[64] ше'риндә ана вәтәнин көзәллијини бу чүр гәләмә алыр:

Көзәл олур бизим елин јајлағы,
Күл-чичәкдир бу јерләрин отлағы.
Бир беһиштә бәнзәјәр һәр бучағы,
Дурна көзү кими вардыр булағы,
Бу јерләрин султаныдыр чобанлар,
Һәм бәјидир, һәм ханыдыр чобанлар.

Шаир бурада инсаны вәтәндән, тәбиәтдән ајры тәсәввүр етмәдијини, ону доғма јурдда, зәһмәт башында күмраһ көрмәк истәдијини дә нәзәрә чатдырыр.

Мүршүд Балагардашын «Молла вә кәндхуда»[65], Әли Үлвинин «Әлләр»[66] ше'рләриндә дә әмәк тәрәннүм олунмушдур. Бу ше'рләрдә дә падшаһлара белә гида верән әмәкчи халгын зәһмәти, гәләм тутан, һәрб күнләриндә вәтәни горујан әлләрин фәалијјәти тәгдир едилир вә ушаглара өјрәдилирди ки, онларын гәдрини билсинләр, онлардан ләјагәтлә истифадә етмәји бачарсынлар; әлләрлә инсанларын фәлакәтинә јох, хошбәхтлијинә чалышсынлар.

Кәнч нәслин әхлаги вә естетик тәрбијәсиндә, онларын күмраһ бөјүмәсиндә, һисс вә дујғуларынын инкишафында тәбиәт тәсвиринә һәср едилмиш ше'рләр дә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. В. Г. Белински тәсадүфи олараг јазмырды ки, ушаглар үчүн тәбиәтдән јазан мүәллиф кәрәк тәбиәти вә психолокијаны јахшы билсин. Өз фикрини гуру диллә јох, мараглы нағылла, левһәләр, шәкилләр, һәрәкәтләрлә, һисс вә һәјәчанла чатдырсын. Онда ушаглар вәтәни, тәбиәти јахшы дујар, онун көзәлликләриндән естетик зөвг ала биләрләр[67].

М. Горки рус тәбиәтинин көзәл тәрәннүмчүсү Михаил Пришвинә көндәрдији мәктубунда онун тәбиәтә аид ше'рләриндән бәһс едәрәк јазырды: «Мәнчә, сиз тәбиәт һаггында дејил, ондан даһа артыг бир шеј олан бизим ана торпаг һаггында јазырсыныз»[68]. Бу хүсусијјәти биз

[64] «Мәктәб», 1912, № 14.
[65] Јенә орада, 1920, № 2.
[66] Јенә орада, 1914, № 20.
[67] В. Г. Белински. Ушаг психолокијасы һаггында (бах: «Семья и школа», 1961, № 6).
[68] Бах: Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, мүгәддимә, I чилд, Бакы, 1957, сәһ. 10.

А. Сәһһәтин, Һ. Чавидин, А. Шаигин, Р. Әфәндизадәнин, Ч. Чаббарлынын журналда дәрч едилмиш баһара аид ше'рләриндә дә көрүрүк[69]. Ше'рләрин ады вә мөвзусу ејни олса да, ишләнмә тәрзи вә тә'сир гүввәси ајры-ајрыдыр. А. Сәһһәтин һәлә о вахтлар јаздығы «Көч», «Илк баһар», «Јаз», «От бичини» вә с. кими онларла ше'ри бу күн дә мәктәблиләрин дилинин әзбәридир. Халг шаири Сәмәд Вурғун бу ше'рләрин тәрбијәви әһәмијјәтиндән јазырды ки, «инсан бу ше'рләри охудугда севинир, һәрәкәтә кәлир, инсанда тәбиәт вә зәһмәтә гаршы руһ јүксәклији, һәвәс әмәлә кәлир»[70].

«Илк баһар» ше'ри новруз бајрамы, баһарын кәлиши мүнасибәтилә јазылмышдыр. Ше'рдә ушаглара мәхсус сәмимилик вә ојнаглыг вардыр:

Кәлди мартын доггузу,
Бајрам етдик новрузу;
Гар әриди јох олду,
Чајларда су чох олду вә с.

А. Сәһһәт «Көч»[71] ше'риндә илин көзәл фәслиндә елобанын јајлаға кетмәсини вә ушагларын ондан алдығы естетик зөвг вә һәвәси тәрәннүм етмишдир.

Ше'рин сон һиссәси өз көзәллији вә ојнаглығы илә фәргләнмәклә, бу күн дә охучуларын дилиндә әзбәрдир:

Ағ дәвә алчаг кедир,
Голлары голчаг кедир,
Ағ дәвәнин көзләри,
Јерә дәјир дизләри,
Енди чаја јуһ-јуһ,
Ағча маја јуһ-јуһ.

Р. Әфәндизадәнин вә кәнч Ч. Чаббарлынын «Баһар» адлы ше'рләриндә диггәти чәлб едән бир чәһәт дә тәбиәт көзәллијинин инсан әмәји илә вәһдәтдә көтүрүлмәсидир. Р. Әфәндизадә гушларын исти өлкәләрдән гајыдараг өзләринә азугә јығмасыны, арыларын чичәкләрдән ширә чәкмәсини нәзәрә чатдырмагла ушаглара билдирмәк истәјирди ки, сиз дә зәһмәтлә, чалышмагла һәр чүр әзијјәтдән гуртара биләрсиниз.

Ч. Чаббарлы да тәбиәтин көзәллијини вәсф едир вә

[69] А. Сәһһәт илә Һ. Чавидин ше'рләри, «Илк баһар» («Мәктәб» 1912, № 9 вә 11). Р. Әфәндизадә илә Ч. Чаббарлынын ше'рләри исә «Баһар» («Мәктәб», 1912, № 4 вә 1915, № 6) адланыр.

[70] «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1934, № 11, сәһ. 3.

[71] «Мәктәб», 1912, № 3.

бу көзәлликдә әмәкчи халгын гүдрәтини гијмәтләндирирди: «Халгын гүдрәти биһудинә әһсән, әһсән!».

Тәгдирәлајигдир ки, «Баһар» Ч. Чаббарлынын илк мәтбу ше'ри кими биринчи дәфә «Мәктәб»дә дәрч едилмишдир. А. Шаиг бу мүнасибәтлә јазыр: «Чәфәрин илк ше'ри «Мәктәб» журналында дәрч олунмушдур. Бу илк мүвәффәгијјәт јарадычылыға бөјүк ешги олан кәнчин һәдсиз севинчинә сәбәб олмушду... Бу севинчин мә'насыны мән анчаг бир нечә ил сонра, Чәфәрин бөјүк јарадычылыг истә'дадынын шаһиди олдуғум заман дәрк етмишәм»[72]. «Баһар» бәдии чәһәтдән дә јахшы сәнәт нүмунәси кими диггәти чәлб едирди. М. Ариф јазыр: «Баһар» адлы бу ше'рдә садәлөвһлүклә бәрабәр, бәдии бир јеткинлик дә нәзәрә чарпмагдадыр»[73].

«Көјүн алтун сачлы гызынын нур сачмасы» илә инсанларын көнлүнүн тутгунлуғу арасында кәскин тәзад јарадан Һ. Чавид «Баһар» ше'риндә[74] көзәллији тәкчә зәһмәтә бағламагла кифајәтләнмирди. Шаир көзәл тәбиәтин гојнунда һамынын хошбәхт јашамадығыны, әмәкчи халгын даим фәлакәтә дүшдүјүнү, хәстә, ач вә сәркәрдан олдуғуну да көстәрирди:

Бир јанда дул гадын ағыр-ағыр,
Хәстә јаврусуну өпүб ојнадыр.

Ф. Әфәндизадәнин «Күл»[75], «Јағыш»[76], Ә. Ибраһимовун «Бағларда ахшам чағы»[77], Рза Сабирин «Баһар»[78], Назим Хүррәмин «Баһар»[79], Арифин «Пајыз»[80] ше'рләри исә азјашлы ушаглар үчүн јазылмышдыр. Бу ше'рләр сәнәткарлыг чәһәтдән бә'зи гүсурлардан хали дејилдир.

Көркәмли мaариф хадими Рәшидбәј Әфәндизадә һәлә 1907-чи илдән «Дәбистан»ы алгышлајараг онун фәал мүәллифләриндән бири олур. О бу журналын сәһифәлә-

[72] Абдулла Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, 1961, сәһ. 197.

[73] М. Ариф. Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу, Бакы, 1964, сәһ. 17.

[74] «Мәктәб», 1912, № 11. Һ. Чавидин «Мәктәб» үчүн јаздығы бу ше'р илк дәфә онун 1913-чү илдә Тифлисдә «Шәрг мәтбәәси»ндә чап етдирдији «Кечмиш күнләр» адлы китабчасына дахил едилмишдир.

[75] «Мәктәб», 1912, № 9.

[76] Јенә орада.

[77] Јенә орада, 1914, № 7.

[78] Јенә орада, № 6.

[79] Јенә орада, 1915, № 9.

[80] Јенә орада, 1913, № 15.

риндә дәрч етдирдији «Бәхтәвәр балалар»[81], «Јазыг балалар»[82] ше'рләриндә гушларын әмәлә кәлмәсиндән, һәјат тәрзиндән сөһбәт ачыр вә ушаглара мәсләһәт көрүрдү ки, гушлара тохунмасынлар. Онун «Гәләм сөјләр ки, мән шаһи-чаһанам, гәләм әһлин кәмала чатдыранам» мисралары илә башлајан «Гәләм»[83] ше'ри дә тәрбијәви сәчијјә дашыјыр:

Гәләм бир анда Шәргин һалын ағлар,
Дијари-мәгрибин әһвалын ағлар.
Гәләм шакидир ол кәсдән ки, билмәз
Онун гәдрин, атар, силмәз.

Әли Нәзми дә «Мәктәб ушағы» ше'риндә чалышган шакирдләрин мүвәффәгијјәтинә һагг газандырырды:

Мәктәбә дахил олур инсан кими,
Дәрс охујур бүлбүлү-хошан кими,
Дәрси севир руһу кими, чан кими[84].

Журнал әхлаглы вә ағыллы ушаглар тәрбијә етмәкдә јени үсул мәктәбләринин фәалијјәтини тәгдир едирди. Бу чәһәтдән мүәллим А. Гајыбзадәнин «Мәктәб»[85] ше'ри марағлыдыр. Бурада мәктәб мејвәли, барлы ағача бәнзәдилир вә о, инсанлары зүлмәтдән азад етмәјин јеканә јолу кими гијмәтләндирилирди.

Журнал ушаглары јени үсул мәктәбинә һәвәсләндирмәклә кифајәтләнмәјәрәк, мадди еһтијач вә ағыр һәјат шәраити үзүндән охуја билмәјән јетим көрпәләрин дөзүлмәз вәзијјәтини дә нәзәрә чатдырырды. Әлисәттар Ибраһимовун[86] «Мүәллим»[87], «Мәктәбли»[88], «Мәрһәмәтли ана»[89], «Ағча»[90], Ч. Ачизин «Хонча нәғмәси»[91], «Нәғмә»[92] вә с. ше'рләри бу мөвзуда јазылмышдыр. Һәмин ше'рләрдә елм вә маарифин инкишафы уғрунда өз бачарыгларыны әсиркәмәјән мүәллимләрин күзәраны («Мүәллим»), сојугда, боранда ајагјалын мәктәбә кедән ушагларын сызылтысы («Мәктәбли»), онларын хош арзу вә нијјәтләри («Ағча», «Нәғмә») өз әксини тапыр.

Ч. Ачизин (Ч. Чәбрајылбәјли) «Хонча нәғмәси» Ә. Сабирин 1906-чы илдә «Дәбистан»да чыхан «Мәктәб шәргиси»нин тә'сири илә јазылмышдыр. Фәрг бурасындадыр ки, Сабир мәктәбин елм очағы олмасыны гәләмә алыр, ушаглары бураја чәлб етмәјә чалышыр, Ч. Ачиз исә јени ил мүнасибәтилә мәктәбдә дүзәлмиш хончаны ушагларын «гәмләринә дәва» кими тәрәннүм едирди:

Хонча-хонча, сән дә көзәл бинасән,
Ушагларын гәмләринә дәвасән,
Јығылмышыг бу күн сәнин башына,
Борчларыны ејлә бу күн әда сән.

Ч. Чәбрајылбәјли бу ше'рин јаранмасы мүнасибәтилә өз хатирәләриндә јазыр: «Бизим тәзә илимиз, мә'лум олдуғу үзрә, баһарын кәлмәси илә башлајыр. Елм дә, һәјат да бу тәбии ил башыны гәбул едир. Онда нә үчүн биз мәктәбдә баһар бајрамы кечирмәјәк?...

Мән гысача чыхыш едиб, баһарын әһәмијјәтиндән данышдым. Јаздығым балача нәғмәни ушаглар бөјүк һәвәслә охудулар.

Шамахыда мәктәбдә илк дәфә кечирилән бу «Хонча бајрамы» һаггында о заман чох данышылды. «Мәктәб» мәчмуәсиндә «Хонча»нын шәкли вә мисал кәтирдијимиз нәғмә чап олунду. Аббас Сәһһәт 1914-чү илдә «Игбал» гәзетиндә чап етдирдији «Милли идеалларымыз» адлы мәшһур мәгаләсиндә бу «Хонча бајрамы»ндан да бәһс етмишди»[93].

Һ. Чавидин журналда «Бир гыз»[94] вә «Мәктәб чочугларына»[95] ше'рләри дәрч едилмишдир. «Бир гыз» адлы кичик сүжетли ше'р Күлбаһар адлы мәктәбли гызла мүәллиф арасындакы мүкалимәдән ибарәтдир. Ағыллы мәктәблинин: «Бир гызын анчаг билијидир, тәмизликдир зијнәти»—сөјләмәси башга гызлар үчүн дә чағырыш иди. Бачарыглы гызлары охумаға гојмајан валидејнләрин пеш-

---

[81] «Дәбистан», 1907, № 6.
[82] Јенә орада, № 8.
[83] Јенә орада, № 7.
[84] «Мәктәб», 1912, № 13.
[85] Јенә орада, 1914, № 15.
[86] Әлисәттар Ибраһимов (1895—1930) көркәмли пчтимаи хадим, шаир вә мүһәррир иди. Онун Л. Толстојдан вә дикәр рус јазычыларындан етдији тәрчүмәләр «Мәктәб»ин тәләбләринә чаваб верирди.
[87] «Мәктәб», 1914, № 8.
[88] Јенә орада, 1911, № 2.
[89] Јенә орада, 1913, № 3.
[90] Јенә орада, № 18.
[91] Јенә орада, 1914, № 5.
[92] Јенә орада, 1915, № 2.

[93] Чамо Чәбрајылбәјли. Хатирәләрим, Бакы, 1966, сәһ. 58—59.
[94] «Мәктәб», 1912, № 13.
[95] Јенә орада, 1914, № 15.

манчылығыны Ә. Ибраһимов «Мәрһәмәтли ата»[96] ше'риндә јахшы вермишдир. Гызыны мәктәбә бурахмајан ата үмуми инкишафла әлагәдар олараг баша дүшүр ки, хошбәхтлијин јолу әсасән елм, охумагдыр. Одур ки, гызындан үзр истәјәрәк ону мәктәбә гојур.

Ч. Ачизин Ә. Сабирин «Мәктәб шакирдләринә төһфә»синдән тә'сирләнәрәк јаздығы «Ушаглы»[97], Әлимишан Һүсејнзадәнин «Мәктәбә дә'вәт»[98], Әли Үлвинин «Тәрәгги»[99], «Чалышалым»[100], мүәллим Зејналын «Мәктәб јолдашларына»[101] ше'рләри дә мәктәб вә мәктәблиләрин һәјатына, тә'лим-тәрбијәјә һәср олунмушдур.

О дөврдә мүхтәлиф истигамәтли гәзет вә журналларда чыхыш едән Ибраһим Таһир Мусајев (Шуши) өз ше'рләриндә халгы гәфләт јухусундан ојанмаға, маариф вә мәдәнијјәтин тәрәггисинә көмәк етмәјә чағырырды. Бу мә'нада онун Зәман-зәман һүнәрдир, чәһан-чәһан әдәб»[102], «Һалымыз»[103], «Арзу»[104] ше'рләри сәчијјәвидир. «Исламы да анчаг һамыдан дал јазыблар» («Һалымыз») ифадәләри илә кәдәрини билдирән Ибраһим Таһир «бизим дә милләтә тәкамүли-елм лазымдыр» («Олмалыјыз»), «маариф гејдинә галмағы көрсәјдим өлмәздим» («Арзу»),—дејир.

М. Һадинин бә'зи маарифпәрвәр ше'рләриндә олдуғу кими, И. Таһирин јазыларында да бир сыра гәлиз, анлашылмајан сөзләрә, ифадәләрә тәсадүф едилир.

Јусиф Әфәндизадәнин «Ана нәсиһәти»[105] ше'ри әксинә, ојнаглығы, садәлији илә М. Ә. Сабирин «Мәктәб шәргиси»нә, А. Сәһһәтин «Ана вә оғлу»на бәнзәјир. Бу кичик дәлилин өзү дә көстәрир ки, көркәмли шаирләримизин журналдакы әсәрләри башга ше'рләрә өз тә'сирини көстәрирди. А. Сәһһәт ананын оғлуна бәсләдији али һиссләри тәрәннүм едәрәк, јери кәлдикчә, ушаглара ибрәтамиз

[96] «Мәктәб», 1913, № 3.
[97] Јенә орада, 1912, № 6.
[98] Јенә орада, 1916, № 9.
[99] Јенә орада, 1912, № 20. Ше'р о дөврдә бурахылмыш «Тәдрисати-ибтидаијә» адлы ибтидаи мәктәбләр үчүн дүзәлдилмиш мәчмуәдән алынмышдыр.
[100] «Мәктәб», 1911, № 1.
[101] Јенә орада, 1914, № 15.
[102] «Дәбистан», 1906, № 18.
[103] Јенә орада, 1907, № 1.
[104] Јенә орада, № 3.
[105] Јенә орада, 1906, № 3.

нәсиһәт дә верир. Ј. Әфәндизадә исә өз фикрини охучуларын зөвгүнә ујғун шәкилдә ифадә едәрәк, тәбиәт тәсвири илә әлагәләндирирди:

Күлүстанын күлләри,
Сүсәни, сүнбүлләри,
Әсән сәрин јелләри,
Сејри-күлүстан ејлә,
Сејри-Дәбистан ејлә.

«Рәһбәр»дәки «Аллаһ кәримдир»[106] бәһри-тәвили А. Сәһһәтин ејни мөвзуда ше'рләри илә сәсләшир. Бурада да елмин, маарифин дүшмәни олан күтбејин, авам моллаларын, һачыларын ич үзү онларын өз сөзләри илә ифша едилир, кәнч нәсилдә мәктәбә, охумаға һәвәс ојадылырды. Ше'рдә бир нәфәр «мән отуз илдән бәри зәһмәт чәкиб алвердә давам ејләмишәм... чүзичә бир һијлә тапыб кәндимә мал ејләмишәм, танры билир ки, нә һалала, нә һарама тәфавүт гојмамышам»—дејир вә «ваиздана»дан сорушур ки, доғруданмы вәтән өвладлары үчүн бир дәнә мәктәб ачмасам аллаһ о күнаһларымы бағышламајачаг?». Елә бурада ваизин авамлығы үзә чыхыр, о, һәмин адама өјрәдир ки, гулаг асма бөјлә бош сөзләрә... Галан вахтыны сәрф ејлә ибадәт јолуна... аллаһ кәримдир».

Мүәллиф «аллаһ кәримдир» үмиди илә јашајанлары ифша едир вә билдирир ки, әсил ничат јолу аллаһын кәрамәти илә јох, мәктәблә, елмлә, маарифлә ола биләр.

Азәрбајчан әдәбијјатында Низами, Фүзули, С. Ә. Ширвани, Г. Закир кими сәнәткарларын, еләчә дә Гәрб, Шәрг вә рус әдәбијјаты классикләринин тәмсил, өјүд вә нәсиһәт характерли ше'рләри илә дә таныш олан «Дәбистан»ын, һәмчинин «Мәктәб»ин мүәллифләринә мә'лум иди ки, бу типли әсәрләр көзәл тәрбијә васитәләриндәндир.

Журналлар һәм классик, һәм дә мүасир шаирләрин өјүд вә нәсиһәтләриндән истифадә етмишдир. Бурадакы нәсиһәтләр әсасән һәјати һадисәләр әсасында дејилмиш ибрәтамиз ше'рләрдән ибарәтдир. Онлар ушагларын тә'лим-тәрбијәсиндә, дүнјакөрүшү вә давранышларынын формалашмасында, һәјат һадисәләрини дүзкүн анламасында мүһүм рол ојнајырды.

Низаминин «Сирләр хәзинәси»ндәки «Әнуширәван вә бајгушларын сөһбәти» һекајәсини Мәһәммәд Һади «Зүлм

[106] «Рәһбәр», 1906, № 2.

вә адәлэт вә ја бир хәрабәзарлығын мәнзәрәси» ады илә тәрҹүмә етмишдир.[107] М. Һади Низаминин фикрини доғру ифадә етмәклә, ону сәлис дилдә вермәјә чалышмышдыр:

Чох чәкмәз ки, саеји-шаһанәдә
Бәхш едәрәм мин белә виранә дә[108] вә с.

С. Ә. Ширванинин маарифә даир јухарыда һаггында данышдығымыз ше'рләри илә јанашы, педагожи фәалијјәти илә әлагәдар јазылмыш өјүд, нәсиһәт вә тәмсилләри дә өз дидактик руһу вә актуаллығы илә һәмишә диггәт мәркәзиндә олмушдур. «Дәбистан» вә «Мәктәб» журналларынын онлары һәвәслә дәрҹ етмәсиндә мәһз бу мәгсәд күдүлмүшдүр. Шаирин «Дәбистан»да ирәлидә гејд етдијимиз «Үч дил» ше'ри илә јанашы, «Назимә мәктуб», «Нәсиһәти-мәнзумә», «Мәктуби-мәнзумә» кими нәсиһәтләри, һәмчинин «Кәндли вә хан» сатирасы да верилмишдир[109].

«Кәндли вә хан» сатирик ше'риндә феодал-патриархал шәраитдә јашајан кәндлиләрин авамлығы, јерли һакимләрин онлара нанәҹиб мүнасибәти гәләмә алыныр.

С. Әзимин «Мәктәб»дәки «Оғлум»[110] вә «Һәдис»[111] ше'рләри дә һәјати нәсиһәтләрдир. Шаир биринҹи ше'риндә кәнҹ нәслә инсанын јалныз елмлә, охумагла гәдиргијмәти олдуғуну сөјләјирдисә, икинҹи ше'рдә «Төврат», «Инҹил», «Зәбур» вә «Гуран»ын башга милләтләр тәрәфиндән дә өјрәнилдијини сөјләјир вә инандырмаға чалышырды ки, бу китабларда көјдәндүшмә, илаһи һеч бир шеј јохдур.

«Оғлум» нәсиһәти С. Әзимин «Мүәллимә һөрмәт»[112] ше'ринин ихтисар едилмиш вариантыдыр. Орижиналдакы 32 мисрадан 14 мисра сахланылмышдыр.

Сабирин «Дәбистан»да јалныз «Мәктәб шәргиси» ше'ри чап олунмушдуса, «Мәктәб» журналы онун тә'лим-тәрбијә сәҹијјәли, сүжетли чохлу ше'рини дә бурахмышдыр. Шаирин «Таҹир»[113], «Молла Нәсрәддин вә оғру»[114], «Тәбиб илә хәстә»[115], «Искәндәр вә фәгир»[116], «Јаланчы чобан»[117], «Дүзлүк»[118], «Ҹамуш вә сел»[119] ше'рләри сырф өјүд-нәсиһәтләр олмаса да, өз ибрәтамизлији илә журналдакы һәмин силсилә нәзм әсәрләрини тамамлајырды.

М. Ә. Сабир ше'рләриндә наданлыг, јаланчылыг, тамаһкарлыг, садәлөвһлүк кими сифәтләр («Молла Нәсрәддин вә оғру», «Тәбиб илә хәстә», «Јаланчы чобан», «Ҹамуш вә сел») ичтимаи кериликдән доған бәла кими писләнилир, һазырҹаваблыг вә доғручулуг кејфијјәтләри тәгдир едилирди («Искәндәр вә фәгир», «Дүзлүк»). Бу ше'рләрин мәзијјәти бир дә о иди ки, М. Ә. Сабир мөвзуну халг әдәбијјатындан алараг һәјати материаллар әсасында ишләмишдир. Чүнки о, халг әдәбијјатынын јүксәк, бәдии-естетик гүввәсинә инанырды.

«Мәктәб»дә С. Әзимин вә М. Ә. Сабирин өјүд вә нәсиһәт сәҹијјәли ше'рләри илә јанашы, Р. Әфәндизадә, Ә. Ҹәннәти вә башга мүәллифләрин ше'рләри дә дәрҹ олунмушдур. Әбдүлхалыг Ҹәннәти[120] «Өјүд»[121] адлы мүхәммәсиндә ушаглары нәзәрдә тутараг өз оғлуна өјрәдирди ки, «заһири хош, батини бәд көрүнәни әсли-хиридар санма», «ешитдији һәр сөзү һәгигәт санамы», «кәндини вәсф ејләјиб, гејрәт-гејбәтлә мәшғул оланлары» бәдбәхтлик көзләјир.

Ә. Ҹәннәтинин дини әгидәләрә мүнасибәтини билдирән «әлхәссә, бу аләмдә нә сејид ол, нә сәјјад, фәһм ет хәләф, оғлум»,—сөзләри журналын хәтти-һәрәкәтинә уј-

[107] «Дәбистан», 1906, № 14.
[108] Јенә орада.
[109] «Дәбистан», 1906, № 12. Бу ше'рләр һаггында биздән әввәл мүхтәлиф мәнбәләрдә бәһс едилдијиндән бурада кениш данышмағы лазым билмәдик (бах: К. Мирбағыров. Сејид Әзим Ширвани, Бакы, 1959; Ф. Гасымзадә. XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1966 вә с.).
[110] «Мәктәб», 1912, № 10.
[111] Јенә орада, № 15.
[112] Бах: С. Ә. Ширвани. Әсәрләри, II ҹилд, Бакы, 1950, сәһ. 49.

[113] «Мәктәб», 1913, № 22.
[114] Јенә орада, № 14.
[115] Јенә орада, 1912, № 16.
[116] Јенә орада 1913, № 21.
[117] Јенә орада, № 11.
[118] Јенә орада, 1915, № 3.
[119] Јенә орада, 1913. № 1. Мәммәд Мәммәдов дүзкүн олараг көстәрир ки, «бу әсәрин ады «Ҹамуш вә сел» дејил, «Ҹамушчу вә сел» јазылмалы иди. Һәмин сәрлөвһә ше'рин мәзмунуна там ујғундур. Чүнки әсәрдә әсас тәнгид һәдәфи ҹамыш јох, сүдә су гатыб, бунунла да һәм ҹамышын ахмасына, һәм дә ушағын тәрбијәсинин позулмасына сәбәб олан ҹамыш саһиби («Ҹамушчу») вә онун тә'лим-тәрбијә үчүн горхулу һәрәкәтләридир (бах: «Һопһопнамә»нин нәшри тарихиндән»; Сабир (мәгаләләр мәҹмуәси), Бакы, 1962, сәһ. 241).
[120] Мирзә Әбдүлхалыг Ҹәннәтинин (1884—1931) мүхтәлиф мәтбуат органларында елмин, маарифин инкишафына даир чохлу ше'ри дәрҹ олунмушдур.
[121] «Мәктәб», 1920, № 3.

ғун иди. Тәсадүфи дејилди ки, Ә.Чәннәти ушаглара хошбәхтлик јолунун елмлә, охумагла ачылачағыны сөјләјирди: «Хошбәхтдир ол кәс ки, билә елм, гијафәт, хасә бу заманда».

Рәшидбәј Әфәндизадәнин «Гызларымыза нәсиһәт» шеʼриндә дә бу мәсәләјә тохунулур. Лакин бу шеʼрин актуаллығы бир дә орасындадыр ки, мүәллиф гызларын тәһсили мәсәләсини дә ирәли сүрүр. Р. Әфәндизадәнин бу шеʼри Һ. Чавидин «Бир гыз», Ә. Ибраһимовун «Мәрһәмәтли ата», Көвһәрин «Мүәллимә бачылара», Ш. Әфәндизадәнин «Илк мәктәб» серијалы јазылары силсиләсиндән олуб, онлары тамамлајырды. Р. Әфәндизадә дә валидејнләри өвладларыны, о чүмләдән гызларыны охутмаға, габагчыл елмләрә јијәләнмәјә чағырырды:

Ја кәрәк мәһв олаг, батыб-гырылаг,
Ја кәрәк елм алыб, дураг ајаға.

Ч. Ачиз Ширванинин «Гәмбәр вә Һејдәр»[122], Әлиаббас Мүзнибин «Әдәб»[123], «Нәсиһәт»[124], «Мәрһәмәтли ушаг»[125], Әлимишан Һүсејнзадәнин «Ушаглара хитаб»[126], Исмајыл Сәфанын «Хејирли оғул»[127], Ә. Гајыбзадәнин «Нәсиһәт»[128] шеʼрләри адларындан да көрүндүјү кими, ибрәтамиз сәчијјәлидир. Чамобәј Ачиз Ширванинин «Гәнбәр вә Һејдәр» шеʼриндә евдән гачан ики ушағын өзбашыналығы, бу һәрәкәтләрин нәтичәси нәзмә чәкилир. «Гәнбәр вә Һејдәр»и диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә мәʼлум олур ки, Ч. Ширвани ону рус маарифчи јазычысы Н. Платонованын «Меховаја шапка» («Дәри папаг») әсәри үзрә јазмышдыр[129].

---

[122] «Мәктәб», 1913, № 20.

[123] Јенә орада, 1915, № 1; Шеʼр С. Ә. Фејзуллазадә тәрәфиндән идарәјә көндәрилмиш, 1915-чи илин биринчи нөмрәсиндә дәрч едилмишдир. Лакин идарә нөвбәти нөмрәдә шеʼр һаггында белә бир гејд вермишдир: «Кечән нөмрәмиздә С. Ә. Фејзуллазадә имзасы илә мүндәрч олунан «Әдәб» мәнзумәси шаиримиз Әлиаббас Мүзниб чәнабларынын «Сибирја мәктубаты» үнванлы әсәриндән ашырылмыш имиш. Һаман «Әдәб» мәнзумәси Әлиаббас Мүзнибин олдуғуну бәјан илә Фејзуллазадәнин бу алчаг һекајәтинә тәәссүфләр едирик» («Мәктәб», 1915, № 2).

[124] «Мәктәб», 1917, № 22.

[125] Јенә орада, 1915, № 5.

[126] Јенә орада, 1916, № 2.

[127] Јенә орада, 1911, № 3.

[128] Јенә орада, 1915, № 12.

[129] Бах: Н. Платонова. Светлячок, Фрунзе, 1957 (китаб рус дилиндә А. В. Қасаткинин редактәси илә чап олунмушдур).

Әдәбијјатшүнас А. В. Абрамович Н. Платонованын һәмин әсәрини тәнгид едәрәк көстәрир ки, мүәллиф ушағын өзбашына евдән гачмасыны вә әсәрин үмуми мәзмунуну јахшы мәʼналандырмамыш, тәрбијәви чәһәти нәзәрдән гачырмышдыр[130]. Ч. Ширвани исә Н. Платонованын шеʼри илә чох сәрбәст давранмыш, әсәрдән тәрбијәви нәтичә чыхармышдыр:

Фикирсиз иш көрсә бир адам, бәли,
Бош галар ахырда һәрифин әли.

* * *

Һәлә гәдим заманларда мәшһур Езоп дәрин зәкасы илә өз дөврүнүн адамларынын көрә билмәдикләри инчәликләри көрүрдү. Онун тәмсилләриндә кинајәли күлүш вә ачы көз јашлары бирләшәрәк һакимләрин гәддарлығы вә күтбејинлијини, азадлыға чан атан көләләрин нискилини екс етдирирди.

«Мәктәб»ин бурахдығы тәмсилләрдә дә халгын башына кәлән фәлакәтләр кәдәрли, күлмәли вә кинајәли шәкилдә екс етдирилир, охучулар дүшүнмәјә чағырылырды. Бу тәмсилләр ушагларын көзүнү ачыр, һәјат һәгигәтләрини вахтында гаврамаға көмәк едирди. Онларын архасында кәләчәк һәјат һаггында дүшүнән, һадисәләрә ити көзлә бахан, адамларын давранышыны дүзкүн гијмәтләндирән тәчрүбәли, ағыллы шәхсләр дурур.

С. Ә. Ширванинин «Сәламәт вә нәдамәт»[131], А. Сәһһәтин «Ит вә көлкәси»[132], «Ашпаз вә пишик»[133], А. Шаигин «Түлкү вә аслан»[134], М. Балагардашын «Кәндли вә илан»[135], Ч. Ачизин «Тавуз вә гарға»[136], Исмајыл Һәггинин «Һијләкәр пишик»[137], Әбдүррәһман Даһинин «Аслан вә гурд»[138] әсәрләри актуал вә фајдалы тәмсилләрдир.

С. Ә. Ширвани «Сәламәт вә нәдамәт» адлы тәмсилин-

---

[130] А. В. Абрамович. Ушаг әдәбијјатынын сүжети һаггында, Москва Дөвләт Университетинин «Хәбәрләри», 1959, № 4, сәһ. 89 (рус дилиндә).

[131] «Мәктәб», 1912, № 11.

[132] «Дәбистан» 1907, № 6.

[133] «Мәктәб», 1913, № 7.

[134] Јенә орада, 1912, № 17. А. Шаигин гырх мисралыг бу тәмсилинин журналда отуз ики мисрасы верилмишдир.

[135] Јенә орада, 1914, № 4.

[136] Јенә орада, 1912, № 12.

[137] Јенә орада, 1914, № 17.

[138] Јенә орада, 1920, № 1.

дә һәјат һәгигәтләрини дүзкүн гијмәтләндирмәмәјин нәтичәсини гәләмә алмышдыр. Марал суда ајагларынын назиклијини көрүб гүссәләнир, көзәл бујнузлары илә гүррәләнир. Бу вахт дүшмәндән гачмаг лазым кәлир; ајаглары ону хилас етмәјә чалышдығы һалда, фәхр етдији бујнузлары ағачлара илишиб сахлајыр. Тәмсилин сонунда јаралы маралын тәәссүфлә дедији сөзләр нәсиһәтамиз характер дашыјыр:

Ај фәхарәтлә бахдығым бујнуз!
Өвчи-чәрхә бурахдығым бујнуз!
Салдын ахыр мәни нә һаләтә сән,
Вәртәји-меһнәтү мәлаләтә сән.

А. Сәһһәтин «Ит вә көлкәси» ше'ри С. Ә. Ширвани вә И. А. Крыловун тәмсилләрини хатырладыр. Итин өз көлкәсинә һүчум едәркән јемини салмасыны рәмз шәклиндә гәләмә алан шаир «сонракы пешиманчылығын фајдасызлығыны» нәзәрә чатдырыр, ушаглара һәјатда еһтијатлы һәрәкәт етмәји мәсләһәт көрүрдү:

Көлкәјә ујма һирсү-гәфләтдән,
Та әлин чыхмасын һәгигәтдән...[139]

А. Сәһһәт исә сәксән алты мисралыг «Ашпаз вә пишик» адлы тәмсилиндә бөјүк сөзүнә бахмајанларын агибәтини көстәрмишдир. Әсәр мараглы сонлугла битир. Падшаһын гошуну бүтүн мејмунлары гырыр, јалныз бир мејмун чаныны гуртара билир. Ағыллы мејмун она өз мәсләһәтини хатырладараг дејир:

...Бахмајан бөјүк сөзүнә,
Шүбһә јох, зијан вурар өзүнә.

Авамлыг вә наданлығын тәнгиди Абдулла Шаигин «Түлкү вә аслан» тәмсилиндә дә кәскин шәкилдә гојулмушдур:

Ајағыны вуруб дағә о заман
Тез атылды гүрур илә аслан.
Дәрәјә баш-ајаг јуварланды,
Түлкүнүн һијләсинә алданды.

«Түлкү, гурд вә ајы»[140] тәмсили «Күлмәли нағыллар» башлығы илә верилмишдир. Бурада өз бөјүклүјүндән, нүфузундан сүн'и истифадә едәнләр ифша олунур. Белә бир тәмсилә А. Шаигин јарадычылығында раст кәлик[141]. Бурада көстәрилир ки, овун һамысыны өзү кәтүрән аслан башгаларына көз верир ишыг вермир.

[139] «Дәбистан», 1907, № 6.
[140] «Мәктәб», 1914, № 20 (мүәллифи мә'лум дејил).

Бу типли тәмсилә Шәрг мәнбәләриндә еләчә дә Азәрбајчан фолклорунда да тәсадүф едилир. Мә'лум олдуғу кими, һәмин әсәрләрдә пајы бөлән түлкү «Бу чүр бөлмәји кимдән өјрәндин?» суалына «Көзү чыхмыш јолдашымдан»,—дејә мә'налы чаваб верир. «Мәктәб» исә нәтичә чыхармағы охучуларын өһдәсинә бурахыр.

Үмумијјәтлә, «Мәктәб» журналынын мүәллифләри «Кәлилә вә Димнә»дән вә башга Шәрг мәнбәләриндән јарадычы шәкилдә истифадә едирдиләр. Мараглыдыр ки, Әбдүррәһман Дави мөвзусуну фолклордан көтүрдүјү «Аслан вә гурд»[142] тәмсилини А. Сәһһәтин «Ашпаз вә пишик» әсәринин сонундакы

...Бахмајан бөјүк сөзүнә
Шүбһә јох, зијан верәр өзүнә,—

мисралары илә гуртарыр.

Ә. Һүсејнзадәнин «Аслан вә довшан»[143] тәмсилиндә дә тәкәббүрлүлүк вә голузорлулуг тәнгид едилир. Гәддар аслан довшанын һијләси илә мәһв олур. Ејни мәзмунлу тәмсилә Азәрбајчан халг әдәбијјатында, Гасымбәј Закирин јарадычылығында[144] вә мәшһур классик һинд әдәбијјаты нүмунәси олан «Кәлилә вә Димнә»дә[145] раст кәлирик. Закир јарадычылығы үзрә әтрафлы тәдгигат ишн апармыш әдәбијјатшүнас Камран Мәммәдов бу гәнаәтә кәлир ки, Г. Закирин ејни мәзмунда јаздығы «Түлкү вә шир» тәмсили Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатындакы «Аслан вә довшан» тәмсилинин јени, орижинал шәкилдә ишләнмиш вариантыдыр[146].

Ә. Һүсејнзадә «Аслан вә довшан»ы «Кәлилә вә Димнә»дәки ејни адлы тәмсилин тә'сири илә јазмышдыр. Лакин бу, тәмсилин әһәмијјәтини һеч дә азалтмыр. Һәм дә Шәрг халглары әдәбијјатында ејни мөвзунун мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән ишләнилмәсинә тез-тез тәсадүф

[141] Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, III чилд, Бакы, 1947, сәһ. 17.
[142] «Мәктәб», 1920, № 1.
[143] Јенә орада, 1913, № 7.
[144] Гасымбәј Закир. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1947, сәһ. 75.
[145] «Кәлилә вә Димнә», Бакы, 1960, сәһ. 76—77.
[146] Бах: Камран Мәммәдов. Закирин мәнзум һекајәләри вә тәмсилләри, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри (әдәбијјат серијасы), 9-чу чилд, 1956, сәһ. 113.

едилирди ки, бу да һәмин халгларын мәдәни, игтисади вә арази чәһәтдән јахынлығы илә изаһ олунмалыдыр. «Аслан вә довшан» тәмсилинин мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән ишләнилмәсинә дә бу бахымдан јанашылмалыдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, һәр үч вариантда гајә вә мәгсәд ејнидир: зәифләр голузорлулара ағылла, тәдбирлә үстүн кәлә биләрләр.

Әлиаббас Мүзнибин[147] «Шир, түлкү вә улаг»[148] тәмсили дә диггәти чәлб едир. Ејни мәзмунлу тәмсил Г. Закирдә «Гурд, чаггал вә шир» ады илә мәшһурдур. «Закир һәмин тәмсилин мөвзусуну Чәлаләддин Руминин «Рәфтәни-күрк вә рүбаһи-дәр хидмәти шир бәшикар» адлы тәмсилиндән көтүрмүш вә ону јашадығы дөврлә, көрдүјү һәгигәтләрлә әлагәләндирмишдир»[149].

Ә. Мүзниб дә «Шир, түлкү вә улаг» тәмсилинин мөвзусуну Шәрг мәнбәләриндән алмышдыр. Лакин, о, тәмсили кичик јашлы ушагларын билик сәвијјәсинә ујғун шәкилдә ишләмишдир. Әсәрдә голузорлу һакимләрин (ширин) зүлмкарлығы, јалтаг бәјләрин (түлкүнүн) вә ачкөз мүфтәхорларын (гурдун) симасызлығы мөвчуд чәмијјәтин сәчијјәви хүсусијјәти кими гәләмә алыныр.

Јухарыдакы тәмсилләрдән фәргли олараг М. Балагардашын «Кәндли вә илан»ында[150] ағыл вә дүшүнчә үстүн кәлир. Баһарда габығыны дәјишәрәк даһа гүввәтли олачағы илә ловғаланан илан кәндлини дост олмаға чағырыр. О исә бу достлуғун гејри-мүмкүнлүјүнү сөјләјир:

Јахшы либаса бәд өвлад кирсә дә,
Хәләтини јүз нөв дәјишдирсә дә,
Халг дә'хи етмәз она хош кәмал....

Ушагларын нәзәринә чатдырылан һәмин ифадәләр «бәјлә бостан әкәнин тағы чијниндә битәр» аталар сөзүнү хатырладыр. Мүәллиф бунунла демәк истәјир ки, дөвләтлиләрлә касыбын достлуғу баш тутмаз. Ше'р ушаглара хатырладырды ки, кимләрлә вә нечә достлуг етмәји

[147] Шаир мүһәррир вә мүтәрчим Әлиаббас Мүтәллибзадә Мүзниб (1883—1938) «Һилал» (1910—1911), «Шәһаби-сабиг» (1911), «Дирилик» (1914—1916) вә «Бабаји-Әмир» (1915—1916) гәзет вә журналларынын редактору олмушдур.

[148] «Мәктәб», 1913, № 22.

[149] Камран Мәммәдов. Закирин мәнзум һекајәләри вә тәмсилләри, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри (әдәбијјат серијасы), 9-чу чилд, 1956, сәһ. 114—115.

[150] «Мәктәб», 1912, № 11.

өјрәнин, һәр сөзә алданмајын. Бу фикир «Дәбистан»ын тәблиғ етдији «Пис јолдаш ән јаман јолдашдан да јамандыр», Чаванлар үчүн пис јолдаш зәһәрли илан кимидир» идејалары илә сәсләширди.

Журналлар гоншу түрк халгынын әдәбијјатында јаранан јени, габагчыл мејлләрә вә классик түрк әдәбијјатына јүксәк гијмәт верир, ушаглары онунла таныш етмәјә чалышырды. Онлар түрк ушаг әдәбијјаты нүмунәләриндән истифадә едә билмәсә дә, көркәмли шаир, публисист, ичтимаи хадим Намиг Камалын халгы ичтимаи тәрәггијә чағыран ше'рләрини бурахырды. Шаирин «Баһар»[151], «Вәтән»[152] вә башга ше'рләриндә[153], еләчә дә Әбдүлһәг Һамидин «Әдәбијјат» башлығы илә верилән ше'риндә[154] дә елмә, маарифә чағырыш вә никбинлик руһу әсасдыр:

Еј вәтән, көзүнү әлһәгә ач,
Шәфаны чыхарт да ортаја сач («Вәтән»)
Дөврү ашијанәдир, һәмишә кәлиши сәфа,
Нәвасы ашиганәдир, өтәр һәзар хошнәва («Баһар»).

Намиг Камал башга бир ше'риндә әсрләрлә пашаларын әлиндә ојунчаға чеврилән вәтәни, азадлыг үчүн јанан халгы «јаралы ширә» бәнзәдир вә анд ичир ки, вәтәнин јүксәлиши уғрунда сон дамла ганына гәдәр мүбаризә апарачаг:

Фәләк һәр дүрлү әсбаби-чәфасын топласын, кәлсин,
Дөнәрсәм алчағам милләт јолунда бир әзимәтдән![155]

Јери кәлмишкән гөстәрәк ки, «Јени Фүјузат» журналы 1910-чу илдә М. Ә. Сабирин «Руһум»... кичик ше'рини бир гејдлә[156] вермиш вә Н. Камалын һәмин ше'риндән мәһз һәмин бејти бу шәкилдә мисал кәтирмишдир:

Фәләк һәр дүрлү әсбаби-чәфасын топласын, кәлсин,
Дөнәрсәк алчағыз милләт јолунда бир әзимәтдән!

«Дәбистан» Намиг Камалын шәкли алтында дәрч ет-

[151] «Дәбистан», 1907, № 5.

[152] Јенә орада.

[153] Јенә орада.

[154] Јенә орада, 1906, № 7.

[155] Јенә орада, 1907, № 5.

[156] «Сабир, бөјүклүјүн ән бөјүк сифәти сәбрдир. Иштә сән дә бу сифәтә мөвсум вә мөвсуфсан. Әзизим, сәни инчидәнләрә һәмпа олмамаг үчүн сабир ол, сән өлмә! Сән өлүрсән, өлүмүнлә севинәчәк гәдәр бинәсиб инсанијјәт тәсәввүр едәмәм. А. Сабир!... Сәна да әгјар олачаг гәдәр тәдәннији-әхлагәми дүшдүн?

дији отуз бејтдән ибарәт һәмин ше'ри охучуларын билик сәвијјәсини нәзәрә алараг чүзи шәкилдә садәләшдирмишдир.

Начинин[157] ше'ри исә Намиг Камалын өлүмү мүнасибәтилә јазылмышдыр[158].

***

«Мәктәб» журналынын сәһифәләриндә Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринә вә маариф хадимләринә һәср олунмуш ше'рләр дә аз дејилдир. Бу ше'рләри бурахмагла журнал халгын сәадәти үчүн чалышан мәшһур сәнәткарларымыза рәғбәт, онларын әсәрләринә һәвәс ојатмаг, онлары танытмаг мәгсәди изләјирди. Һәмин ше'рләр дә журналдакы башга әсәрләр кими ушагларын билик даирәсини кенишләндирмәјә, онларын дүнјакөрүшүнүн, нитгинин инкишафына, ше'р әзбәрләмә бачарығына көмәк едирди. М. Ә. Сабир һаггында онун досту шаир Аббас Сәһһәт тәрәфиндән јазылмыш ше'рләр даһа марагльдыр[159]. А. Сәһһәт Сабирдән әдәбијјатымызын бөјүк нүмајәндәси вә әсил халг шаири кими бәһс едир, онун өз дөврүндә лајигинчә гијмәтләндирилмәмәсинин сәбәбини мүһафизәкар ичтимаи гурулушда көрүрдү:

Сабир! Еј сән севимли шаиримиз,
Мүгтәдир, дузлу, сөзлү Сабиримиз!
Сүнкүләр ачмајан јолу ачдын,
Гәләминдән чәваһират сачдын.

Јахуд:

Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр һејкәл јарарлар намына.

«Ачыг сөз» гәзети «Шамахыда Сабир күнү» адлы мәгаләсиндә бу ше'рлә әлагәдар олараг сонралар јазырды: «Шамахыда мүәллимләр курсунда иштирак едән мүәллимләр мәрһум Сабирин 6 иллик јоми-вәфаты мүнасибәтилә биринчи шәһәр мәктәбиндә бир «әдәби сәһәр» тәртиб етмишдиләр. Саат 12-дә мәчлис ачылыр. Әввәл А. Сәһһәт чәнаблары мәрһумун тәрчүмеји-һалы илә һазыруну ашина едир вә һәмин күнә даир мәрһумун һаггында сөјләдији ше'ри охујур; сонра мүәллимләр тәрәфиндән мәрһумун өз ше'рләриндән охунур. Әләлхүсус Сәһһәт чәнабларынын сөјләдији ше'р хәлаигдә јени бир руһ әмәлә кәтирир»[160].

[157] Мүәллим Начи XX әсрин әввәлләриндә «Тәрчүман», «Һәгигәт» вә башга мәтбуат органларында чыхыш едән түрк зијалыларындандыр. О, Бакы шәһәр мәктәбләриндә мүәллим ишләмәклә, мүхтәлиф мөвзуда ше'рләр дә јазмышдыр.

[158] «Дәбистан», 1906, № 17. Һәмин ше'р Намиг Камалын гәбир сәндугәсинә нәгш олунмаг үчүн јазылмышдыр.

[159] «Мәктәб», 1912, № 16; 1913, № 11.

Ә. Мүзниб исә «Мирзә Фәтәли Ахундовун руһуна»[161] ше'риндә елм, маариф вә мәдәнијјәтин инкишафына бухов олан мөвчуд чәмијјәти, залым дин хадимләрини күнаһландырырды. Лакин о да А. Сәһһәт кими инанырды ки, М. Ф. Ахундов вә Сабир тезликлә лајигинчә гијмәт алачаглар.

Ә. Мүзниб бөјүк әдиб вә философун һәр чүр чәтинлијә синә кәрдијини, камил мәзһәкә устасы олдуғуну, онун мүбаризлијини вә дөнмәзлијини нәзәрдә тутараг дејирди:

Ән әввәл мәзһәкә јаздын, демәк аһу-нида етдин,
Көзәл өвгатыны милләт јолунда фәда етдин.
Дөзүб чаһилләрин тәкзибинә кәсби-чәфа етдин,
Әмин ол, кәнди-тәклифини әда етдин вәфа етдин.

Рәшидбәј Әфәндизадәнин «Милли-тәәссүф»[162] вә Һүсејн Чавидин «Мәктәб чочугларына»[163] ше'рләри буржуа маарифчи-журналисти Исмајылбәј Гаспиринскинин, мүәллимә Хураманын «Абдулла Сурун руһуна»[164] ше'ри исә әдәбијјатшүнас вә публисист А. Сурун өлүмү мүнасибәтилә јазылмышдыр. Мүәллифләр һәр ики зијалынын хидмәтләрини «түрк јурдуна шан верән», «халга јол көстәрән» (Һ. Чавид, «Мәктәб чочугларына»), «мә'зар ичиндә бир нур» (Хураман) кими гијмәтләндирирдиләр. Бу гијмәтдә нәзәрә чарпан ифратчылыг онларын дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтдән чох о дөврдә елм вә маариф ишинин инкишафы илә изаһ едилмәлидир. Чүнки шаир вә маариф хадимләри көркәмли шәхсијјәтләрин өлүмүнү мөвчуд шәраитдә ағыр итки һесаб едир, кәнч нәслә аловлу сөзләрлә хатырладырдылар ки, онларын шәрәфли ишләрини давам етдирмәк руһунда бөјүсүнләр.

Үмумиликдә исә һәр үч журналдакы ше'рләр ушаг әдәбијјатымызын илк нүмунәләри олмагла диггәтәлајигдир. Онларын бир чоху ушаг поезијасынын көзәл нүмунәләри кими бу күн дә мәктәблиләр тәрәфиндән марагла охунмагдадыр.

[160] «Ачыг сөз», 1917, № 533.

[161] «Мәктәб», 1911, № 2.

[162] Јенә орада, 1914, № 15.

[163] Јенә орада, № 15.

[164] Јенә орада, 1912, № 16.

БӘДИИ ТӘРЧҮМӘ

Биринчи рус ингилабындан сонра Азәрбајҹан, Авропа, Шәрг вә Русија арасында сүр'әтлә инкишафа башлајан ичтимаи-сијаси әлагәләр әдәбијјатда да өз әксини тапырды. Бу дөврдә Азәрбајҹанда нәшр олунан болшевик вә демократик мәтбуат органлары Шәрг, рус вә Авропа әдәбијјатынын мүсбәт идејаларыны алгышлајыр вә ону тәблиғ етмәји ваҹиб билирдиләр. Бу ишә «Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» демократик мөвгедән јанашырды. Журналларын мүәллифләри башга халгларын әдәбијјатындан тә'лим-тәрбијә, ушаг вә кәнҹләрин һәјаты илә бағлы олан габагҹыл руһлу ше'р вә һекајәләри сечиб ишләјирдиләр.

«Дәбистан»ын нәшриндән әввәл Ф. Көчәрли А. Пушкинин «Торчу вә балыг», А. П. Чеховун «Ат фамилијасы», Мәһәммәдһәсән Әфәндизадә «Дубровски», Әһмәдбәј Ҹаваншир М. Ј. Лермонтовун «Мтсыри», «Үч хурма ағаҹы», «Терекин совгаты», В. Жуковскинин «Јај ахшамы», «Јатан чар гызы» әсәрләрини, Ә. Корани вә Һәсәнәли Гарадағи И. А. Крыловун бир сыра тәмсилләрини, Мәммәдтағы Вәлијев А. С. Грибоједовун «Ағылдан бәла» комедијасыны, Һ. Вәзиров В. Шекспирин «Отелло» драмыны вә онларча башга нүмунә тәрчүмә етмишдиләр. Шәрг әдәбијјатындан да тәрчүмә әсәрләри аз дејилди. «Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» бу көзәл, фајдалы ән'әнәни давам вә инкишаф етдирмәјә чалышырды. Журналлар тәрчүмә ишиндә М. Ә. Сабир, М. Һади, А. Сәһһәт, А. Шаиг, Р. Әфәндизадә вә башга јазычылара архаланырды. Һачаға Аббасов, Абдуллабәј Әфәндизадә, Әли Фәһми, Мәһәммәд Гарајев, Әлаббас Мүзниб, Мирзаға Әлијев, Гәзәнфәр Султанзадә, Әличаббар Оруҹәлијев, Әли Гасымов вә башга мүәллифләрин тәрчүмәләринә дә журналларда даһа чох јер верилирди. Һәмин мүәллифләр тәрчүмә ишиндә әсасән дүзкүн јол тутараг дүнја әдәбијјатындан ушаглар үчүн мүнасиб әсәрләр сечир, ону журналын принсипинә ујғун шәкилдә ишләјирдиләр.

А. Сәһһәт, А. Шаиг кими көркәмли шаирләрин тәрчүмәләри башгаларына да көзәл нүмунә иди.

А. Шаиг рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр һаггында јазырды: «Кәнҹ нәслин бәдии зөвгүнү дүзкүн истигамәтләндирмәк үчүн мүәллимләримиз, јазычыларымыз габагҹыл дүнја елминдән, әдәбијјатындан, хүсусән бизә даһа јахын олан рус әдәбијјатындан өјрәнирдиләр... рус әдәбијјаты мәним дә бир јазычы кими инкишафымда бөјүк рол ојнамышдыр. Хүсусән Крылов, Пушкин, Лермонтов, Колтсов, Никитин, Толстој, Чехов, Горки мәни бу дөврдә ән чох марагландыран јазычылардан иди. Мән онлардан тәрчүмә вә игтибаслар едәрдим»[1].

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналларынын дүнја әдәбијјатындан истифадәси о дөврдә Азәрбајҹанда ушаг әсәрләринин азлығындан даһа чох әдәбијјат вә мариф ишинин сүр'әтлә инкишафы илә, дүнја әдәбијјатына олан рәғбәтлә изаһ едилмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, Фирдовси, Сә'ди, Һафиз, Руми, Жан Жак Руссо, Волтер, В. Һүго, А. С. Пушкин, Л.Н. Толстој, Н. Гогол, А. Чехов вә башга көркәмли сәнәткарлара бөјүк һөрмәтлә јанашылыр, онларын мүнасиб ше'р вә һекајәләри бурахылырды. Бунларын арасында рус јазычыларынын әсәрләри мүһүм јер тутур. Рус әдәбијјатында әкс етдирилән бөјүк һуманизм, азадлыг вә бејнәлмиләлчилик идејалары башга халгларын, о ҹүмләдән Азәрбајҹан халгынын да арзу вә истәјинә ујғун иди. XX әсрин әввәлләриндә тәрәггипәрвәр јазычы вә шаирләримизи габагҹыл рус әдәбијјатындан бир сыра әсәрләр тәрчүмә вә тәбдил етмәјә һәвәсләндирән әсас сәбәбләрдән бири дә бу иди.

Реалист рус әдәбијјатынын көзәл нүмунәләрини јарадан, «инсанлыг аләминә хидмәт едән даһи сәнәткар» (Ҹ. Мәммәдгулузадә) Л. Н. Толстој Русијада ушаг әсәрләри мүәллифи вә маариф хадими кими дә мәшһур иди. Онун илк ушаг әсәрләри 1852-чи илдә «Современник» журналында чыхмышдыр. 1862-чи илдән гызғын педагожи фәалијјәтә башлајан Л. Н. Толстој кәнд ушагларына дәрс дејир, «Јаснаја Полјана» адлы педагожи журнал бурахырды. О, дәрс демәк вә ушаг журналы бурахмагла јанашы, мәктәбләрин дәрс васаити илә тә'мин едилмәси һаггында да дүшүнүрдү. Јазычынын күлли мигдарда кичик ибрәтамиз һекајәләр јазмасы бир тәрәфдән дә

[1] Абдулла Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, 1961, сәһ. 211.

онунла изаһ едилмәлидир. Ушаг һәјатыны вә ушаг психолокијасыны дәриндән билән Л. Н. Толстој рус әдәбијјатында көзәл ушаг сурәтләринин бәдии јарадычысы кими дә мәшһурдур[2]. Бүтүн бунлар көстәрир ки, онун зәнкин јарадычылығынын, хүсусилә ушаг әсәрләринин Азәрбајҹан маариф хадимләри вә јазычылары тәрәфиндән тәблиғи ганунаујғун һалдыр.

Азәрбајҹанда Л. Н. Толстој јарадычылығына мараг XIX әсрин сонларындан башламышдыр. Көркәмли маариф хадими вә педагог А. О. Черњајевски о вахтлар јазычынын бир нечә һекајәсини тәбдил едәрәк «Вәтән дили» дәрслијинә салмышдыр. С. М. Гәнизадәнин 1894-чү илдә тәрҹүмә етдији «Әввәлимҹи шәрабчы» комедијасы һәмин илдә Бакыда ојнанылмыш, 1896-чы илдә исә чап олунмушдур. 1904-чү илдә Ч. Мәммәдгулузадә әдибин «Зәһмәт, өлүм вә нахошлуг» һекајәсини, 1905-чи илдә исә Гафур Рәшад Мирзәзадә «Гырмызы папаг», «Баһа отурар», «Биз нә етмәлијик» вә с. һекајәләрини тәрҹүмә етмишләр.

Гафур Рәшадын мүәллим Әбдүррәһман Әфәндизадә илә нәшр етдији «Мәктәб» Азәрбајҹанда Л. Н. Толстој әсәрләринин фәал тәблиғатчысы кими дә танынырды. Буну Азәрбајҹанда ушаг әсәрләринә артан тәләбат вә јазычынын әсәрләринә мәһәббәт, һабелә көркәмли ичтимаи хадим, мүәллим вә мүһәррир Гафур Рәшадын Толстоја хүсуси рәғбәти илә изаһ етмәк олар. Әлбәттә, бу рәғбәт вә мәһәббәт даһи јазычынын әсәрләриндә тәблиғ едилән јүксәк, габагчыл идејалар илә бағлы олмушдур.

Орижинал әсәрләрдә олдуғу кими, тәрҹүмәләрдә дә елмә, маарифә һәвәс, халга, вәтәнә мәһәббәт, достлуг, јолдашлыг вә бејнәлмиләлчилик кими мүһүм идејалар тәблиғ едилирди. Бу әсәрләрин мөвзусу һарадан көтүрүлүрсә-көтүрүлсүн онун гајә вә мәгсәди бөјүмәкдә олан кәнҹ нәслин әгли вә әхлаги көрүшләрини кенишләндирмәк иди. Бу бахымдан Л. Н. Толстојун ушаг журналларында дәрҹ олунан һекајәләри диггәтәлајигдир. Әкәр башга әсәрләр нәсиһәт характери дашыјырдыса, јазычынын 1906-чы илдә «Дәбистан» журналында бурахылмыш «Аллаһ һаггы билирсә дә, тез билдирмәз»[3] һекајәси мүасир дөврүн һәрҹ-мәрҹликләрини көстәрирди. Һекајәни икинчи шәһәр мәктәбинин шакирди Һачаға Аббасзадә тәрҹүмә етмишдир. Пулун төрәтдији фәлакәтләр, зәһмәткеш инсанларын башына кәлән бәдбәхтликләр һекајәдә чанлы тәсвир едилмишдир. Тачир Аксјонову кечә евиндә галдығы адамын өлдүрүлмәсиндә наһагдан күнаһландырыб Сибирә көндәрирләр. Һөкумәт органларынын һагсызлығыны көрән Аксјонов өз талејини һагг диванына, аллаһын ирадәсинә бағлајыр. Лакин аллаһ да она көмәк етмир, ијирми алты ил һәбсдә галдыгдан сонра өлүр.

«Аллаһ һаггы биләрсә дә, тез билдирмәз» һекајәси «шәрә мүгавимәт көстәрмәмәк» идејасы илә бағлы олса да, һәјатын ағырлығыны, һакимләрин азғынлығыны, халгын чәһаләтдә инләмәсини әкс етдирмәк бахымындан әһәмијјәтли иди.

Мәтбуат Һачаға Аббасзадәнин тәрҹүмә габилијјәти һаггында да тә'рифедичи сөзләр јазмышдыр. Мәсәлән, «Каспи» гәзети јазырды: «...Он беш јашы тамам олмамыш мүтәрҹим бу фүсункар һекајәнин гәһрәманы Аксјоновун гәлбинин тәлатүмүнү өз ана дилиндә мәһарәтлә вермишдир»[4].

Л. Н. Толстојун «Оғурлуғун үстү ачылмасы» һекајәсини Р. Әфәндизадә Азәрбајҹан дилинә һәлә әввәлләрдә нәсрлә тәрҹүмә едиб, «Бәсирәтүл-әтфал» дәрслијинә салмышдыр. Икинчи шәһәр мәктәбинин үчүнчү синиф шакирди Гәзәнфәр Султанзадә исә һекајәни Р. Әфәндизадәнин тәрҹүмәсиндән нәзмә чәкиб журналда бурахдырмышдыр[5]. Һекајә ушаглар үчүн мүнасибдир. Тачирин евини јармаға кәлән оғрунун еһтијатсызлыг үзүндән әлә кечмәсини тәсвир едән епизодлар тәрҹүмәдә даһа јахшы чыхмышдыр. Редаксија Г. Султанзадәнин тәрҹүмә габилијјәти һаггында јазырды: «Вәтәни-әзизимизин, хүсусән Хагани вә Сејид Ширванинин мәһәлли-вилајәтиндән олан бу тифли-мәс'умун нәсрдән јазмыш олдуғу бу һекајәни гәләмә алдығы һәгигәтән афәринә лајиг вә тәһсинә шајандыр...»[6].

Һ. Аббасзадә өз нәчиб иши илә о заманкы кәнчләрдән Г. Султанзадә, А. Һ. Күлмәммәдов, Абдулла вә Тағы Шаһбазовлар, Һашым Әлијев вә башгаларына да тә'сир

---

[2] А. К. Петров. А. Н. Толстојун ушаг һекајәләри, «Начальная школа» журналы, 1953, № 9.

[3] «Дәбистан», 1906, № 15—16.

[4] «Каспи», 1906, № 265.

[5] «Дәбистан», 1906, № 16.

[6] Јенә орада.

көстәрәрәк, онларда Л. Толстој әсәрләринин Азәрбајчанда тәблиғинә мараг ојатмышдыр. Тәсадүфи дејилди ки, Лев Толстој тәләбә Һ. Аббасзадәни мүәллим Әли Гасымовла бирликдә Јаснаја Полјанаја дә'вәт етмиш, «Һәрб вә сүлһ» романынын бир нүсхәсини хатирә олараг онлара бағышламышдыр[7].

Көркәмли јазычы вә шаирләримизлә јанашы, мүәллимләр дә дикәр халгларын әдәбијјатындан мүнасиб нүмунәләр тәрчүмә едирдиләр. Онлар да өз тәрчүмәләриндә «механики олараг сөзләрин тәрчүмәсини дејил, үмуми мә'наны вермәјә» (Ф. Енкелс) чалышырдылар. Буна көрә дә журналдакы тәрчүмә, тәбдил вә игтибасларын мүәллифи көстәрилмәдикдә онлары орижинал әсәрләрдән сечмәк иши чәтинләшир. Әкәр «Дәбистан»да Л. Н. Толстојун чәми ики әсәри бурахылмышдыса, «Мәктәб»дә онун гырхдан чох һекајәсинә раст кәлирик.

Азәрбајчанда Л. Н. Толстој јарадычылығынын өјрәнилмәси үзәриндә хүсуси тәдгигат иши апаран әдәбијјатшүнас Ә. Бағыров јазычынын «Мәктәб»дә бурахылмыш әсәрләрини топламышдыр[8]. Лакин о, нәдәнсә тәрчүмә, тәбдил вә игтибас олунмуш әсәрләри фәргләндирмәјәрәк, бунларын һамысыны тәрчүмә кими тәгдим етмишдир. Әслиндә исә Л. Толстојун «Мәктәб»дә бурахылмыш әсәрләринин үмуми мәнзәрәси ашағыдакы кимидир:

1912-чи ИЛ

Тәрчүмәләр

«Кәндли вә су адамы» (Әли Гасымов, № 13).
«Хәта падшаһынын өврәти Силинчи» (Ағабәј Исрафилбәјов, № 15).
«Бухаралылар күмдарлығы кимдән өјрәндиләр» (Ағабәј Исрафилбәјов, № 15).
«Кәндли вә гурд» (Әли Фәһми, № 16).
«Чаван бајгуш вә довшан» (Әли Фәһми, № 17).
«Гурд вә илан» (Рафиг Фикри, № 21).
«Гурд вә гоча нәнә» (Әлисәттар Ибраһимов, № 21).

[7] Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1960, № 47.
[8] Бах: Азәрбајчан әдәбијјаты мәсәләләри, Бакы, 1964, сәһ. 190; јенә орада, бах: Лев Толстој вә Азәрбајчан (намизәдлик диссертасијасы), Бакы, 1964 (әсәр Низами адына Әдәбијјат Институтунун архивиндә сахланылыр).

Тәбдил вә игтибаслар

«Тәрәкә» (Ағабәј Исрафилбәјов, № 17).
«Даш» (Ағабәј Исрафилбәјов, № 16).

1913-чү ИЛ

Тәрчүмәләр

«Ескимослар» (Ағабәј Исрафилбәјов, № 1).
«Кирпи вә довшан» (Әлисәттар Ибраһимов, № 2).
«Фәгирләр» (Мәһәммәд Һәнәфи, № 3).
«Бәрабәр ирс» (Әләскәр Әлијев, № 5).
«Дашлар» (Әлисәттар Ибраһимов, № 6).
«Сөз» (Әлисәттар Ибраһимов, № 10).
«Әдаләтли һаким» (Ағабәј Исрафилбәјов, № 10).
«Шаһзадә вә јолдашы» (Мәһәммәд Һәнәфи, № 13, 14).
«Әдаләтли падшаһ» (Әләскәр Әлијев, № 13).
«Падшаһ вә әл гушу» (Мәһәммәдбәј Әлибәјов, № 16).
«Ушаглыг повестиндән бир парча» (Чамал Пашазадә, № 21).
«Чан верән шир» (Аббасгулу Вәлиханов, № 22).

Тәбдил вә игтибаслар

«Әһмәд» (Әли Фәһми, № 19).
«Ики сичан» (Сејид Һәсән Һүсејнзадә, № 12).
«Шир, гурд вә түлкү» (Мәрдәканлы Рәсулзадә, № 15).
«Көпәк балығы» (Ағабәј Исрафилбәјов, № 7).

1914-чү ИЛ

Тәрчүмәләр

«Ат вә өкүз» (Абид Мәтләбзадә, № 3).
«Ики гардаш» (Әлулла Рзазадә, № 7).
«Сичанлар мәчлиси» (Ағабәј Исрафилбәјов, № 11).
«Јахшылыг јадда олар» (Мәһәммәд Һәнәфи, № 13).
«Марал вә үзүм ағачы» (Шинаси, № 18).
«Ит вә гурд» (Әлаббас Мүзниб, № 3).

Тәбдил вә игтибаслар

«Мирас бөлкүсү» (Әлаббас Мүзниб, № 1).
«Бычаг вә дәли» (Әлаббас Мүзниб, № 2).
«Ики јолдаш» (Мәс'ум, № 3).
«Нөкәр вә ат» (Әлаббас Мүзниб, № 10).

«Кәндиләлирин балталары» (ишләјәни мә'лум дејил, № 8).

1915-чи ИЛ

Тәрчүмәләр

«Долаша вә көјәрчин» (Мүршид Балагардаш, № 4).
«Магнит-аһәнкрүба» (Мәһәммәдаға Шәкәрзадә, № 6).
«Оғру» (Қазым Гулузадә, № 8).
«Падшаһ вә дајә» (Аббасгулу Вәлиханов, № 9).
«Ушаг вә гурд» (тәрчүмә едәни мә'лум дејил, № 13).
«Гурдун балаларына тә'лими» (Исмајыл Салеһ, № 14)

1918-чи ИЛ

«Ики атын һекајәси» (тәбдил едәни Ағабәј Нәчими, № 3).

Мүәллифләр Л. Толстојдан алдыглары әсәри вә ја мөвзуну орижинал шәкилдә ишләјир, бә'зән тәрчүмә, тәбдил вә игтибас олдуғуну белә көстәрмирдиләр. Тәсадүфи дејилдир ки, редаксија сонралар бу шәкилдә әсәр көндәрән мүәллифләрә билдирирди: «Идарәмизә тәрчүмә көндәрән мөһтәрәм затлардан рича едирик ки, тәрчүмә етдикләри әсәр кимин олдуғуну јазсынлар. Саһиби-әсәр мә'лум олмадығы һалда тәрчүмә чапа верилмәјир»[9].

«Мәктәб» мүәллифләринин вә охучуларын Л. Н. Толстој јарадычылығына олан мәһәббәтини тәрчүмә вә тәдбил едилиб редаксијаја көндәрилән, лакин мүхтәлиф сәбәбләрә көрә дәрч олунмајан башга әсәрләрдән дә һисс етмәк олар. Журнал бу мүәллифләрин ишинә дә диггәтлә јанашыр, нөгсанларыны көстәрир, фајдалы мәсләһәтләр дә верирди[10].

Редаксија мүәллим Зивә ханым Тағызадәнин Л. Толстојдан тәрчүмә тәшәббүсүнү тәгдир едәрәк јазырды: «...Сә'ј вә гејрәтинизә гаршы тәшәккүр едирик. Фәгәт Толстојдан тәрчүмә етдијиниз «Пугачовун әһвалаты» һекајәси мүнасиб көрүлмәдијиндән дәрчә верилмәди»[11].

Ш. Әфәндизадә, Асија Нәриманова, Көвһәр ханым кими Зивә ханым да «Мәктәб»дә јери кәлдикчә чыхыш едән гадын мүәллимләрдән иди. Онун Л. Толстојдан тәрчүмәсинин дәрч едилмәмәсинин сәбәби јәгин ки, һекајәнин Јемелјан Пугачовла әлагәдар олмасы иди. Онсуз да бир сыра чәтинликләрлә гаршылашан журналын Пугачовла әлагәдар һекајәни бурахмасы ону чар сензурасы гаршысында чыхылмаз вәзијјәтә сала биләрди. «Мәктәб» Мир Не'мәтулла вә «Н. Б.» имзалы мүәллифләрә Л. Н. Толстојун «Аллаһ һаггы билирсә дә, тез билдирмәз» әсәринин 1906-чы илдә Һачаға Аббасзадәнин тәрчүмәси илә «Дәбистан» журналында[12], 1914-чү илдә исә А. Һ. Күлмәммәдовун тәрчүмәси илә китабча шәклиндә чыхдығына көрә дикәр фајдалы әсәрләр тәрчүмә етмәји мәсләһәт көрүрдү.

Л. Н. Толстојун бир әсәринин ајры-ајры мүәллифләр тәрәфиндән тәрчүмә вә тәбдил едиләрәк мүхтәлиф башлыгларла дәрч олундуғуну да көрүрүк. 1913-чү илдә Әләскәр Әлијевин «Әдаләтли падшаһ», 1915-чи илдә исә Аббасгулу Вәлихановун «Падшаһ вә дајә» ады илә бурахдырдыглары һекјәләр Л. Толстојун «Один царъ строил себе дворец» әсәринин тәрчүмәсидир. Јәгин ки, редаксија һекајәләрин бир-бириндән фәргли вә орижинал шәкилдә ишләнилдијини нәзәрә алараг онлары дәрч етмишдир. 1906-чы илдә «Рәһбәр»дә бурахылмыш «Хәлифә вә гары»[13] әсәри дә бу һекајәләрә чох бәнзәјир. Һәр үч һекајәдә һөкмдарын маликанә тикмәк үчүн касыбын торпағыны мәнимсәмәк чәһди гәләмә алыныр. Лакин бунларын һәр үчүнүн ејни һекајәнин тәрчүмәси олдуғуну сөјләмәк чәтиндир. Биринчи ики һекајәнин Л. Толстојдан тәрчүмә олундуғу көстәрилдији һалда, «Хәлифә вә гары»ны Аббас Сәһһәт «Мәчмуәји-елми-Франса»дан көтүрүб тәрчүмә етмишдир.

Журналдакы «Тәрәкә» вә «Мирас бөлкүсү» дә Л. Толстојун «Дележ наследство» һекајәсиндән игтибас олуб, Ағабәј Исрафилбәјов вә Әлаббас Мүзниб тәрәфиндән ишләнилмишдир.

«Мәктәб»ин мүәллифләри бә'зән јазычынын нәср әсәрләрини дә нәзмә чәкиб, орижинал шәкилдә ишләјирдиләр. Чүнки кичик вә ојнаг ше'рләр ушаглар тәрәфиндән даһа тез әзбәрләнир вә јадда галырды. Л. Н. Толстојун әсәрләрини һәвәслә нәзмә чәкән мүәллифләрдән бири Әлаббас Мүзниб иди.

[9] «Мәктәб», 1913, № 13.
[10] Бу чүр чаваблар журналда «Поста гутусу» башлығы алтында дәрч едилирди.
[11] «Мәктәб», 1914, № 7.
[12] «Дәбистан», 1906, № 15—16.
[13] «Рәһбәр», 1906, № 4

Л. Н. Толстојун «Мә'сум» имзалы мүәллиф тәрәфиндән игтибас едилән «Ики јолдаш» әсәриндә[14] исә достлуг вә сәдагәт көстәрилирди. Һекајә һәмишә мaариф хадимләринин диггәт мәркәзиндә олмуш, дәфәләрлә дәрслик вә китаблара салынмышдыр.

«Ики јолдаш» илк дәфә Азәрбајчан дилиндә 1881-чи илдә Загафгазија (Гори) мүәллимләр семинаријасынын мүәллими А. О. Чернјајевски тәрәфиндән тәртиб едилән «Вәтән дили» дәрслијиндә чыхмыш, сонра исә мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән ишләнмишдир. Мә'сумун орижинал әсәр кими тәгдим етдији «Ики јолдаш» исә игтибас иди.

Ә. Мүзнибин «Мәктәб» журналында бурахдырдығы «Мирас бөлкүсү», «Бычаг вә дәли», «Ит вә гурд», «Нөкәр вә ат» ше'рләри Л. Толстојун «Дележ наследство», «Был у дурака нож очень хорош», «Собака и волк», «Лошадь и конюх» һекајәләриндән игтибасдыр. Л. Толстој бу әсәрләри нәсрлә јазмыш, Ә. Мүзниб исә онларын идеја вә мәзмунуну сахламагла истәдији кими нәзмә чәкмишдир. Журнал Азәрбајчан мүһити илә бағланан тәбдил вә игтибаслара хүсуси јер верирди. Ә. Мүзниб дә журналын бу тәләбини нәзәрә алырды. Л. Н. Толстојун әсәрләриндә мәсләһәт вә нәсиһәтләр күчлү иди. Бурада наданлыг («Мирас бөлкүсү»), оғурлуг, һарам иш («Нөкәр вә ат»), садәлөвһлүк («Ит вә гурд», «Бычаг вә дәли», «Гурд вә гоча нәнә») кими сифәтләр писләнилир, ушаглар мәрд, көзүачыг вә чәсарәтли олмаға чағырылырды.

Л. Н. Толстојун бу журналларда дәрч едилән һекајәләриндә бә'зи мәһдудијјәтләр дә мөвчуд иди. Бурадакы бә'зи һекајәләрдә «һәр ишин аллаһ әлиндә олмасы» («Шаһзадә вә јолдаш»), «чүмлә инсанларын күнаһкарлығы» («Дашлар») иддиа едилир, «шәрә мүгавимәт көстәрмәмәк» тәблиғ олунурду. Буна бахмајараг, Л. Н. Толстојун һекајәләринин әксәријјәти идеја вә тә'сир гүввәси е'тибарилә гијмәтли әсәрләрдир. Тәсадүфи дејилдир ки, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын маариф хадимләри вә мүәллимләр бу әсәрләрдән тә'сирләнәрәк орижинал ушаг һекајәләри дә јазмышлар. Ағабәј Исрафилбәјовун «Түлкү баласы»[15], «Вәсијјәт»[16], Һачаға Аббасзадәнин «Тамаһкар сичан»[17], Әлимирзан Һүсејнзадәнин «Гары нәнә илә бир түлкүнүн һекајәси»[18], Аббасгулу Вәлихановун «Шаһзадә вә илан»[19], Һачы Көзәловун «Тамаһ һәр шејдән писдир»[20], Абид Мәтләбзадәнин «Оғурлуғун баласы»[21] вә с. бу чүр һекајәләрдәндир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Азәрбајчанда Л. Н. Толстој јарадычылығына мараг вә рәғбәт күндән-күнә артырды. Одур ки, «Мәктәб» јазычынын һекајәләрини бурахмагла кифајәтләнмәјиб, јери кәлдикчә онун башга әсәрләрини дә охучуларына хатырладыр. Ч. Бүнјадзадәнин «Камил вә Агил»[22] һекајәсиндә ики гардашын Л. Н. Толстој әсәрләрини мүталиә етдији көстәрилир. Бурада јазычынын инсанлар арасында давраныш гајдалары һаггындакы мүлаһизәләри тәгдир едилир. Мүәллиф белә бир гәнаәтә кәлир ки, инсанлар һамысы севилмәкдә, охумагда, јашамагда ејни һүгуга маликдир, онлары рәзил едән истисмарчы чәмијјәтдир.

Мәһәммәдһәсән Әфәндизадә бөјүк рус шаири Александр Серкејевич Пушкинин «Чөл ханымы» һекајәсини тәрчүмә едәрәк, һиссә-һиссә «Дәбистан»да бурахдырмышдыр[23]. Јазычынын «Мәрһум Иван Петрович Белкинин һекајәләри» серијасындан олан «Чөл ханымы» һәчмчә ири иди. М. Әфәндизадә әсәри һәм кичик, һәм јашлы охучуларын баша дүшәчәји тәрздә вермәјә чалышараг, онун үзәриндә бә'зи дәјишикликләр апармышдыр. О, тәрчүмә заманы А. С. Пушкинин Богдановичдән[24] кәтирдији «Во всех ты, Душенка, нарядах хороша»[25] («Сән һәр палтарда көзәлсән, Душенка»)[26] епиграфыны вә мәтндәки бә'зи франсыз сөз вә ифадәләрини дә атмышдыр. Һекајә дөврүнүн тәрчүмә әсәрләри ичәрисиндә гијмәтли олуб, азәрбајчанлы охучулары рус әдәбијјаты, хүсусилә

---

[14] «Мәктәб», 1914, № 3.
[15] Јенә орада, 1912, № 22.
[16] Јенә орада, 1920, № 21.
[17] «Мәктәб», 1916, № 5.
[18] Јенә орада, 1913, № 17.
[19] Јенә орада, 1915, № 7.
[20] Јенә орада, 1914, № 10.
[21] Јенә орада, 1916, № 6.
[22] «Дәбистан», 1906, № 11—14, 17—18.
[23] Јенә орада, 1915, № 1; 1917, № 1—5.
[24] И. Ф. Богданович (1743—1803) «Душенка» (1783) мәзһәкәли поемасынын мүәллифидир.
[25] А. С. Пушкин. Әсәрләри, III чилд, М., 1955, сәһ. 270 (рус дилиндә).
[26] А. С. Пушкин. Әсәрләри, IV чилд, Бакы, 1949, сәһ. 99.

А. С. Пушкин јарадычылығы илә аз да олса таныш етмәкдә мүсбәт рол ојнамышдыр.

Феодал Русијанын тәнәззүлү, рус ағалары арасындакы зиддијјәтләр, өлкәдә Авропа руһунун јајылмасы, еләчә дә достлуг, мәһәббәт мотивләри һекајәдә чанлы верилмишдир. Һәрби гуллугдан исте'фаја чыхыб өз мүлкәдар тәсәррүфаты илә мәшғул олан руспәрәст Берестовла инкилис ән'әнәси илә јашајан Муромскиләр арасындакы зиддијјәтләр, чәкишмәләр өз дөврү үчүн тәбии вә ганунаујғун иди. Һекајәдән белә бир нәтичә дә чыхыр ки, рус задәканлары бирләшиб өлкәнин мүстәгиллијини горумалыдырлар. Одур ки, јазычы һекајәнин сонунда ики дүшмәни барышдырараг онлары сәмими дост кими көрмәк истәмишдир.

Абдуллабәј Әфәндизадәнин рус маарифчи јазычысы А. Н. Плешејевдән тәрчүмә етдији «Нәнә вә нәвә»[27] әсәри азјашлы ушаглар үчүн даһа мүнасибдир. Һекајәдә ушағын охумаг арзусу илә јашамасы сәмими гәләмә алынмышдыр. Көрпә ушағын охумаг арзусуну ешидән гары севинчдән көз јашларыны сахлаја билмир, ону гучаглајыб өпәрәк «елм ишыгдыр... кет оху» дејир.

Бу типли һекајәләр ибрәтамизлији илә дә диггәти чәлб едир. Мәсәлән, икинчи шәһәр мәктәбинин шакирди А. Нәбизадәнин тәрчүмә етдији «Гарынчалардан ибрәт алмалы»[28] адлы јазыда гарышгаларын әлбир ишләмәси, араларындакы сәмимијјәт тәсвир олунур, түфејли һәјат кечирән тәнбәлләр онлардан ибрәт алмаға чағырылырды.

«Рәһбәр»дә дәрч едилмиш, Чин рәвајәти әсасында јазылмыш «Елм нәјә лазымдыр?»[29] адлы һекајә рус јазычысы Бранскевичдән тәрчүмәдир. Һекајәнин идејасы мөвчуд һәјатла сәсләширди. Кечмишдә Ту Сан Ли адлы савадсыз Чин хаганы «бүтүн охумушлары» Пекинә јығыб «Бу елмләрин мәнфәәти нәдир?»—дејә суал едир. Һеч шејдән хәбәри олмајан хаган мүнәччимин «Биз улдузлары, сәманы өјрәнирик» чавабыны кәсәрәк, садәлөвһчәсинә сорушур: «Бу ан Нанкиндә һава нечәдир?» Хаган тәбибин халг гаршысында хидмәтләрини дә гијмәтләндирмир вә мәсләһәт көрүр ки, «гој һәр кәс өз-өзүнә муғајат олсун».

[27] «Дәбистан», 1906, № 4.
[28] Јенә орада, № 8.
[29] «Рәһбәр», 1906, № 4.

Һекајәдә хаганын шаирлә үз-үзә кәлмәси сәһнәси даһа тә'сирлидир. Шаир һеч бир елмдән башы чыхмајан хаганы ифша етмәк үчүн халг әдәбијјатындан бир мисал чәкир. Хаган өз гүрурунун тәһгир едилдијини көрүб шаирин башыны вурдурур.

Шаир елм, маариф јолунда чанындан кечән вәтәнпәрвәр зијалыларын, Ту Сан Ли исә авам һаким даирәләрин тимсалы иди. Һекајә кәнчләрдә елмә, мәдәнијјәтә һәвәс ојатмаг, онларда доғручулуг, ирадәлилик вә чәсарәтлилик кими сифәтләр тәрбијә етмәк мәгсәди күдүрдү.

А. Сәһһәтин «Мәчмуеји-елми-Франса» адлы журналдан көтүрүб тәрчүмә етдији «Хәлифә вә гары»[30] һекајәсиндә дә, «Гурејш тәрланы»[31] һекајәсиндә олдуғу кими, Испанијада јашајан әрәбләрин һәјатындан данышылыр. Хәлифәнин гәсрини тә'мир етмәк үчүн касыб бир гарынын торпағыны зәбт едирләр. Дөврүн һәр бир ачысыны дадмыш гарынын башына кәлән фачиәләр охучуда кечмиш һәјата нифрәт һисси доғурур.

Бранскевичин «Азадәлик»[32] һекајәси дә демократик идејаја хидмәт едир. Мөвзусу мүасир һәјатдан алынмыш бу һекајәдә јазыг бир ушағын фачиәси верилир. Тачирин евиндә гул кими ишләјән кәндли ушағы өз вәзијјәтини гәфәсдәки гушла мүгајисә едир, доғма кәнд, дост, јолдаш вә азадлыг һәсрәти илә јаныр: «Аһ! Ај үзү гара касыблыг! Сән нә јаманмышсан! Әкәр мәним дә атам дөвләтли олса иди, инди мән дә нөкәрчилик етмәјиб, охумаға кедәрдим»[33]. Бурада нәзәрә чарпан бир чәһәт дә гушларын инсана сәдагәтли вә јахын дост кими тәсвир едилмәсидир.

«Кимјакәрләр»[34] башлығы илә мүәллифсиз верилән һекајә журнал бағландығындан јарымчыг галмышдыр. Һекајәнин јалныз Гафур Рәшад Мирзазадә тәрәфиндән тәрчүмә едилән әввәлинчи һиссәси дәрч олунмушдур. Бурада Золотаја Полјана кәнд сакинләринин шәнлик етдикләри вахт Даниелин мүһарибәдән гајытмасы, дәјирманчы гызы илә севишмәси, рус халгынын бә'зи адәт вә ән'әнәләри гәләмә алынмышдыр.

[30] «Рәһбәр», 1906, № 4.
[31] «Дәбистан», 1906, № 5—8.
[32] «Мәктәб», 1913, № 6.
[33] Јенә орада.
[34] «Дәбистан», 1907, № 8.

Мә'лумдур ки, ингилабдан әввәл бир чох әсәрләр тәбдил едиләрәк охучулара чатдырылырды. «Дәбистан» да бу тәчрүбәдән истифадә етмишдир. Журналдакы тәбдилләр ичәрисиндә «Набәкар гоншу»[35] һекајәси даһа чох сечилир. Әсәри С. М. Гәнизадә XIX әсрин әввәлләриндә јашамыш рус маарифчи-јазычысы А. Погосскинин «Внезапный гость» адлы һекајәсиндән тәбдил етмишдир. С. М. Гәнизадәнин А. Погосскинин бу һекајәсини тәбдил етмәсинә сәбәб әсәрин Азәрбајчан мүһитинә ујғун олмасы вә һәр ики јазычынын маарифчи көрүшләри илә әлагәдар иди[36].

Вар-јохуну түфејли јолдашлары илә хәрчләјиб гуртаран Ханчан башгаларыны инчитмәкдән, оғурлуг етмәкдән әл чәкмир. Лакин бир күн оғурлуғунун үстү ачылмасын дејә Һачы Гасымын нөкәрини өлдүрмәк истәркән иш өз боғазына кечир. Оғурлуг етмә, өзкә чөрәјинә көз дикмә, ону өз алын тәринлә газанмалысан... Мүәллифин бу фикри һекајәнин лејтмотиви кими сәсләнир. «Набәкар гоншу» оғурлуг, мә'нәви позғунлуг кими мәсәләләри әкс етдирмәклә, охучулары бу сифәтләрдән узаглашмаға, зәһмәткеш вә намуслу олмаға чағырырды.

Һекајә сонралар да маариф хадимләри вә әдәбијјатшүнасларын диггәтини чәлб етмишдир. 1914-чү илдә Н. Нәримановун сәдрлији илә кечән «Нчат» маариф чәмијјәтинин әдәбијјат шө'бәсинин јығынчагларындан бириндә бу һекајә мүзакирә едилмишдир. Јығынчағын нәтичәләри һаггында ардычыл олараг охучулара мә'лумат верән «Игбал» гәзети «Тәнгид кечәләри» адында бурахдығы бир мәгаләдә јазырды: «Тәнгид кечәләри»ндә «Набәкар гоншу» һекајәси һәмчинин охунур. Бу хүсусда Мирзә Абдулла Талыбзадә чәнаблары әввәлчә һазырламыш олдуғу мүталиәсини мәчлисә охујур. Шу мүталиәдә «Набәкар гоншу» тәгдир вә һәр хүсусда көзәл олдуғу бәјан олунур»[37]. Одур ки, мәчлис С. М. Гәнизадәнин «бу кими әсәрләр мејдана чыхармаға гадир олдуғу һалда, јазмадығына тәәссүф едир» вә ону Азәрбајчан охучулары үчүн јени-јени фајдалы әсәрләр јазмаға чағырырды.

[35] «Дәбистан», 1906, № 1—5.
[36] Х. Г. Мәммәдов. Султан Мәчид Гәнизадә, автореферат, Бакы, 1963, сәһ. 23 (рус дилиндә).
[37] «Игбал», 1914, № 811.

«Тәнгид кечәләри» адлы мәгаләдә «Набәкар гоншу» әсәриндә «тәнгид едиләчәк нөгтәләрин дә булундуғу» сөјләнилир вә Һачы Гасым адынын чох јердә лүзумсуз тәкрары, «Гафгаз түркчәсинә ујмајан, әләлхүсус ушаг дилинчә јазылмамыш» бә'зи ифадәләрин гәлизлији көстәрилирди.

Икинчи шәһәр мәктәбинин шакирди Ә. И. Фәрәчуллазадәнин русчадан тәбдил етдији «Сәадәт пулдамы?»[38] һекајәси дә мараглыдыр. Һекајәдә шәхсијјәтин алчалдылмасы, адамларын чиркин әмәлләрә тәһрик едилмәси вә јенә дә пулун инсанларын һәјатыны корладығы гәләмә алыныр. Әркөјүн оғлу Рзанын баш көтүрүб кетмәсинә вә гызыНазлынын кәнд мүәллими Чавада гошулуб гачмасына дөзмәјиб өлән Ибраһимин монологвары чыхышы һекајәнин мәғзини ачыр: «Елә ки инсан бир аз варланыр, онда нә фәгир, нә фәһлә, нә ач, нә гардаш вә нә гијамәт күнү јадына дүшүр, елә фикри о олур ки, нечә дөвләтли олсун... Нә гәдәр зәһмәт чәкиб кечәләр јатмадым, сә'ј ејләдим ки, дөвләтли олум; дөвләтли дә олдум. Истәдим өвладларымы хошбәхт едим. Онларын да һәрәси бир јана кетди, мәним дөвләтимдән үз дөндәрдиләр. Гардашлар, инди ону јәгин билиниз ки, хошбәхтлик вә сәадәт пулда дејилдир»[39].

Ибраһим өз ушагларыны мәктәбә чәлб едә билмир, гызыны севдији оғландан ајырыб истәдији кәсә әрә вермәјә чәһд едир, варланмаг үчүн адам өлдүрүр вә с.

Үмумијјәтлә, ичтимаи шүур керилијинин нәтичәсини әкс етдирән феодал адәт вә ән'әнәләринә гаршы чеврилән бу һекајә бәдии чәһәтдән дә јахшы ишләнилмишдир.

«Пул ушағы алдатды»[40] һекајәси дә өз мәзмуну илә «Сәадәт пулдамы?» һекајәсинә јахындыр. Һекајәнин мөвзусу рус һәјатындан алынмышдыр. Ону да Азәрбајчан дилинә Ә. И. Фәрәчуллазадә тәбдил етмишдир. Ибраһим оғлу Рзанын талеји илә мараггландығы кими («Сәадәт пулдамы?»), Нәсруллаһы да оғлу Ибраһимин кәләчәји дүшүндүрүр. Нәсруллаһ Ибраһими һәјатда хошбәхт көрмәк истәјир. Буна көрә Ибраһими бир тачирә верир. Лакин Ибраһим тамаһкарлыг едәрәк тачирин пулуну оғурлајыр. Һекајәнин финалында үрәк титрәдән

[38] «Дәбистан», 1907, № 1—4, 6—7.
[39] Јенә орада, № 7.
[40] Јенә орада, № 8.

бир мәнзәрә илә гаршылашырыг. Ибраһим дустаг кими апарыларкән: «Мәни бир шаһалыг алдатды»,—дејә атасыны гучаглајыр. Ибраһим дә бундан әввәл көрдүјүмүз Ханчан, Баги вә Рза кими бәдбәхтдир. Ону бәдбәхт едән, дөвр, ичтимаи гурулушдур.

«Рәшадәт»[41] һекајәсинин журналда дәрч едилмәси онун вәтәнпәрвәрлик вә халг сәадәти идејасы ашыламасы илә бағлы иди. М. Әфәндизадәнин тәбдил етдији «Рәшадәт»ин әсас сүжет хәттини нечә јүз ил бундан әввәл Шәргин Мосул шәһәриндә јашамыш рәһмли Мәммәдәлинин, онун Һејдәр вә Нурәддин адлы оғланларынын башына кәлән әһвалат тәшкил едир. Мәммәдәли оғланларыны вәтәнпәрвәр, халгыны севән, һәмишә онун гајғысыны чәкән адам кими көрмәк истәјир. О, әсил бөјүклүјү вә рәшадәти дә бунда көрүр. Одур ки, оғланларынын һөкмдарлар јанында газандыглары шан-шөһрәт ону севиндирмир.

Сүжети словак халг әдәбијјатындан алынмыш «Өксүз Күллү»[42] һекајәсини А. Әфәндизадә тәбдил етмишдир. О да С. М. Гәнизадә кими һекајәни милли Азәрбајчан һәјаты илә бағламышдыр. Һекајәдә тәсвир едилән әһвалат о дөвр Азәрбајчан һәјаты үчүн дә сәчијјәви иди. Залым аналыг өкеј гызы Күллүнү башындан еләмәк үчүн мүхтәлиф кәләкләрә әл атыр. Јазыг гызы гарлы гыш күнләриндә бәнөвшә, чијәләк кәтирмәјә көндәрир. Онун һәр дәфә саламат гајытмасындан гәзәбләнән арвад гызын пахыллығыны чәкир. Һәр шејин асанлыгла баша кәлдијини дүшүнәрәк бу дәфә өз гызы Чимназы да көндәрир. Ловға вә садәлөвһ Чимназ вә анасы гыш ајларынын гопардығы туфанда мәһв олурлар. Ачыг үрәкли, аличәнаб Күллү Чимназы вә аналығыны тапдырыр, онлары ел адәти илә дәфн етдирир.

Аилә-мәишәтдә һөкм сүрән дөзүлмәз əхлаг гајдалары һекајәнин тәнгид һәдәфидир. Бурада хәбис, дар дүшүнчәли гадынын чиркин әмәлләри вә онун нәтичәләри ибрәтамиз сәһнәләрлә верилир. Һекајәнин бир әһәмијјәти дә «Дөвләтмәнд бир овчу илә бир чобанчығын сөһбәти», «Нәнә вә нәвә»дәки ушаг сурәтинин мүсбәт планда верилмәси, онда чәмләшдирилән көзәл сифәтләрин башгаларына нүмунә көстәрилмәсидир.

[41] «Дәбистан», 1907, № 7.
[42] Јенә орада, № 7.

Чәлаләддин Руминин «Мәснәви»синдән көтүрүлмүш «Овчу вә гуш» адлы һекајәдә овчунун: «Мән надан инсанлардан узаг олуб, аллаһа дуа етмәк истәјирәм»,—сөзләринә инанан гушун тамаһкарлыг едәрәк тора дүшдүјү көстәрилир. Овчу халгы сојмаға чалышан заһиди хатырладыр. О өзү дәләдуз ола-ола гушу јетимләрин малыны јејән кими гәләмә верир. Руминин фикрини М. Әфәндизадә азәрбајчанлы охучулара олдуғу кими чатдыра билмишдир: «Һијләкәр вә тамаһкар олма, ағылсызлары һәмишә бәдбәхтлик көзләјир»[43].

Абдулла Шаигин Ч. Румидән тәрчүмә етдији «Ибрәт вә мүгабилә, јахуд үммәтләрин ихтилафы»[44] адлы мәнзум һекајәнин идејасы исә белә тәгдим олунур: «Еј мүсәлманлар, бәсдир төкүлән ганлар вә әдавәт, кәлин бунлары тәрк едәк, милләтин хејри үчүн бирликдә чалышаг». Һекајәнин тәрчүмәси: «Шаиг, дили хәстәни шад ејләјәк» мисрасы илә тамамланыр. О дөврдә әксәр шаирләр өз адларыны тәрчүмә етдикләри әсәрин сонунда көстәрирдиләр. А. Шаиг дә белә етмишдир.

«Мәктәб»дә дикәр рус јазычыларындан, һәмчинин франсыз, инкилис, алман вә Шәрг халглары әдәбијјатындан да чохлу тәрчүмә вә тәбдил олунмуш һекајәләр вардыр ки, бунлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир.

РУС ӘДӘБИЈЈАТЫНДАН[45]

Тәрчүмәләр

«Јашамаг нә көзәлдир» (М. Булатовдан тәрчүмә едәни Әлисәттар Ибраһимов, 1912, № 11—12).

«Итин јахшылығы» (Х. Назим, 1912, № 11).

«Аллаһын кешишә гәзәби» (В. Жуковскидән тәрчүмә едәни Бөјүкаға Талыбов, 1913, № 1).

«Салдат вә онун пишији» (Рамазан Мәһәммәдзадә, 1913, № 6).

[43] «Дәбистан», 1906, № 3.
[44] Јенә орада, № 8—10, 13.
[45] Л. Н. Толстој һекајәләринин сијаһысы ирәлидә верилдијиндән, онларын ады бурада көстәрилмир.
Мөвзу илә бәрабәр гисмән дә жанра көрә груплашдырма нәзәрә алындығындан «Чәрраһлыг», «Тәнбәл», «Данышан кукла», «Чобан» вә башга тәбдил вә игтибас әсәрләриндән мүнасиб орижинал әсәрләр бөлмәсиндә бәһс едилмишдир.

«Азадәлик» (Бранскевичдән тәрчүмә едәни Мәһәммәд Гарајев, 1913, № 6).

«Мејмун вә тутугушу» (Мәһәммәд Һәнәфи, 1913, № 10).

«Дөвләтли Марко» (Һәмзә Гасымзадә, 1913, № 12—15).

«Кор вә онун јолдашы» (В. Короленкодан тәрчүмә едәни Ибраһимбәј Мусабәјов, 1913, № 17—19).

«Ики гардаш» (Ел нағылы, Ағабала Һәмзәјев, 1913, № 20).

«Өлмүш гурбаға» (Литвинскидән тәрчүмә едәни Һәсәнбәј Ахундов, 1914, № 3—4).

«Кичик бир тәсвир» (Н. В· Гоголдан тәрчүмә едәни Мәһәммәдәли Ағасыјев, 1914, № 5.)

«Тарих вагиәләри» (Мәһәммәдәли Ағасыјев, 1914, № 12).

«Саф су» (А. Горбуновдан тәрчүмә едәни Абид Мүтәллибзадә, 1914, № 15).

«Дәмир гаја» (А. И. Kуприндән тәрчүмә едәни И. Габулов, 1914, № 18).

«Азарлы ушаг» (Ағабала Мухтаров, 1914, № 20).

«Ушаг вә ајна» (И. А. Крыловдан тәрчүмә едәни А. Исрафилбәјов, 1915, № 3).

«Вәтәнпәрвәр бир ушаг» (В. В. Брјусовдан тәрчүмә едәни мә'лум дејил, 1915, № 5).

«Итләр барәсиндә бир һекајә» (Ф. Ә. Фәтәлизадә, 1915, № 6).

«Жак» (тәрчүмә едәни мә'лум дејил, 1915, № 8—10).

«Ағ палтар» (Ә. Бабазадә, 1915, № 10—12).

«Вәтән гурбаны» (В. В. Брјусовдан тәрчүмә едәни А. Мүтәллибзадә, 1915, № 12).

«Һәр шеј кери гајыда биләр...» (Меһди Мүтәллибзадә, 1915, № 3).

«Ширин бир һекајә» (тәрчүмә едәни мә'лум дејил, 1916, № 9).

Тәбдил вә игтибаслар

«Достлуг вәфасы» (Әличаббар Оручәлијев, 1911, № 2—3).

«Чобан» (А. Шанг, 1913, № 9, 10).

«Нәдән өтәри ағлајырсан» (А. Гурновдан тәбдил едәни Худаверди Кәләнтәрли, 1914, № 17).

«Сазанда Абдал» (М. Балагардаш, 1914, № 17—20).

«Ахмаг» (Абид Мәтләбзадә, 1915, № 7)

«Тәрлан вә порсук» (И. А. Крыловдан тәбдил едәни мә'лум дејил, 1915, № 11).

«Әдаләтли Сүлејман» (Бөјүкаға Талыбзадә, 1913, № 5).

«Тәнбәл» (Ағаһәсән Мирзәзадә, 1916, № 10—12).

«Чәрраһлыг» (Аббас Сәһһәт, 1915, № 6—7).

ШӘРГ ӘДӘБИЈЈАТЫНДАН

Тәрчүмәләр

«Тути вә саһиби» («Мәснәви»дән тәрчүмә едәни Әли Фәһми, 1913, № 8).

«Тале вә Гәдәр» (тәрчүмә едәни мә'лум дејил, 1913, № 17).

«Кичик һекајә» (фарсчадан тәрчүмә едәни Зивә ханым Тағызадә, 1913, № 14).

«Ханзадә вә дәрвиш баласы» (фарсчадан тәрчүмә едәни Гуламәли, 1916, № 3).

«Гәзәбин нәтичәси» (фарсчадан тәрчүмә едәни А. Исрафилбәјов, 1914, № 14).

Тәбдил вә игтибаслар

«Һәдијјә күнү» («Хәзинеји-гираәт»дән тәбдил едәни Мирзаға Әлијев, 1912, № 8).

«Бадымчанбурун Мәмиш» («Хәзинеји-гираәт»дән тәбдил едәни Мирзаға Әлијев, 1912, № 10).

«Әгилли бир гәбилә шејхи» («Чочуг дүнјасы»ндан тәбдил едәни Ләман Асәм, 1914, № 1).

«Мәрһәмәтли гыз» («Хәзинеји-гираәт»дән тәбдил едәни Рза Сабир, 1914, № 13).

ФРАНСА ӘДӘБИЈЈАТЫ

«Адсыз һекајә» (Јусиф Ахундов, 1911, № 2).

«Мәрһәмәтли чочуг» (тәрчүмә едәни мә'лум дејил, 1915, № 6).

«Огурланмыш бир ит» (тәрчүмә едәни мә'лум дејил, 1916, № 11).

«Әдаләтли һаким» (Ж. Лафонтен, тәрчүмә едәни Абид Мүтәллибзадә, 1914, № 2)·

«Саксылар» (Аббасгулу Вәлиханов, 1914, № 15).

«Бөјүк сөзүнә бах» (А. Исрафилбәјов 1915, № 9).

«Сөзү тутулмуш тәнбәл» (Әлимустафабәј Сәмәдбәјов, 1914, № 14).

«Нәчиб шир» (Ж. Ламартиндән тәрчүмә едәни мә'лум дејил, 1915, № 6).

АЛМАН ӘДӘБИЈЈАТЫ

«Бычаг вә мис» (Мәһәммәдбәј Әмирбәјов, 1913, № 16.

«Еһтијатсыз сөзүн нәтичәси» (М. Мурадзадә, 1914, № 18).

«Көзәл васигә» (Һүсејнбәј Чуварлински, 1914, № 15).

«Ата дуасы» (Гәзәнфәр Султанзадә, 1914, № 3).

«Ушаг вә чөрәкчи» (Әлисәттар Ибраһимов, 1915, № 1).

ИНКИЛИС ӘДӘБИЈЈАТЫ

«Нечә олду» (игтибас едәни мә'лум дејил, 1916, № 10)

«Мәктәб»дә ашағыдакы һекајәләрин һарадан алындығы мә'лум дејилдир. Јалныз тәрчүмә, тәбдил вә ја игтибас олундуғу көстәрилмишдир:

«Сазандалар» (тәбдил едәни Б. Г. Сәттароғлу, 1920, № 2).

«Падшаһын гурду вә Күләндам ханым» (тәбдил едәни мә'лум дејил, 1916, № 1—2).

«Үч истәк» (тәбдил едәни Б. Г. Сәттароғлу, 1920, № 3).

«Доғру дост» (тәрчүмә едәни Казым Казымзадә, 1913, № 12).

«Бачы вә гардаш» (тәбдил едәни Нахчывани, 1913, № 7).

«Фәнни һекајәләр» (игтибас едәни Абид Мүтәллибзадә, 1916, № 2—3).

«Гуш нәғмәси» (тәрчүмә едәни Һүсејнәли Әлијев, 1914, № 11—12).

«Хризантема»[46] (тәрчүмә едәни Абдулла Ләтиф Әфәндизадә, 1915, № 14).

«Гушларын дили» (тәрчүмә едәни Аға Шәкәрзадә, 1915, № 6).

Журналдакы мүхтәлиф халгларын әдәбијјатындан көтүрүлмүш һекајәләрдә дә халгын ағыр һәјат шәраити

[46] «Хризантема» — журналда күл ады кими изаһ едилир.

әкс етдирилир («Сазанда Абдал», «Фәгирләр», «Әдаләтли һаким», «Аллаһын кешишә гәзәби», «Наран Грисел», «Падшаһын гурду вә Күләндам ханым», «Дөвләтли Марко», «Гуш нәғмәси»), тәкәббүрлүлүк, һијләкәрлик, тамаһкарлыг кими сифәтләр писләнилирди («Кәндлиләрин балталары», «Инсан вә илан», «Оғурланмыш бир ат», «Еһтијатсыз сөзүн нәтичәси», «Әдаләтли Сүлејман», «Ат вә өкүз», «Долаша вә көјәрчин», «Кәндли вә су адамы»), бүтүн бунлардан чан гуртармаг үчүн кәнч нәсилдә елмә, охумаға һәвәс ојадылырды («Азадәлик», «Әһмәд», «Һәјатын мә'насы јашамагдадыр», «Хризантема», «Фәнни һекајәләр», «Хәта падшаһынын өврәти Силинчи», «Бухаралылар күмдарлығы кимдән өјрәндиләр» вә с.).

Халгын ағыр һәјатыны, һаким даирәләрин зүлмүнү әкс етдирән бир сыра тәрчүмә вә тәбдил олунмуш һекајәләрдә садә инсанын наһагдан дустаг едилмәси вә онун кәләчәк һаггындакы арзулары гәләмә алынырды.

Тәгдирәлајиг һалдыр ки, журнал инсан арзу вә әмәлләрини боған көһнә чәмијјәтдә мүбаризәнин гејри-мүмкүнлүјүнү, мә'нәви дүшкүнлүјү тәблиғ етмирди. Әксинә, ушаглары руһдан дүшмәмәјә, һәмишә мүбаризәјә һазыр олмаға чағырыр вә әмин едирди ки, бир күн сәадәт улдузу парлајачагдыр. Романтик шәкилдә јазылмыш «Гуш нәғмәси» һекајәсиндә һәмин арзу асудә гушун мәһбуса дедији сөзләрдә ифадә олунур: «О залимләр өз сәһвини биләчәк, сәни азад едәчәк, евинә гајыдачагсан; ушагларына көзәл тәрбијә верәчәксән, һамы сәнин һөрмәтини сахлајачаг, јахшы өмр едәчәксән»[47].

«Мәктәб»дә оријинал әсәрләрдә олдуғу кими, тәрчүмәләрдә дә бу идеја әсас көтүрүлүрдү ки, вар-дөвләтлә хошбәхт олмаг гејри-мүмкүндүр. Охумаг, елмләрин әсасларына јијәләнмәк, һәјаты анламаг, халгын, вәтәнин гәдрини билмәк лазымдыр. Наданлыг, елмсизлик инсаны фәлакәтә доғру апарыр. Журнал тәрчүмәләрдә дә халгын диләнчи вәзијјәтини, һакимләрин залымлығыны, чәмијјәтдәки һәрч-мәрчлији ичтимаи тәнәззүллә, маарифин керилији илә изаһ едирди.

В. Жуковскинин «Аллаһын кешишә гәзәби», «Дөвләтли Марко вә бәдбәхт Васили», «Наран Грисел», «Хризантема» һекајәләриндә кечмиш һәјатын мүхтәлиф сәһифәләрини нәзәрә чатдырырды. Бу һекајәләр халга та-

[47] «Мәктәб», 1914, № 11—12.

хыл вермәјән кешишин, дөвләтинә саһиб олмасындан горхараг өз ушағыны өлдүрмәк истәјән јухары тәбәгә нүмајәндәсинин позғун әхлагыны тәсвир едир («Наран Грижел», «Дөвләтли Марко вә бәдбәхт Васили»), ушагларын көзүнү ачыр, онларын һәјат һәгигәтләрини дүзкүн анламамасыны асанлашдырырды.

«Хризантема» һекајәсиндә һаким даирәләрә гаршы кәскин е'тираз вардыр. Бурада вар-дөвләтин, зүлмүн мүвәггәти олмасы вә ағылын һәр шејдән үстүнлүјү көстәрилир. Дүнјакөрмүш гоча вәлиәһди сағалда билмәјән һәкимләри өлүмлә һәдәләјән падшаһдан чәкинмир, әксинә, һамынын үрәјиндән кәлән кәскин сөзләрлә ону ифша едир: «Сән мәним һәјатымын ағасысан, руһумун ки ағасы дејилсән. Әкәр сән өзүнү аллаһ һесаб едирсәнсә, даһа мәним кими бир гочадан нә үчүн көмәклик көзләјирсән?».

«Гуш нәғмәси» вә «Азадәлик» һекајәләринә нисбәтән даһа реалист үслубда јазылмыш «хризантема»да демократик идеја гүввәтлидир. Јухарыдакы һекајәләрдән фәргли олараг бу һекајәдә мүстәбид падшаһ тәнгид һәдәфинә чеврилир. Падшаһын ачизлијини үзүнә дејән гоча ушаглар тәрәфиндән елмин гәдрини билән, ону гијмәтләндирән бир Лоғман кими рәғбәтлә гаршыланыр. О, елми, билији һәр чүр шан-шөһрәтдән вар-дөвләтдән үстүн тутур, хошбәхтлији китабларда көрүр.

Мүтләгијјәт гурулушуна гаршы наразылыг, азадлыға мејл вә һуманизм идејасы ашыламасы илә М. Ағасыјевин тәрчүмә етдији «Тарих вагиәләри» дә диггәти чәлб едир[48]. Бурада көстәрилир ки, бир һөкмдар хошбәхтлик һаггында Агилин фикрини сорушур. Агил хәзинәнин, һакимијјәтин мүвәггәти олдуғуну сөјләјир вә әсил хошбәхтлији вәтәнин азадлығы уғрунда мүбаризәдә, инсанларын сәадәти үчүн һәр чүр әзијјәтә гатлашмагда көрүр.

«Падшаһын гурду вә Күләндам ханым», «Үч истәк» һекајәләри дә һөкмдарларын зүлмү, халгын чәһаләтдә инләмәси, авамлыг вә наданлығын тәнгиди кими мөвзулара һәср едилмишдир. Лакин бу әсәрләр, хүсусилә рус халг нағылы «Дөвләтли Марко вә бәдбәхт Васили», В. Жуковскинин «Аллаһын кешишә гәзәби», А. И. Купринин «Дәмир гаја», Литвинскинин «Өлмүш гурбаға» һекајәләри «толстојчулуг» руһундан, «алнына нә јазылыбса

[48] «Мәктәб», 1914, № 12.

о олачаг» идејасындан да хали дејилдир. Әдәбијјатшүнас М. Булатов «Дөвләтли Марко вә бәдбәхт Васили» һекајәсиндән бәһс едәркән һаглы олараг јазыр ки, бу һекајәдә христиан дини әгидәсинә әсасән Василинин талеји әввәлчәдән мә'лумдур. Әсәрин сурәтләри һеч бир дүшүнүлмүш, инамлы һәрәкәт етмир, јалныз аллаһын јаздыгларыны јеринә јетирирләр[49].

«Мәктәб»дә дәрч олунмуш «Һәдијјә күнү»нү, «Бадымчанбурун Мәмиш»и Мирзаға Әлијев «Хәзинеји-гираәт»дән, «Тути вә саһиби»ни Әли Фәһми Чәлаләддин Руминин «Мәснәви»синдән, «Кичик һекајә»ни исә Зивә ханым Тағызадә Әбдүррәһман Чаминин «Баһарыстан» китабындан тәрчүмә етмишләр. Бунлардан «Кичик һекајә» хүсусилә диггәтәлајигдир. Зивә ханым Тағызадә һекајәни олдуғу кими тәрчүмә едәрәк, орижиналын сонундакы гитәни бир чүмлә илә конкрет шәкилдә вермишдир: «Ја гонағына көрә ев тәдарүк ет вә ја евинә көрә гонаг кәтир». Бунунла журнал ушагларын нәзәринә чатдырырды: «Дүшүнүлмәмиш бир иш көрмәјин, «јүз өлчүн, бир бичин».

«Достлуг вәфасы»[50], «Инсан вә илан»[51], «Кор вә онун јолдашы»[52], «Ушаг вә ајна»[53], «Тәрлан вә порсуг»[54], «Көзәл вәсигә»[55], «Нечә олду»[56], «Бачы вә гардаш»[57] кими һекајәләрдә дә ушагларын јахшы тәрбијә едилмәси мәсәләси гојулурду.

Әләкбәр Нахчывани тәрәфиндән игтибас едилән «Бачы вә гардаш» һекајәсиндә бир аиләнин сәмимијјәти гәләмә алыныр, башга мәктәблиләрин дә Исмајыл, Физзә вә Тејмур кими меһрибан вә хош давранышлы олмасы арзусу билдирилир. Лакин журнал јахшы аиләни вә валидејнләри нүмунә көстәрмәклә кифајәтләнмир, надан ата-аналарын ушагларла пис рәфтарыны вә бунун ачыначаглы нәтичәләрини дә нәзәрә чатдырырды.

Кимназист Јусиф Ахундовун франсыз дилиндән тәрчүмә етдији «Адсыз һекајә»дә: «Сәнин һәлә быгларын

[49] Бах: «Семья и школа», 1956, № 3.
[50] «Мәктәб», 1911, № 2—3.
[51] Јенә орада, 1914, № 18.
[52] Јенә орада, 1913, № 17—19.
[53] Јенә орада, 1915, № 13.
[54] Јенә орада, № 11.
[55] Јенә орада, 1914, № 15.
[56] Јенә орада, 1916, № 10.
[57] Јенә орада, 1913, № 7.

чыхыб бөјүк оғлан олмајынча бизимлә бир јердә јемәјә һаггын јохдур»—дејиб ушағыны данлајан валидејнин авамлығы тәнгид олунур. Һекајәдә ушағын дили илә бу тәнгид чох тутарлы чыхмышдыр: «Атачығым, пишик бығлы олдуғу үчүн сизин илә бир јердә јемәјә кәлмишдир»[58].

Журнал буна тәсадүфи һадисә кими бахмырды, онун көкләрини мөвчуд чәмијјәтин гајда-ганунларындан вә тә'лим-тәрбијә үсулунда көрүрдү. Худаверди Кәләнтәрлинин рус јазычысы А. Гурновдан тәбдил етдији «Нәдән өтәри ағлајырсан»[59], еләчә дә Ағабала Мухтаровун рус әдәбијјатындан тәрчүмә етдији «Азарлы ушаг»[60] һекајәләриндә јохсул тәбәгәнин дөзүлмәз һәјаты гәләмә алыныр. «Нәдән өтәри ағлајырсан?» һекајәсиндә варлы вә касыб тәбәгәнин вәзијјәти вә әһвали-руһијјәси мүгајисә едилир. Биринчиләр чөрәк үчүн, икинчиләр бәзәкли карета, рәнкарәнк ојунчаг вә көзәл бағларда кәзмәк үчүн ағлајырлар. Журнал көстәрирди ки, бу вәзијјәт мөвчуд һәјат үчүн сәчијјәвидир вә ушаглар һәмишә чәтинлијә һазыр олмалыдырлар. А. Горбуновун «Саф су»[61] һекајәсиндә тачир, чаван оғлан вә мүдрик гоча сују мәгсәдәујғун шәкилдә мә'наландырырлар. Тачир билдирир ки, «Дөвләтли олмаг истәјириксә, бу су кими јорулмајыб чалышмалыјыг вә габағымыза кәлән һәр чүр әзијјәтә давам етмәлијик». Чаванын фикринчә, «инсанын үрәји чешмә кими саф вә тәмиз олмалыдыр». Һәр икисинин сөзүнә шәрик чыхан гоча исә өјрәдир ки, чешмәнин сәрин сују сусуз оланларын сусузлуғуну јатырыр вә еһтијачы оланлара пулсуз көмәк едир. Инди биз дә мөһтачлара көмәк етмәлијик[62].

«Саф су» һекајәсиндә диггәти чәлб едән чәһәт тачирин, кәнчин вә гочанын дедији сөзләрин онларын ичтимаи мөвгејинә, дүнјакөрүшүнә вә арзусуна ујғун олмасыдыр. Тачир варланмаг, кәнч саф гәлблилик, доғрулуг тәрәфдары олдуғу һалда, гоча онлары даһа вачиб, бир ишә, касыбларын дәрдинә јанмаға чағырыр.

«Сөзү тутулмуш тәнбәл»[63] франсыз, «Ханзадә вә дәрвиш баласы»[64] исә фарс әдәбијјатындан тәрчүмә олуб, мә'налы ләтифәләрдир. Онлардан биринчиси Сә'ди Ширазинин, икинчиси исә Волтерин ады илә бағлыдыр. Үмумијјәтлә, журналын Молла Нәсрәддин, Сә'ди вә Волтерлә әлагәдар ләтифәләрә јер вермәси тәсадүфи дејилдир. Волтерин һазырчаваблығынын нүмунә көстәрилмәси, тәнбәллијин писләнилмәси биринчи ләтифәнин әсас гајәсидир.

«Ханзадә вә дәрвиш баласы»ны мүәллим Гуламәли «Күлүстан»дан көтүрәрәк тәрчүмә етмишдир[65]. Ләтифәдә хүсуси мүлкијјәтә архаланмағын әсассызлығы көстәрилир. Атасынын мәрмәр гәбри илә ловғаланан ханзадәјә јохсул баласынын ағыллы чавабы мә'налыдыр: «Доғру дејирсән, сәнин атанын гәбри зинәтлидир; амма гијамәт күнү сәнин атан бу гәдәр јүкүн алтындан һәлә тәрпәнмәмиш, мәним атам чәннәтдә олар»[66].

«Гәзәбин нәтичәси»[67] ләтифәсинин тәнгид һәдәфи ичтимаи шүур керилијидир. Ләтифә «Дәбистан» журналында да дәрч едилмишдир[68]. Һејвана гәзәбләнән чобанын бир сүрүнүн тәләфатына сәбәб олмасы вә онун пешманчылығынын күлмәли шәкилдә тәсвири ибрәт сәһнәси кими тәгдим едилир, наданлығын бәдбәхтликлә нәтичәләндији көстәрилир.

* * *

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналларынын Авропа, рус вә Шәрг әдәбијјатындан истифадә едәрәк бурахдығы ше'рләр дә диггәти чәлб едир. Журналлардакы тәрчүмә, тәбдил вә игтибас олунмуш нәзм әсәрләри әсасән Фирдовси, Сә'ди, В. Һүго, А. С. Пушкин, И. А. Крылов, И. С. Туркенев вә башга сәнәткарларындыр. Бунунла белә, һәр үч журнал А. Н. Плешшејев, И. С. Никитин, А. Ј. Измајылов, И. А. Белоусов, В. Ј. Брјусов вә башга шаирләрин дә ушаг вә кәнчләр үчүн јаздыглары ше'рләрлә охучулары таныш етмәјә чалышырды.

Әсәрләри һәлә «Дәбистан» журналындан азәрбајчанлы охучулара мә'лум олан («Нәнә вә нәвә», тәрчүмә едәни Ә. Әфәндизадә) А. Н. Плешшејев 1879-чу илдә досту

---

[58] «Мәктәб», 1911, № 2.
[59] Јенә орада, 1914, № 17.
[60] Јенә орада, № 20.
[61] Јенә орада, № 15.
[62] Јенә орада.
[63] Јенә орада, № 14.

[64] «Мәктәб», 1916, № 3.
[65] Бах: Сә'ди Ширази. Күлүстан, Бакы, 1962, сәһ. 173.
[66] «Мәктәб», 1914, № 14.
[67] Јенә орада, 1916, № 3.
[68] «Дәбистан», 1907, № 3.

П. А. Соловјов-Несмејанова јазырды: «Әкәр мән сәрбәст олуб, мөвчуд шәраитдән асылы олмасајдым, өзүмү тамамилә ушаг әдәбијјатына һәср едәрдим. Мән ушаглары севирәм вә онларда охумағын вачиблијини көрдүкчә үрәкдән һәјәчанланырам»[69].

Демәли, журналларын адларыны чәкдијимиз көркәмли јазычы вә шаирләрин јарадычылығына мүрачиәт етмәси тәбии иди.

Гардаш халгларын әдәбијјатындан алынмыш ше'рләрин тәрчүмәчиләри (М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, А. Шаиг) дикәр мүәллифләрә дә нүмунә иди. Тәсадүфи дејилдир ки, А. Сәһһәт рус әдәбијјатындан етдији тәрчүмәләр һаггында јазырды: «Елм... һәр кәс јијәләнмәк истәсә онундур. Бу мәтләб мәни вадар етди ки, Гәрб әдәбијјатындан (рус әдәбијјатындан—*Ә. М.)* бәгәдри-гүввә өз дилимизә тәрчүмә етмәклә әһалимизи онларын асарына ашина едим. Таники о шүмуси-елм вә үрфанын әнвәри-әшү» әсилә бизим дә зүлмәтдә галан дујғуларымыз ишыгландсын... Шаирләримиз онлара нәзирә јазмагла јени-јени, көзәл-көзәл әсәрләр мејдана кәтирсин вә бунунла бизим дә әдәбијјатымыз дөвләтләнсин вә тәрәгги етсин»[70].

А. Сәһһәт, еләчә дә башга тәрчүмәчиләр һәр чүр тәсадүфи әсәрләри јох, кәнч нәслин әһвали-руһијјәсинә ујғун, онларын тә'лим-тәрбијәсиндә мүәјјән рол ојнаја билән ше'рләри сечиб тәрчүмә вә ја тәбдил едирдиләр.

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» бөјүк рус тәмсилчиси И. А. Крыловун әсәрләриндән мәһарәтлә истифадә едирди ки, бу да тәмсилин бөјүк тә'сир гүввәсинә малик олмасы илә әлагәдар иди.

В. Г. Белински ушагларын тәрбијәсиндә И. А. Крылов тәмсилләринин ролундан данышаркән јазырды: «Ушагларын тәрбијәсиндә Крылов тәмсилләринин бөјүк вачиблији һаггында данышмаг артыгдыр. Лакин Крылов тәк ушаг шаири дејилдир; онун тәмсил китабларыны охујан бөјүкләр белә өзүнү унудараг мин дәфә охудуғуну бир дә охујур»[71].

Н. Нәриманов да И. А. Крыловун әсәрләрини гијмәтләндирәркән мәсәләјә бу бахымдан јанашырды. О, И. А. Крыловун «Абирин вә килаб» тәмсилини тәнгид едәнләрә чаваб олараг јаздығы мәгаләдә дејирди: «...Крыловун јүз ијирми ил бундан мүгәддәм нәзм илә јаздығы һекајәләр, мисаллар инди дә мәктәбләрдә охунур, әзбәрләнир... Русча бир охујан тапмазсыныз ки, Иван Андрејевич Крылову танымасын. «Крылов баба» һамы мәдәни милләтләрдә мәшһурдур. Буна «баба» гочалығына көрә демирләр, бәлкә дүнјакөрмүш бир нәсиһәтчи олдуғуна көрә дејирләр. Крылов өз һалыны гәләмә көтүрсә дә, бизә дә бир бөјүк дәрси-ибрәт вермиш олур»[72].

И. А. Крыловун «Дәбистан» журналындакы «Алаганад вә кәбутәр»[73], «Хоруз вә гугу»[74], «Гарға вә түлкү»[75] тәмсилләриндә дә[76] ушаглара мүсбәт әхлаги кејфијјәтләр ашыланырды:

...Мәдһ етмәклә јолдашы,
Уста гылмаз олан кәс нашы.
(«Хоруз вә гугу»).
Шүбһәсиз һәр кәс етсә ришханд,
Башга бәлаја олачаг пајибәнд.
(«Алаганад вә кәбутәр»).

«Гарға вә түлкү» тәмсилиндә еһтијатсыз гарғанын сонракы пешманчылығы гәләмә алыныр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, И. А. Крыловун бу тәмсилини М. Ә. Сабир дә тәрчүмә етмишдир[77]. Р. Әфәндизадә илә Ә. Сабирин тәрчүмәсинин мүгајисәси көстәрир ки, Сабир Крыловун руһуну сахламаға чалышараг, ше'ри даһа сәлис дилдә тәрчүмә етмишдир. Мәсәлән, түлкүнүн гарғаны алдатмасы сәһнәсинин һәр ики мүәллиф тәрәфиндән тәрчүмәсинә нәзәр салаг:

Гарға! Ајә! Гарға! Ај әзиз гардаш!
Нә көзәлсән, сураһи кәрдәнсән;

---

[69] А. С. Пустилник. А. Н. Плешшејев ушаглар һаггында. «Дошкольное воспитание», 1961, № 8, сәһ. 73.

[70] Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, мүгәддимә, Бакы, 1950, сәһ. 40.

[71] В. Г. Белински. Сечилмиш педагожи әсәрләри, М.—Л., 1948, сәһ. 202 (рус дилиндә).

[72] «Һәјат», 1906, № 178.

[73] «Дәбистан», 1906, № 3.

[74] Јенә орада, 1907, № 2.

[75] Јенә орада, № 3.

[76] Әзиз Мирәһмәдов бу тәмсилләрин А. Сәһһәт вә Р. Әфәндизадә (бах: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1960, сәһ. 408), Ә. Бағыров исә «Алаганад вә кәбутәр»ин Абдуллабәј Әфәндијев (бах: Азәрбајчан әдәбијјаты мәсәләләри, Бакы, 1964, сәһ. 186) тәрәфиндән тәрчүмә едилдијини көстәрмишләр. Әслиндә исә һәр үч тәмсилин тәрчүмәчиси Рәшидбәј Әфәндизадәдир.

[77] Бах: М. Ә. Сабир. Һопһопнамә, III чилд, Бакы, 1965, сәһ. 97.

Гарға јүз олса, бир көзәл сәнсән,
Нә ганад гујругун, нә димдијин вар!
(Р. Әфәндизадә).
Бәзәдин сән бу күн бизим чәмәни,
Шад гылдын бу кәлмәјинлә мәни.
Нә көзәлсән, нә хошлиғасән сән,
Јери вар сөјләсәм—һумасән сән...
(Сабир).

Р. Әфәндизадә һәр үч тәмсилдә сәнәткарлыгдан даһа чох идејанын ушаглара чатдырылмасына чалышмышдыр. Одур ки, мүәллиф тәрчүмә заманы мүәјјән дәјишикликләр дә апармышдыр. Мәсәлән, он мисрадан ибарәт «Алаганад вә кәбутәр» тәмсилини он сәккиз мисрада вермишдир. Ше'р И. А. Крылов тәмсилләринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмәләринин илк нүмунәләриндән бири кими вә гисмән садәлији илә диггәтәлајигдир. Мәсәлән, Р. Әфәндизадә орижиналдакы:

Чижа захлопнула злодейка-западня:
Бедняжка в ней и рвался и метался[78]

бәндини ашағыдакы кими тәрчүмә етмишдир:

Чәртмәјә дүшдү алаганад гушу,
Чәртмә о саат ејләди бәнд гушу;
Башлады гуш чәртмәдә гыртынмаға,
Һәр јана сыхчынмаға, дартынмаға.

Орижиналда ијирми бир мисра олан «Хоруз вә гугу» тәрчүмәдә ијирми алты мисрадыр. Бурада нәзәрә чарпан бир дәјишиклик дә тәрчүмәчинин хорузла гугунун сөһбәтини мүкалимә шәклиндә гурмасыдыр. Тәмсилин сонунда сәрчәнин узун, мә'насыз мүбаһисәсини кәсән сөзләри ловғалара ибрәт дәрси кими сәсләнир:

Сиздә һеч һүсну-рәғбәт јохдур,
Мусиги аләминә бәләд јохдур.

Һәр үч тәмсилдә нәзәрә чарпан гафијә вә һеча хәталарыны да тәрчүмә гүсуру кими көстәрмәк олар.

И. А. Крыловун Әлаәддин Әфәндизадә тәрәфиндән тәрчүмә едилән «Кисә»[79] тәмсили дә конкрет вә мә'налыдыр: «Зәһмәт вә чәбрдән ајылмајан, зәррәчә сајылмајан» бир кисә саһиби јүксәк вәзифәјә кечдикдән сонра ловғаланыр, башгаларыны гәзәбләндирир; пул хәрчләниб

[78] И. А. Крылов. Әсәрләри, III чилд, М., 1946, сәһ. 102 (рус дилиндә).
[79] «Рәһбәр», 1906, № 1.

гуртарандан сонра исә лазымсыз бир шеј кими атылыр. И. А. Крылов тәмсилин сонунда билдирир ки, сиз дә кисә кими һәрәкәт етсәниз пешман оларсыныз. Лакин Ә. Әфәндизадә 16 мисрадан ибарәт олан бу нәсиһәтвары һиссәни атмышдыр. Јәгин ки, о, ше'рин ушаглар үчүн узун вә јоручу олмасыны нәзәрә алараг белә етмишдир.

Тәмсилин тәрчүмәсиндә мүәјјән јарадычылыг иши дә һисс олунур. Ә. Әфәндизадә тәмсили сәрбәст тәрчүмә јолу илә бә'зән мисралары бирләшдирмиш, бә'зән дә бир мисрадакы фикри бир нечә мисрада ифадә етмишдир. Мәсәлән:

Но долго ли был Мешок в чести и слыл с умом,
И долго ли его ласкали?
Пока все из него червонсы потаскали,
А там он выброшен и слуху нет о нем[80]—

бәндини Ә. Әфәндизадә Азәрбајчан дилиндә белә вермишдир:

Чохму чәкди сәадәти кисәнин?
Нечә олду нәһајәти кисәнин?
Нә гәдәр етдиләр она һөрмәт,
Кетди бош галды бинәва, бәдбәхт.
Сонра евдән итирдиләр ону,
Галмады исми, рәсми, наданын[81].

Редаксија Ә. Әфәндизадәнин сәрбәст тәрчүмәси һаггында јазырды: «Гафијәсиз нәзм Аврупа шаирләри арасында чохдан мөвчуддур. Бу ахыр вахтларда османлы шаирләри дә бу сәпки ше'рләр јазмаға мејл едирләр. Бизләр ки, фарсын көзәл вә аһәнкдар гафијәләринә өјрәнмишик, гафијәсиз бејт охујанда тәәччүбләнирик. Әкәр гафијәдән биринә јапышсаг һеч әрәбин, фарсын вә Аврупанын ше'рләринин тәрчүмәләри илә әдәбијјатымызы сәрвәтләндирә билмәјәчәјик»[82].

Редаксија буну да нәзәрә алырды ки, «чох вахт шаир гафијәнин далынча олуб, мисраларын мәзмунуна, рәбтинә диггәт етмир, һалбуки мәзмунун рәбтијјәси гафијәдән әфзәлдир».

И. А. Крыловун «Мәктәб»дәки «Ушаг вә ајна»[83], «Тәрлан вә порсуг»[84] әсәрләри нәср шәклиндә ишләндији һал-

[80] И. А. Крылов. Әсәрләри, III чилд, М., 1964, сәһ. 64 (рус дилиндә).
[81] «Рәһбәр», 1906, № 1.
[82] Јенә орада.
[83] «Мәктәб», 1915, № 3.
[84] Јенә орада, № 11.

да, «Булбул вә ешшәк»[85] тәмсили А. Шаиг тәрәфиндән ше'рлә тәрчүмә едилмишдир. Тәмсилин тәнгид һәдәфи зөвгдән мәһрум олуб, инчәсәнәтдән башы чыхмајан надандлардыр. Бүлбүлүн мәлаһәтли сәсини гијмәтләндирмәјән һејванын она хоруздан өјрәнмәји мәсләһәт көрмәси Азәрбајчан дилиндә дә ејни дәрәчәдә күлүш доғурур:

Јахшы охурсан, демәк олмаз фәна;
Һејиф, бизим кәнддә хорузларла сән
Дост дејилсән һеч, көзүм, онларла сән.
Бир гәдәр, еј гоншу, кедиб кәнддә гал,
Көр хорузу, јалвар она, тә'лим ал!

Агабәј Исрафилбәјовун И. Крыловдан нәсрлә тәрчүмә етдији «Ушаг вә ајна» әсәриндә ајнанын дили илә ушаға дејилән ашағыдакы сөзләр башгаларына да ибрәтдир: «Әзиз чочуг, сән мәнә даима тәмиз, күләрүзлү, хош тәбиәтли көрүн ки, мән дә сәнә о сурәтдә көрүнүм»[86].

Әлаәддин Әфәндизадәнин рус әдиби Позднјаковун «Ушаг бајрамы» мәчмуәсиндән көтүрүб тәрчүмә етдији «Нәнә вә онун балача гыз нәвәси»[87] ше'ри дә ушаглар үчүн сәчијјәвидир. Гоча гарыны дејиб-күлмәјә чағыран гыз ондан сорушур:

Фикр илә салдын өвүнү әнкәлә,
Дујмамышам бу әсрары мән һәлә.
Габагда да варды бу һалын сәнин?
Јохса ушагдынмы мәним тәк белә?

Һансы сәбәбдән үзүнүн дәриси—
Гырыш-гырышдыр чөлү-ичәриси?
Мәним үзүм дә сараларды, нәнә,
Гырышармы сәнинки ким дәриси?...

Лакин ушағын суаллары чавабсыз галыр; чүнки ағыр мәшәггәтләрин шаһиди олан гары елә бу ан јухуја кедир. Гызын чавабыны «Молла Нәсрәддин» журналы өзүнә мәхсус бачарыгла вермишдир. Журнал «Азәрбајчан гадынынын фәлакәти һәјатыны, онун зорла әрә верилмәсини, әринин јени арвадлар алмасыны тәсвир едир»[88] вә она хатырладырды ки, чох чәкмәз сән дә әрә кедәрсән вә әрин:

[85] «Мәктәб», 1913, № 3.
[86] Јенә орада, 1915, № 3.
[87] «Дәбистан», 1906, № 1.
[88] Әзиз Шәриф. Сабир вә Молла Нәсрәддин. Сабир (мәгаләләр мәчмуәси), Бакы, 1963, № 74.

Бир күн оннан, бир күн бунннан вурушар,
Бу күн оннан, сабаһ сәннән дурушар;
Бу чүр, гызым, ахыр аннын гырышар,
Сөз јох ки, нәнәни јада саларсан[89]...

Молла Нәсрәддин «Нәнә вә онун балача гыз нәвәси» ше'рини «Дәбистан»дан алараг ејни илә чап етмиш вә он бәндлик ше'рлә она чаваб јазмышдыр[90].

Орижинал ше'р кими верилән «Илин дөрд фәсли»-нин[91] Р. Әфәндизадәјә мәхсус олдуғу көстәрилир. Сонралар Ә. Бабазадәнин тәрчүмәси илә «Мәктәб» журналында бурахылмыш «Илин фәсилләри»[92] адлы ше'рә дә нәзәр салсаг көрәрик ки, һәр ики ше'р рус дилиндәки ејни ше'рин игтибасыдыр.

Аслан адлы бир нәфәр дә һәмин ше'ри тәрчүмә едиб, «Мәктәб»ин идарәсинә көндәрмишдир. Идарә она чавабында јазырды ки, көндәрдијиниз «Илин сөзләри» ше'ри «Мәктәб»ин кечән нөмрәләриндә дәрч олунмушдур. Идарә мүәллифләрә мәсләһәт көрүрдү ки, ејни әсәрләри дәфәләрлә тәрчүмә вә игтибас етмәкдәнсә, журналын мәрамнамәсинә, ушагларын билик сәвијјәсинә ујғун нәзм вә ја нәср әсәрләри јазсынлар[93].

Р. Әфәндизадә «Илин дөрд фәсли»ндә башга мүәллифләрдән даһа доғру јол сечәрәк, фәсилләри өз әламәтләри илә верир, бејтләрин сонунда «Бил бу һансы фәсилдир?», «Нәдир бу күнләр?»—дејә бәдии суал формасындан истифадә едирди. Ә. Бабазадә дә бу јолла кетмишдир. Чүнки бу үсул ушаглары дүшүндүрүр, онларын һафизәсини кенишләндирмәјә јөнәлдилирди:

Гушлар бала балалар,
Маллар от-алаф чалар.
Бил бу һансы фәсилдир,
Сүмбүл ачыб дән алар?!

Франса әдәбијјатынын көркәмли хадими Виктор Мари Һүгонун мүәллим Начи тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш «Нијази-әсиранә»[94] ше'ринин «Дәбистан» охучуларына чатдырылмасы јахшы иди. Лакин Начи нәинки бу тәрчүмәдә, чап етдирдији орижинал ше'рләриндә белә жур-

[89] «Молла Нәсрәддин», 1906, № 4.
[90] Јенә орада.
[91] «Дәбистан», 1907, № 1.
[92] «Мәктәб», 1915, № 9.
[93] Јенә орада.
[94] «Дәбистан», 1906, № 17.

налын принсипинә риајәт етмирди. Онун дилинә мәхсус түрк ифадә вә сөзләри бу ше'рин тәрчүмәсиндә дә өзүнү көстәрир.

М. Ә. Сабир Фирдовси, Хәјјам вә Сә'дидән бир нечә тәрчүмә етмишдир. Бунларын ичәрисиндә «Шаһнамә»дән тәрчүмә һәчминә көрә фәргләнир[95]. Сабири «Шаһнамә»-ни тәрчүмә етмәјә һәвәсләндирән сәбәбләрдән бири дә онун фарс әдәбијјатына, Фирдовси јарадычылығына олан мәһәббәти, әсәрин мәрдлик, гәһрәманлыг идејалары илә бағлы олмасы, дөврлә, заманла мүәјјән дәрәчәдә сәсләшмәси иди. Бу бахымдан филоложи елмләр доктору Әзиз Мирәһмәдовун «Иран халгларынын истиглалијјәти уғрунда мүбаризә тарихи илә бағлы олан бу әсәрин бир чох чәһәтдән Азәрбајчандакы ингилаби әһвали-руһијјәјә јахын олмасы»[96] фикриндә мүәјјән һәгигәт вардыр. Тәсадүфи дејилди ки, һәмин әсәрдән бир парчаны Рәшидбәј Әфәндизадә һәлә 1906-чы илдә тәрчүмә етмишди[97].

М. Ә. Сабир өзү исә 1909-чу илдә дә бу мөвзуја гајыдараг, Фирдовсинин һәмин өлмәз әсәринә, бәнзәтмә олараг «Шаһнамә» адлы ше'р јазмышдыр[98]. «Шәһим, тачидарым, гәви-шөвкәтим!» мисралары илә башланан бу ше'рдә Иранда азадлыг һәрәкатынын гәләбәси көстәрилирди.

«Шаһнамә»нин «Рәһбәр»дә «Тус вә Кив пәһләванларын өвлагдан көзәл бир гыз кәтирмәји вә Кејкавусун о гызы хатунлуға көтүрмәји», «Сијавушун анадан олмағы вә Рүстәмин она Бабилистанда тәрбијә вермәји», «Рүстәмин Сијавушу Ирана кәтирмәји», «Судабәнин ашиг олмағы» адлы парчалары вардыр.

Әсәр Сабирин тәрчүмә габилијјәтини бир даһа тәсдиг етди вә көстәрди ки, о, тәрчүмә саһәсиндә дә исте'дадлы гәләм саһибидир. А. Сәһһәт шаирин тәрчүмә бачарығы һаггында данышаркән, «Рүстәмин Сијавушу Ирана кәтирмәји» һиссәсиндән бәһс едәрәк јазырды: «Бу шәјани-һејрәт тәрчүмәдә әслиндәки фәсаһәт вә бәлағәт гаиб олубдурму? Зәннимчә, әдәбијјатдан бихәбәр һәр шәхс бу

[95] «Рәһбәр», 1906, № 2—4, 1907, № 5.
[96] Әзиз Мирәһмәдов. Сабир, Бакы, 1958, сәһ. 58.
[97] Шаһнамеји-Фирдовсидән. Ата вә оғул, «Рүстәм вә Сөһраб» һекајәси, Тифлис, 1906.
[98] Бах: «Молла Нәсрәддин», 1909, № 1.

суалымын чавабында: «Бәли, Фирдовси дә түркчә (азәрбајчанча—Ә. М.) десә иди, о да бу сајаг нәзм едәрди,— чүмләсиндән башга бир сөз демәз иди, зәнниндәјәм»[99].

Сабир тәрчүмәјә чәтин вә әһәмијјәтли бир иш кими бахырды. Шаир тәрчүмәләриндә өзүнәмәхсус јарадычы бир јолла кетмишдир. «Рүстәмин Сијавушу Ирана кәтирмәји» һиссәсиндәки «Издијад» адлы парчаны о өзү артырмышдыр. 22 мисралыг бу әлавә нәсиһәтвары характердә олуб, әсәрин[100] тәрбијәви әһәмијјәтини даһа да артырыр ки, бу да Ә. Сабирин «Рәһбәр» охучуларынын тәләбини нәзәрә алдығыны көстәрир. Онун поеманы М. Маһмудбәјовун «тәшвиги» илә тәрчүмә етмәси дә фикримизи сүбут едир[101].

Падшаһын оғлуна нәсиһәти Сабир тәрәфиндән бу чүр гәләмә алынмышдыр:

Демә ирси-әбдир мәнә тачи-зәр,
Сәнә ирсдир бәлкә елми-пәдәр.
Әдәб иктисабында чох шајиг ол.
Вүчудунла тәхти-зәрә лајиг ол.
Рәијјәтнәваз ол, әдаләтшијар,
Рәијјәтлә дөвләт олур бәргәрар вә с.

«Мәктәб»дәки рус әдәбијјатындан алынмыш ше'рләр әсасән ашағыдакылардыр:

Тәрчүмәләр

«Ушаглыг хатирәты» (И. С. Никитин, тәрчүмә едәни А. Сәһһәт, 1911, № 1).

«Гыш» (А. С. Пушкин, тәрчүмә едәни А. Сәһһәт, 1911, № 2).

«Гыш кечәси» (А. Плешшејев, тәрчүмә едәни Ә. Ибраһимов, 1912, № 4).

«Гурд вә гоча нәнә» (Л. Толстој, тәрчүмә едәни Ә. Ибраһимов, 1912, № 21).

«Кәнд чочуғу» (А. Плешшејев, тәрчүмә едәни Ә. Ибраһимов, 1912, № 3).

«Гуш» (В. Томански, тәрчүмә едәни Ә. Ибраһимов, 1912, № 17).

[99] Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950. сәһ. 353.
[100] «Шаһнамә»нин «Рәһбәр» журналында дәрч олунан парчалары нәзәрдә тутулур.
[101] Бах: Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 354.

«Курт тојуг» (А. Ј. Измајылов, тәрчүмә едәни Ә. Ибраһимов, 1913, № 1).

«Булбул вә ешшәк» (И. А. Крылов, тәрчүмә едәни А. Шаиг, 1913, № 8).

«Бағ» (И. А. Белоусов, тәрчүмә едәни Ә. Ибраһимов, 1913, № 8).

«Мәнсур ше'рләр» (И. С. Туркенев, тәрчүмә едәни Абид Мүтәллибзадә, 1915, № 15).

Тәбдил вә игтибаслар

«Ушаг вә бәнөвшә» (игтибас едәни А. Шаиг, 1913, № 6).

«Мирас бөлкүсү» (Л. Толстој, игтибас едәни Ә. Музниб, 1914, № 17).

«Бычаг вә дәли» (Л. Толстој, игтибас едәни Ә. Музниб, 1914, № 2).

«Ики јолдаш» (игтибас едәни Мә'сум, 1914, № 3).

«Нөкәр вә ат» (Л. Толстој, игтибас едәни Ә. Музниб, 1914, № 10).

«Ил сөзләри» (игтибас едәни Мәһәммәд Ахундзадә, 1914, № 11).

«Кәнддә бир кечә» (игтибас едәни Ә. Бабазадә, 1915, № 1).

«Илин фәсилләри» (игтибас едәни Ә. Бабазадә, 1915, № 9).

«Пәрванә вә ары» (игтибас едәни М. Балагардаш, 1916, № 6).

«Ит вә гурд» (Л. Толстој, тәбдил едәни Ә. Музниб, 1914, № 10).

Көрүндүјү кими, ше'рләрин әксәријјәти ушагларын психолокијасына ујғун олуб, тәбиәтә, илин фәсилләринә, харичи мүһитә вә инсанларын бир-биринә олан мәһәббәтинә аиддир. «Гыш», «Гыш кечәси», «Илин фәсилләри», «Кәнддә бир кечә», «Ушаглыг хатыраты», «Бағ» вә с. ше'рләрдә тәбиәтин көзәллији, јүксәк инсани дујғулар вә һәјәчанлар Азәрбајчан дилиндә сәмими верилмишдир[102]. А. С. Пушкинин «Гыш» ше'ринин тәрчүмәси өз тәбиилији, көзәллији илә диггәтәлајигдир:

Будур јенә гыш нечә ки, вар кәлир,
Шахта кәлир, сојуг кәлир, гар кәлир.
Сәпир гары ағачлара, коллара,
Дәрәләрә, тәпәләрә, јоллара...

[102] «Мәктәб», 1913, № 8.

Ә. Ибраһимовун И. А. Белоусовдан тәрчүмә етдији «Бағ» ше'риндә исә јазын кәлмәси илә торпағын вә башга чансыз чисимләрин ајылмасы, чанланмасы гәләмә алыныр вә ушаглара хатырладылыр ки, јатма, әтрафа

Нәзәр гыл ки, чүмлә
Ајылмыш, чалышыр.
Ајыл, сән дә ишлә,
Чалышан алышыр.

Ә. Ибраһимов өзү шаир олмадығы үчүн тәрчүмәдә сәнәткарлыгдан чох, ше'рин мә'насына фикир вермәјә чалышмышдыр.

А. Сәһһәт И. С. Никитиндән тәрчүмә етдији «Ушаглыг хатыраты»[103] ше'риндә мүәллифин заманәнин төрәтдији фәлакәтләрдән, зүлм вә әзијјәтдән чана кәлдијини мәһарәтлә вермиш, өмрүн кечән күнләрини орижиналда олдуғу кими хатырлатмышдыр:

Јада кәлир ағламағым, шадлығым,
Бу дүнјанын гәминдән азадлығым вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, А. Сәһһәтин тәрчүмә етдији «Ушаглыг хатыраты», «Гыш» дил сәлислији вә тәрчүмә сәнәткарлығы чәһәтдән фәргләнир. Бу ше'рләрин тәрчүмәсиндә диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә мүәллифин орижиналын фикир вә шәкил вәһдәтини сахламаг принсипини әсас көтүрмәси вә ше'ри камил ишләмәсидир. Бу принсип журналдакы башга тәрчүмә әсәрләриндә дә мүәјјән дәрәчәдә һисс олунур.

А. Сәһһәтин тәрчүмә етдији «Ушаглыг хатыраты» вә «Гыш» ше'рләри өз тә'сир гүввәси илә дә әһәмијјәтлидир. Бу ше'рләрин әһәмијјәти бир дә ондан ибарәтдир ки, бурада јалныз тәбиәт вә хатырат тәрәннүм едилмир, ушаглара кечмишдән дәрс алмаг мәсләһәт көрүлүрдү.

Мөвчуд чәмијјәтдәки фәлакәтләр Абид Мүтәллибзадәнин рус реалист нәсринин көркәмли нүмајәндәси И. С. Туркеневдән тәрчүмә етдији «Мәнсур ше'рләр»дә[104] дә өз әксини тапыр. Әввәлләр кечирдији хош һәјаты хатырлајан гоча индики вәзијјәти үчүн изтираб чәкир, көз јашлары төкүр. Минләрлә өзү кимиләринин бу көз јашы кечмиш һәјатын ағыр гајда-ганунларыны дамғалајыр.

«Мәктәб»ин ушаг журналлары ичәрисиндә илк дәфә

[103] «Мәктәб», 1911, № 1, ше'р И. С. Никитинин «Детство веселое, детские грезы» әсәринин тәрчүмәсидир.
[104] «Мәктәб», 1915, № 15.

мәнсур ше'р бурахмасы, һәм дә ону И. С. Туркенев кими бөјүк сәнәткарын әсәрләриндән көтүрмәси тәгдирәлајиг тәшәббүс иди. Бу тәшәббүсүн әһәмијјәти бир дә кәнч охучулары мәнсур ше'рин көзәл нүмунәләри илә таныш етмәк иди. Ше'рин тәрчүмәси өз дил садәлији вә аһәнкдарлығы илә дә диггәти чәлб едир: «Бөјүк бир шәһәрин јахынлығында, енли кедиш-кәлиш јолу илә бир азарлы, гисмә аддымлар илә јаваш-јаваш јеријирди. Онун артыг ајаглары күч илә даланча кәлирди, бүдрәјир, сүрүшүр, бурухулурду. Мүхтәсәр, бәдәниндә гүввәт, дизләриндә тагәт галмамышды... Јүјүрдү, јүјүрдү, нәһајәт јол кәнарында бир даша тәсадүф етди, отурду, ирәлијә тәрәф әјилди, дирсәкләрини дизләринә дајады, әлләри илә үзүнү өртдү... Нечә санијә кечмиш әјри-үјрү бармагларынын арасындан јаш дамчылары аг торпаг үзәринә төкүлмәјә башлады; төкүлдүкчә дә торпагда кичик халлар әмәлә кәтирмәкдә иди...»[105]

Үрәк јангысы илә верилән бу тәсвирдә инсан һәјәчан вә изтираблары дујулур ки, бу да ушагларын кечмиш һәјата олан нифрәтини артырырды.

Азәрбајчанда дәрсликләрин чатышмадығы бир дөврдә мәктәбләрдә Шәрг әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси Сә'ди Ширазинин әсәрләриндән фајдалы дәрс васаити кими дә истифадә едилирди. Габагчыл јазычы вә мүәллимләрин јени-јени дәрсликләр, оху китаблары, мәчмуәләр вә мүхтәлиф бәдии әсәрләр бурахдыглары бир шәраитдә Сә'динин, Һафизин ше'рләринә дә чидди еһтијач вар иди. Загафгазија (Гори) мүәллимләр семинаријасынын мүәллимләриндән С. Вәлибәјов һәлә о заманлар көһнә вә јени мәктәбләрин маһијјәтини бу чүр сәчијјәләндирирди: «Ики чүрә мәктәб вардыр. Бири ата-баба мәктәбләримиздир ки, нечә илләр дизи јерә гојуб чан чүрүтдүкдән сонра сијаһы вә кағыз јазан, Сә'ди вә Һафизин ше'рләрини әзбәрләјәнләр јетишир. Икинчиси рус дөвләтинин... мүхтәлиф милләтләрин тәһсилиндән өтрү ачдығы мәктәбләр, дарүлфүнунлар, кимназија вә реални мәктәбләрдән ибарәтдир... Зәннимизчә, бунларда тәһсил едән һәр бир шакирд өз тајфасындан (халгындан —*Ә. М.*) өтрү чох хејирли вә тәрбијәли бир вүчуд ола биләр ки, онун елминдән нә гәдәр кәсләр мәнфәәтбәрдар

---

[105] «Мәктәб», 1915, № 15.

ола биләрләр»[106]. С. Вәлибәјовун бу фикри XX әсрин әвәлләриндә Азәрбајчан һәјатында өз әксини тапырды. Лакин бу о демәк дејилдир ки, Сә'ди, Һафиз кими бөјүк сәнәткарларын әсәрләри унудулурду. Әксинә, һәмин әсәрләр бу дөврдә дә рәғбәтлә охунурду.

«Мәктәб» дә Сә'ди јарадычылығына һөрмәтлә јанашыр, онун мүхтәлиф гәзәлләриндән јох, тә'лим-тәрбијәјә аид нәсиһәтләриндән, өјүд вә тәмсилләриндән истифадә едирди. Онун Ә. Мүзниб вә Ә. Гајыбзадә тәрәфиндән тәрчүмә едилән «Јолдаш тә'сири»[107] вә «Чајлаг вә кәркәз»[108] ше'рләриндә ашыланылан тәрбијәви фикир ушаглары зәрәрли јолдан чәкиндирмәк мәгсәди күдүрдү: һәмишә пис јолдашдан узаг олун, хошбәхт олмаг истәјирсинизсә, ушаглыгдан өзүнә јолдаш сечмәји бачарын вә с.

Ә. Гајыбзадә Сә'динин «Бустан»ындакы «Чалаған вә тәрлан» тәмсилини «Чајлаг вә кәркәз» ады илә тәрчүмә етмишдир[109]. О, тәрчүмәдә ше'рин идеја вә мәзмунуну, еләчә дә тәрбијәви тә'сирини сахламаға чалышмышдыр. Бу чәһәти биз Әфрасијаб бәјин фарсчадан тәрчүмә етдији «Илан вә зәли»[110] тәмсилиндә дә көрүрүк. Тәмсили Әфрасијаб бәј Сә'динин «Күлүстан»ындакы «Бајраг вә пәрдә» әсәриндән тәрчүмә етмишдир[111].

«Мәрһәмәтли чочуг»[112], «Пәри Султан»[113] ше'рләри франсыз, «Кими мән севирәм»[114] исә алман әдәбијјатындан тәрчүмә вә игтибасдыр[115]. «Мәрһәмәтли чочуг» ше'ри 1907-чи илдә Әлискәндәр Чәфәрзадәнин тәрчүмә етдији «Мәрһәмәтли Фатмә» һекајәсинә чох охшајыр[116]. Биринчинин нәзмлә, икинчинин нәсрлә ишләнилмәсинә бахмајараг, бунларын һәр икиси франсызча ејни һекајәнин игтибасыдыр. Һәр ики әсәр кичик јашлы ушаглар үчүн мүнасиб иди.

---

[106] С. Вәлибәјов. Горидән мәктуб, «Зијаји-Гафгазијә», 1883, № 14.

[107] «Мәктәб», 1914, № 3.

[108] Јенә орада, 1915, № 6.

[109] Бах: Сә'ди Ширази. Бустан, Бакы, 1964, сәһ. 116.

[110] «Мәктәб», 1915, № 8.

[111] Бах: Сә'ди Ширази. Күлүстан, Бакы, 1962, сәһ. 92.

[112] «Мәктәб», 1915, № 16. Ше'рин тәрчүмәчиси мә'лум дејил.

[113] Јенә орада, № 11.

[114] Јенә орада, 1913, № 3.

[115] «Пәри Султан»ын тәрчүмәчиси Әли Үлви, «Кими мән севирәм» әсәрини тәбдил едән исә тичарәт мәктәбинин шакирди Әли Әждәр иди.

[116] «Дәбистан», 1907, № 3.

Рус, Авропа вә Шәрг әдәбијјатындан алынмыш ше'р вә һекајәләрдә диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә ашыланылан тәрбијәви фикрин вә идејанын сәрлөвһәдә өз әксини тапмасыдыр: «Јашамаг нә көзәлдир», «Азадәлик», «Јахшылыг јадда олар», «Вәтәнпәрвәр бир ушаг», «Вәтән гурбаны», «Еһтијатсыз сөзүн нәтичәси», «Доғру дост», «Сон пешманчылыг фајда вермәз» вә с. Бир сыра тәрчүмә әсәрләриндә исә бу фикир афоризм шәклиндә сонда верилир: «Көһнә дуз-чөрәк јаддан чыхармы?», «Артыг тамаһ баш јарар», «Ахыркы пешманчылыг әл вермәз», «Дуз-чөрәк басылмаз», «Јахшылыг јаддан чыхмаз» вә с. Бу ифадәләр Азәрбајчан халг әдәбијјатында тәсадүф едилән кәламлары хатырлатдығы вә кәнч нәсил үчүн чох фајдалы олдуғундан журнал онлары һәмин шәкилдә верирди.

ЕЛМИ-КҮТЛӘВИ ӘДӘБИЈЈАТ

Азәрбајчан ушаг журналларынын ајры-ајры јазычы, шаир, маариф хадими, алим, сәјјаһ вә тарихчиләр һаггында бурахдығы тәрчүмеји-һал характерли мәгалә вә очеркләр мөвзу даирәсинин кенишлији вә актуаллығы илә диггәтәлајигдир. Кечмиш тәзкирәләрдән фәргли олараг бу очеркләрдә ајры-ајры шаир, јазычы вә елм, мәдәнијјәт хадимләринин тәрчүмеји-һалы, әсәрләриндән мисаллар верилмәклә, онларын үмуми јарадычылығы мөвчуд әдәби инкишафла бағлы шәкилдә ишыгландырылырды. Јазычылар һаггындакы очеркләр онларын јарадычылығыны өјрәнмәјә көмәк етмәклә, кәләчәкдә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин јаранмасына да зәмин јарадырды. Азәрбајчан классикләри илә јанашы, дүнја елм вә әдәбијјат хадимләри, чоғрафијашүнаслар, сәјјаһлар, кәшфијјатчылар һаггында да гијмәтли фикирләр дејилирди. Бу мәгаләләр кәнч нәсли онларын һәјат вә јарадычылығы илә таныш етмәк, елмин, мәдәнијјәтин о дөврдәки сәвијјәсини өјрәнмәк бахымындан да әһәмијјәтлидир. Кичик охучулар бу очеркләри охудугдан сонра ширин арзуларла јашајыр, истәр-истәмәз өзләрини көркәмли адамлара охшатмаға чалышырдылар. Одур ки, очеркләрин мүәллифләри бөјүк шәхсләрин һәјатларындан ән мараглы вә ибрәтамиз сәһнәләри вермәјә чалышырдылар. Бунун бир сәбәби дә о иди ки, һәмин классикләрин әсәрләри Азәрбајчанда кет-кедә даһа чох јајылдығы һалда, кәнч нәсил онларын һәјаты, шәхсијјәти һаггында лазыми тәсәввүрә малик дејилди. Мәгаләләрин әксәријјәти әдәбијјатшүнаслығымызда классикләр һаггында илк мәнбәләрдән бири кими дә гијмәтлидир. Кәнч нәсли елмин әсаслары, онун јарадычылары илә таныш етмәк, онларын дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәк бахымындан бу әсәрләр даһа фајдалы иди. Тәсадүфи дејилди ки, М. Горки һәлә о вахтлар инсанларын дүнјакөрүшүнүн формалашмасында әдәбијјатын күчүнү нәзәрә алараг јазычыларын, көркәмли хадимләрин тәрчүмеји-һалыны

јаратмағы вачиб билирди[1]. М. Горкијә көрә бу чүр тәрчүмеји-һаллары еlә јазмаг лазымдыр ки, гој ушаглар көрсүнләр, бөјүк јазычы вә алимләр садә вә сәмими адамлардыр.

Тәрчүмеји-һал очеркләрини Фиридунбәј Көчәрли, Әлискәндәр Чәфәрзадә, Гафур Рәшад Мирзәзадә, Әлиага Һәсәнзадә, Фәрһад Ағазадә јазырдылар. С. С. Ахундовун, Һ. Чавидин, Абдулла Тофигин, еләчә дә мүәллим Аббасгулу Вәлихановун, Һүсејнәли Әлибәјовун Азәрбајчан јазычы вә маариф хадимләри һаггында јазылары да журналын мәсләкинә, ушагларын билик сәвијјәсинә мүнасиб иди. Философ, јазычы, сәјјаһ вә тарихчиләрдән Сократ,[2] Әфлатун[3], Әрәстун[4], Фирдовси[5], Низами[6], Хагани[7], Ибн Сина[8], Шејх Сә'ди Ширази[9], Һафиз Ширази[10], Чәлаләддин Руми[11], Әбдүррәһман Чами[12], Әлишир Нәваи[13], Өвһәдәддин Әнвәри[14], Фәраби[15], Фүзули[16], Зүһураләддин Мәһәммәд Баһар[17], Шаһбаләддин Мәрчани[18], М. Ломоносов[19], А. С. Пушкин[20], Ч. Стивенсон[21], М. Ф. Ахундов[22], Х. Колумб[23], Капитан Сә'гут[24], Алва Едисон[25], Шејх Шамил[26], И. Вашингтон[27], Әһмәд Камал[28] вә башгалары һаггындакы очеркләр хүсусилә мараглыдыр.

«Мәктәб» Сократ, Әфлатун вә Әрәстун кими јунан философларынын һәјат вә јарадычылығыны шәрһ едәркән өз охучулары үчүн фајдалы ола биләчәк мараглы мәсәләләрә тохунурду. Мәсәлән, Сократ һаггында данышаркән јазырды: «Сократ тәбии һадисәләрин тәбии сәбәбләрдән олдуғуну иддиа етдији үчүн.. мүнәччимлијә вә көһнәлијә инанмазды; «бунлар елм дејил, бәлкә дә хурафатдыр»—дејиб халгы да инандырмаға чалышырды».

Очеркләрдә охучулара јени билик дә ашыланырды. Әфлатуна һәср едилмиш мәгаләдә редаксија «академија» сөзүнүн мәншәји вә с. һаггында мә'лумат верирди. Мәгаләдә Әфлатунун «чох мүлајим, ачығыны удан, аз күлән, рәһмдил бир зат» олмасы вә башга мүсбәт кејфијјәтләри дә кәнчләрә нүмунә кими тәгдим едилирди.

Әрәстун һаггындакы мәгаләдә исә онун Әфлатундан дәрс алмасы, Македонијалы Искәндәрә тәрбијә вермәси, Афинада хүсуси мәктәб ачмасы, ријазијјата, игтисадијјата, фәлсәфәјә вә с. елмләрә аид гијмәтли әсәрләр јазмасы нәзәрә чатдырылырды. Бурада ибн Сина, Фәраби вә башга Шәрг философларынын Әрәстун фәлсәфәсиндән фајдаландығы көстәрилирди.

«Мәктәб» чалышырды ки, өзүндән әввәл нәшр олунмуш «Дәбистан» журналынын тәрчүмеји-һал характерли материалларындакы мә'луматы тәкрар етмәсин. Одур ки, бурада «Дәбистан»ын охучулара таныш етдији Сә'ди, Ә. Чами, Ч. Руми, Ә. Нәваи, Ибн Сина, Әнвәри вә башга алим вә јазычылар һаггында да сәчијјәви мә'лумат верилирди. Мәсәлән, журнал Фирдовсинин тәхәллүс көтүрмәсинин сәбәби һаггында јазырды: «Рәвајәтә көрә Фирдовсинин атасы Тусун... бир бағынын тә'мири илә мәшғул олдуғундан ләгәби «Фирдавси» галмышдыр ки, мә'насы «бағчачы» демәкдир. Әбу әл-Гасым дә атасынын лә-

---

[1] М. Горки 1917-чи илдә мәктублашма васитәсилә Ромен Ролландан Бетһовенин, Г. Уелсдән Томас Алва Едиссонун, Ф. Нансендән Христофор Колумбун, јәһуди шаири Бјаликдән Мусејин, К. А. Тимирјазевдән Дарвинин һәјатыны јазмаларыны хаһиш едир, өзү исә Чүзеппе Һарибалди һаггында јазачағыны билдирирди.

М. Горки Фарадеј, Чарлз Диккенс, Бајрон, Шелли вә башга елм вә әдәбијјат нүмајәндәләринин тәрчүмеји-һалларыны да бу шәкилдә јаратмағы лазым билирди (бах: М. Горки. Ушаг әдәбијјаты һаггында, М., 1958, сәһ. 118, рус дилиндә).

[2] «Мәктәб», 1915, № 5.
[3] Јенә орада, № 6—7.
[4] Јенә орада, № 8, 9.
[5] Јенә орада, 1916, № 10.
[6] Јенә орада, № 5.
[7] Јенә орада, № 4.
[8] Јенә орада, 1915, № 1.
[9] Јенә орада, 1916, № 9; «Дәбистан», 1906, № 6, 14.
[10] Јенә орада, 1915, № 10; «Дәбистан», 1907, № 7.
[11] Јенә орада, 1916, № 6.
[12] Јенә орада, № 3, «Дәбистан», 1907, № 5.
[13] Јенә орада, 1915, № 12; «Дәбистан», 1907, № 3.
[14] Јенә орада, № 11; «Дәбистан», 1907, № 6.
[15] Јенә орада, № 3.
[16] Јенә орада.
[17] Јенә орада, 1916, № 1.
[18] Јенә орада, 1915, № 2.
[19] Јенә орада, 1912, № 19, 20.
[20] Јенә орада, № 7.
[21] Јенә орада, 1917, № 12.
[22] «Мәктәб», 1917, № 1.
[23] Јенә орада, 1913, № 19; «Дәбистан», 1906, № 5.
[24] Јенә орада, 1915, № 9.
[25] Јенә орада, 1912, № 8; «Дәбистан», 1907, № 3.
[26] Јенә орада, 1920, № 1.
[27] Јенә орада, 1915, № 5.
[28] «Дәбистан», 1907, № 8.

гәбини өзүнә тәхәллүс гәбул етдији үчүн Фирдовси адланмышдыр»[29].

Мүәллифләр һәр бир елм вә әдәбијјат хадиминин фәалијјәтинә дүнја әдәбијјаты вә елминин наилијјәтләри мөвгејиндән јанашыр, она дүзкүн гијмәт вермәјә чалышырдылар. Фирдовси һаггындакы мәгаләдә охујуруг: «Шаһнамә», саһибинин јунанларын Һомери, ромалыларын Веркилиси, италјанларын Дантеси вә инкилисләрин Милтону кими мисли олмајан даһи шаирләрдән олдуғуна ашкар бир сүбутдур»[30].

Шаир Һафизин Тејмурләнклә мүбаһисәсиндән мараглы бир епизод дәрч едән журнал охучуларыны Һафиз мүдриклији илә таныш етмәк вә онлары һазырчаваблыға өјрәтмәк мәгсәди күдүрдү.

«Тејмур:

—Еј гоча, мән дирилијими вә пулуму сәрф едиб, өз гылынчым күчүнә Һинд, Туран вә Ираны зәбт етдијим һалда, сән нә чүр'әт илә мәним вәтәним олан Бухара вә Сәмәргәнди өз јарынын халына бәхш едирсән?

Һафиз:

Еј әмир, бөјлә бинһудә бәхш етдијимдәндир ки, бу чүрә фәгирлијә дүчар олмушам»[31].

Ә. Һәсәнзадәнин јаздығы очеркин[32] дәгиглији көстәрир ки, о, е'тибарлы мә'хәзләрә әсасланмыш, һәм дә башга мүтәхәссисләрлә дә јарадычылыг әлагәси сахламышдыр; мәсәлән, о, Һафизин һәјат вә фәалијјәти һаггында јазаркән ше'р парчаларыны М. Һадијә тәрчүмә етмишдир:

Чүн хиргәјә од вурдун, еј арифи-салеһ,
Чәһд ејлә дә хиргеји-әһрари-чаһан ол.
Баги-һәгирдә, еј гуш, шүкр ким азадәсән,
Бу әсарәт пәрвәринә мүждә вер күлзарәдән.
Шајә үчүн јүз ил ибадәтдән о әфзәлдир ким,
Сүрдүјү өмүрдә бир саәт әдаләт ејләјә[33] вә с.

Ә. Һәсәнзадә Иран шаири Әнвәријә[34] һәср етдији мәгаләдә онун Фирдовси, Низами вә Сә'ди кими бөјүк бир

[29] «Мәктәб», 1916, № 10.
[30] Јенә орада.
[31] Јенә орада, 1915, № 10.
[32] «Дәбистан», 1907, № 7.
[33] Јенә орада.
[34] Јенә орада, № 6.

шаир олдуғуну көстәрир[35]. Мәгаләнин бир јериндә охујуруг: «Бир күн мәдрәсә гапысында фәгиранә дураркән Иран зәмининдә һакимијјәт сүрән Сәлчугијјә сүлаләсиндән Султан Сәнчәрин алајы кечмиш Әнвәри алај арасында еһтишамлы бир шәхс көрәрәк:

—Бу ким?—дејә сорушмуш.

—Султанын шаири Әбүл Фәрач,—демишләр.

—Мән бу мәдрәсәдә дәхи дурмарам—дејәрәк, о кечә бир гәсидә јазмыш, ертәси күнү Султан Сәнчәрә тәгдим етмишдир»[36].

Журнал исте'дадсыз, шөһрәтпәрәст шаирләрин сарајларда ејш-иштрәтлә мәшғул олуб, ше'ри, сәнәти учузлашдыранлара гаршы чыхан Әнвәријә һагг газандырыр, беләликлә дә дөврүндә әдәбијјат, сәнәт мәсәләләринә мүнасибәтини билдирирди.

Әлиаға Һәсәнзадәнин тачик шаир вә философу Әбдүррәһман Нурәддин ибн Әһмәд Чами һаггындакы мәгаләси дә диггәтәлајигдир[37]. О, 1718-чи илдә анадан олмуш бөјүк шаирин һәјат вә јарадычылығыны мә'наландырмаға чалышыр. Мүәллифин фикринчә, Чами Низамијә чаваб олараг јаздығы китаба ики мәнзум әсәр дә әлавә едиб, «Һәфт-өврәнк» адлы «Хәмсә» тәрзиндә әсәр јадикар гојмушдур[38]. О, Чаминин («Силсилати-әз-заһиб», «Соломан вә Әбсал», «Төһвәтүл-әһрар», «Сүбһәтүл-әбрар», «Јусиф вә Зүлејха», «Лејли вә Мәчнун», «Хираднамеји-Искәндәр») әсәрләринин адыны чәкир. Бурада Чаминин «Нәфаһатүл-үнс», «Баһарыстан» әсәрләринин дә ады рәғбәтлә чәкилир вә онун јенә үч диваны олдуғу гејд едилир. Мүәллиф шаирин «Чами» тәхәллүсү көтүрмәсинин сәбәбини онун өз әсәрләриндән кәтирдији мисалларла әсасландырыр:

Мөвлидәм Чам, рәшһеји-гәләмәм,
Чүр'еји-Чами шејхүлисламист.
Зон сәбәб дәр чәридеји-әш'ар,
Бе до мә'ни тәхәллүсәм «Чами»ст[39].

[35] Әнвәри Әвһәдәддин XII—XIII әсрләр классик Иран шаирләриндәндир. Тус шәһәри јахынлығындакы Әбивәрд гәсәбәсиндә анадан олмушдур. Гәсидә устасы кими мәшһурдур.
[36] «Дәбистан», 1907, № 6.
[37] Јенә орада, № 3.
[38] Јенә орада, № 5.
[39] Јенә орада. Тәрчүмәси: доғулдуғум јер Чам гәсәбәсидир. Шејх Ислам Әһмәд Намиг-әл-Чаминин әсәрләриндән илһамланмышам. Бу ики мә'наја көрә «Чами» тәхәллүсү көтүрмүшәм.

Әлишир Нәваинин һәјат вә фәалијјәтини әһатә едән мәгалә дә Әлиаға Һәсәнзадә тәрәфиндән јазылмышдыр[40]. О, Нәваини «һичринин доггузунчу әсринин ахырында түрк вә әчәм шүәрасынын ән мәшһурларындан бири» адландырыр. Әдәбијјатшүнас Дәһләви, М. Ә. Чами вә Һафиз Ширази ше'рләринин руһуну давам етдирән Ә. Нәваинин Хорасан вә Сәмәргәнддә тәһсил алмасындан, рәсм, һүснхәт, нәггашлыг вә мусиги саһәсиндәки хидмәтләриндән дә сөз ачыр, бурада да өз фикрини шаирдән кәтирдији ше'р парчалары илә әсасландырыр. Ә. Һәсәнзадә охучулары Әлишир Нәваинин «Мачалиси-әл-Нәфаис», «Мүһакимати-әл-лүғәтајин», «Һејрәтүл-эбрар», «Мәһбуб-әл- гүлуб», «Сәдди-Искәндәр» әсәрләри илә дә таныш едир. Очеркин бир јериндә охујуруг: «О (Ә. Нәваи— *Ә. М.*) өз асарыны дөрд дивана тәгсим етмишдир: ушаглығы, чаванлығы, камала чатмыш вахты вә гочалыгда дедији ше'рләр... О, түрк дилинин фарс дилиндән даһа зәнкин... олдуғуну сүбут етмишдир. Түрк дилиндә «Нәваи», фарс дилиндә «Фани» ләгәбини көтүрмүшдүр[41].

Шәргин бөјүк философу Ибн Синанын һәјат вә јарадычылығына һәср олунмуш очеркдә[42] алимин мә'налы һәјат јолу гәләмә алынмагла, онун «Шәфа», «Ничат», «Әшарәт» вә с. әсәрләринин ады чәкилир, онларын әһәмијјәтиндән данышылыр. Ә. Һәсәнзадә очеркдә Ибн Синанын үмуми инкишафа, елмин, мәдәнијјәтин тәрәггисинә мане олан дин хадимләрини ифша едән бир гитәсини хүсусилә нәзәрә чатдырыр. Ибн Сина јазырды: «Мәни тәкфир едиб кафир етмәк бош вә асан иш дејилдир. Чүнки мәним иманымдан мөһкәмраг иман олмаз...»[43].

Гафур Рәшадын «Фәраби һәзрәтләри»[44] адлы мәгаләсиндә исә алимин «Тәфсир» әсәринин әһәмијјәтиндән бәһс едилир. Мүәллиф дејир: «Ибн Сина јазыр ки, мән Фәрабинин тәфсирләри васитәсилә Әрәстунун фикри илә таныш ола билдим»[45]. Г. Рәшадын фикринчә, әрәб философлары ичәрисиндә Фәраби биринчи олараг јунан фәлсәфәси вә мәнтиги илә ашина олмаға һәвәс көстәрмиш вә

[40] «Дәбистан», 1907, № 3.
[41] «Мәктәб», 1915, № 2.
[42] «Дәбистан», 1906, № 9, 14; «Мәктәб», 1915, № 1.
[43] Јенә орада.
[44] «Мәктәб», 1915, № 3; «Дәбистан», 1906, № 9.
[45] Јенә орада, 1915, № 3.

онлары әрәб дилинә чевириб Гәрб фикри илә Шәрг әһвалыны таныш едә билмишдир.

«Дәбистан»да Алва Едиссон[46], Христофор Колумб[47], Вашингтон[48], Әһмәд Камал[49], Әлибәј Һүсејнзадә[50] вә мүәллим Начи[51] һаггындакы очеркләрдә, һабелә мүәјјән мүнасибәтләрлә Сә'ди, А. С. Пушкин, Н. Камал, М. Ф. Ахундов кими сәнәткарларла әлагәдар сөјләнилән фикирләрдә дә көркәмли адамларын һәјатындан мараглы епизодлар данышылыр, ушаглара ибрәтамиз, нүмунәви парчалар мисал кәтирилирди.

Азәрбајчан классикләри, еләчә дә јазычы вә маариф хадимләриндән Әфзәләддин Хагани, Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, С. Ә. Нәбати, Н. Вәзиров, С. М. Гәнизадә, Абдулла Сур һаггында бурахылан очеркләр дә мараглыдыр. Бу очеркләрдә јазычыларын һәјат вә фәалијјәтиндән данышылыр, онлары гијмәтләндирмәјән дөвр тәнгид атәшинә тутулурду. Мәсәлән, XII әср Азәрбајчан шаири Әфзәләддин Хаганијә һәср олунмуш мәгаләдә охујуруг ки, Хагани өмрүнүн ахыр вахтларында тәк јашамаг истәдији үчүн рүсхәт алмадан сарајдан узаглашыр. Шаир мөвчуд һәјатдакы јарамазлыглары көрмәкдәнсә, тәбиәтин сакит бир кушәсиндә тәнһа јашамағы үстүн тутдуғуна көрә ону һәбс едирләр[52].

Шәрг әдәбијјатында бир күнәш кими парлајан Низами зәнкин вә рәнкарәнк јарадычылығы илә диггәти даһа чох чәлб едирди. Бу чәһәт «Шејх Низами» адлы мәгаләдә һисс олунмагдадыр[53]. Низаминин Азәрбајчанын мәшһур шаири олмасындан ифтихарла данышан мүәллиф онун зәнкин билијә вә јүксәк шаирлик исте'дадына малик олдуғуну, кимсәни мәдһ етмәдијини билдирирди. Даһи шаирин «Лејли вә Мәчнун», «Хосров вә Ширин», «Һәфт пејкәр», «Искәндәрнамә» вә дикәр әсәрләринин ады чәкилир, ијирми мин бејтә гәдәр гәсидә, гәзәлијјат вә с. јаздығы, бунларын чохунун итиб-батдығы, 1845-чи

[46] «Дәбистан», 1907, № 3.
[47] Јенә орада, 1906, № 15.
[48] Јенә орада, № 10.
[49] Јенә орада, 1907, № 4.
[50] Јенә орада, № 8.
[51] «Мәктәб», 1915, № 14.
[52] Јенә орада, 1916, № 4.
[53] Јенә орада, № 5.

илдә бә'зи әсәрләринин Франсада нәшр едилдиjи көстәрилирди.

Фүзули jарадычылығындан данышан Аббасгулу Вәлиханов шаири бу чүр гиjмәтләндирирди: «Ән әввәл түрк (Азәрбаjчан—*Ә. М.*) дилиндә нәзм, нәср jазмағын бинасыны Фүзули гоjмушдур... Фүзули әдәбиjjатымызын атасы һесаб олунур... Ше'рләринин фәсаһәти вә көзәллиjинә көрә Фүзули... «устад әл-ше'р» ләгәбини ала билмишдир»[54].

Мәгаләдә Фүзулинин «Дивани-Фүзули», «Сагинамә», «Леjли вә Мәчнун», «Һәдигәтүс-сүәда» кими мәшһур әсәрләринин ады чәкилир, онун һикмәтли әсәрләриндән, мүрәббеләриндән нүмунә кәтирилирди:

Аj гоча, көр гулундан огуллуг мурад исә,
Шәфгәт көзү илә бах она даим огул кими.
Көр оглуну диләрсән ола саһиби-әдәб,
Әлбәттә, еjлә зәтә еjлә мәдәд гул кими!

Jери кәлмишкән геjд едәк ки, илк журналлар, хүсусилә «Рәһбәр» Азәрбаjчан шаирләри һаггында даһа чох мә'лумат вермәjә чалышырды. Вагиф, Видади, Закир, Нәбати кими шаирләр әдәбиjjатымызын инкишафында мүәjjән рол оjнадыглары һалда, онларын зәнкин jарадычылығы халга чатдырылмамышды.

Фиридунбәj Көчәрли Видадинин вәфатынын 100 иллиjи мүнасибәти илә jаздығы «Вагиф вә Видади вә бунларын достлуғу»[55] адлы мәгаләсиндә һәр ики шаирин әдәбиjjатымыздакы мөвгеjини мүәjjән едәркән шаир Газым аға Саликдән ашағыдакы ше'ри мисал кәтирирди:

Газах ичрә олуб шаирләр амма
Әсамы онларын биинтиһадыр.
Бири Вагиф ки, мәшһури-хәлаjиг,
Көзәл мәдһиндә мә'луми-шүмадыр.
Бири хәстә Видади тәби мөвзун,
Ки, бәһри-нәзми-ше'ри чабәчадыр.
Илаһи, ол ики мәғмум пирин
Күнаһы дәрдинә сәндән дәвадыр.

Ф. Көчәрли Вагифлә Видадинин ара-сыра деjишмәләриндән, Аға Мәһәммәд шаһын Шуша галасында гәтлә jетишмәсиндән вә шаирин «Еj Видади, кәрдиши-дөврани-кәчрәфтарә бах»—рәдифли ше'риндән дә сөһбәт ачыр. О, һаглы олараг Видадинин «елм вә камал саһиби һесаб олунан» өвладларына бабаларынын тәрчүмеjи-һалыны вә ше'рләрини jахшы сахламадыгларыны ирад тутур.

Ф. Көчәрли Вагиф вә Видадинин вәфалы дост олдугларыны ашағыдакы гәзәллә дә әсасландырыр:

Видадидән кәлән кағыз мәни фәрхәндә һал етди,
Бу һалы көрдү гәм, филһал мәндән интигал етди.
Үчуб көнлүм гушу пәрвaз гылса өвчи-ә'лаjә,
Әчәб jох ким, бу мәктубу өзүнә пәрру-бал етди.
Хәjал етмишди Вагиф ким, рәван, бир хош гәзәл jазсын,
Рәван олмушду гасид ким, буну анчаг хәjал етди[56].

Һәмин мисралардан сонра Ф. Көчәрли jазырды: «Бу гәзәл Шеjх Сә'динин досту барәсиндә jаздығы кәлама бәрабәрдир. Тәфавүт анчаг бурасындадыр ки, Шеjх Сә'ди һәгиги достлуг нәдән ибарәт олмасыны вә онун вәзифә вә тәклифләрини бәjан едиб, үмумнасә хитабән өз кәламыны инша гылыбдыр. Амма Вагиф анчаг өз достундан jетишән кағыздан хошһал вә дилшад олуб, гәдри вә мәнзәләтини көстәрибдир»[57].

«Дәбистан» ики көркәмли шаирин достлуғундан тәсадүфи олараг сөһбәт ачмырды. Бу тәшәббүс бир тәрәфдән онларын әдәбиjjатымыздакы мөвгеjини мүәjjәнләшдирмәjә көмәк едирдисә, икинчи тәрәфдән дә ушаглары достлуг вә jолдашлыгда онлардан нүмунә көтүрмәjә чағырырды. Ф. Көчәрлинин Видадидән кәтирдиjи бәнддә дә еjни фикир ашыланырды:

Көнүл сәбру-гәрар етмәз, кедәр jар олмаjан jердә,
Мәһәббәт паjидар олмаз, вәфадар олмаjан jердә.
Вәфа гыл бир вәфадарә, узлашма бир бингәрә,
Матаһын атма базарә, хиридар олмаjан jердә.

Ф. Көчәрлинин «Рәһбәр» журналында дәрч етдирдиjи «Молла Вәли Видади вә онун тәрчүмеjи-һалы»[58], «Дәбистан»да бурахдырдығы «Вагиф вә Видади вә бунларын достлуғу»[59] адлы мәгаләләри еjни материаллар әсасында jазылмышдыр. Ф. Көчәрли өз әсринин «әһли-кәмалы вә саһиби-елм вә мәрифәти» олан Видадини халгын талеjини дүшүнән бир сәнәткар кими сәчиjjәләндирир, онун Вагифлә достлуғундан вә jарадычылыг әлагәләриндән данышыр. Мәгаләнин мараглы jерләриндән бири дә

[54] «Мәктәб», 1915, № 3.
[55] «Дәбистан», 1907, № 1.
[56] «Дәбистан», 1907, № 1.
[57] Jенә орада.
[58] «Рәһбәр», 1907, № 5.
[59] «Дәбистан», 1907, № 1.

Видади һаггындакы ики фикрин шәрһидир. Бир рәвајәтә әсасән 1172-чи илдә (1766) Күрчүстан чары Ираклинин вахтында Күрчүстана табе олан бир нечә кәндин «ингилабын вүгуинә көрә» Гарабағ вилајәтинә, Ибраһим ханын һимајәсинә көчдүјү һалда (Вагиф өзү дә), Видади өз елиндә галыб гәм чәкмишдир. Икинчи рәвајәтә көрә исә Видади дә «әгл вә камалы сајәсиндә нам вә шөһрәт газаныб, Иракли хана Газах маһалына даир үмуратын сәлаһыны көстәрмәк үчүн мүдәббир вә мәсләһәтчи» олмушдур. Лакин Ф. Көчәрли икинчи рәвајәтә даир әлдә мә'лумат олмадығыны сөјләјирди.

«Молла Вәли Видади вә онун тәрчүмеји-һалы» адлы мәгаләнин мүсбәт чәһәтләриндән бири дә онун Видади илә әлагәдар олараг ујдурулан әсассыз рәвајәтләрә чаваб вермәси иди. Ф. Көчәрли Видадини өзүнә гоһум чыханлара чаваб олараг шаирин гоһумлары һаггында да мә'лумат верирди.

Вагифин әдәбијјатымыздакы мөвгејиндән данышаркән мүәллиф тәәссүф һисси илә гејд едирди ки, белә бөјүк шаирин јубилеји нә һаким даирәләри, нә дә зијалылары дүшүндүрүр.

Ушаг журналлары классик Азәрбајчан әдәбијјаты нүмунәләрини дәрч едиб халга чатдырмағы күнүн вачиб мәсәләләриндән бири сајырды. «Дәбистан» вә «Рәһбәр» журналы белә бир хејирхаһ иш үчүн көркәмли әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрлинин көмәјинә архаланырды.

Видади, Вагиф вә Закирин «Дурналар»[60] ше'рләри һаггында дүзкүн фикри дә илк дәфә Ф. Көчәрли сөјләмишдир. О, һәр үч шаирин «Дурналар» ше'рини мүгајисәли шәкилдә тәһлил едир, онларын әсас хүсусијјәтләрини ајдынлашдырыр. Тәгдирәлајиг һалдыр ки, Вагифин, Видадинин вә Закирин охучу күтләсинә о вахта гәдәр аз мә'лум олан бу ше'рләрини илк дәфә «Рәһбәр» журналы бурахмышдыр. Ф. Көчәрли бу мүнасибәтлә јазырды: «Молла Вәли Видадинин, Молла Пәнаһ Вагифин вә Гасым бәј Закирин көј үзүндә гатарлашыб охуја-охуја учан дурналара хитабән јаздығы мүрәббеаты мөһтәрәм «Рәһбәр»ин сәһифәләринә тәгдим етмәклә белә мә'лум едирәм ки, бу әсәрләр нә Адолф Берженин Лејпсигдә чап

[60] «Рәһбәр», 1906, № 3.

олунан мәчмуәсинә[61] вә нә дә Јусиф Гарабағинин китабчасына[62] дахил олмајыб, нүдрәтән тапылан әсәрләрдир»[63].

Ф. Көчәрли һәр үч ше'рдән данышаркән көстәрирди ки, Вагиф вә Закирин ше'рләри Видадинин ше'ринә нәзирә олмасына бахмајараг, бирини о бириләринә тәрчиһ вермәк чәтиндир. Чүнки һәр шаирин кәламынын мәхсуси бир шивәси вардыр. Һәр бир шаир өз гәлбинин вә тәб'инин игтизасынча көј үзүндә гатар илә учан дурналара үз тутуб, өз һали-дилини әрз гылыр.

Мүәллиф Видади илә Вагифин «Дурналар»ыны мүгајисә едәрәк бу гәнаәтә кәлир ки, дурналарын охудуғу нәғмәләр Видади үчүн гүссәли олуб, онун үрәјини парча-парча ејләјир:

Охудугча ширин-ширин дилиниз,
Бағрым олур шана-шана, дурналар!

Вагифә исә дурналар һүзн кәтирмир вә көнлүнү пәришан гылмајыр, онларын авазы шаирин руһуну тәзәләјир:

Назәнин-назәнин едәрсиз аваз,
Руһ да тәзәләнир, олур сәрәфраз.

Ф. Көчәрли бунун сәбәбини һәр ики шаирин һәјат шәраити илә әлагәләндирәрәк јазырды ки, Вагиф «әһли-зөвг», «ејш-ишрәтлә» мәшғул олмагда иди. Видади исә «дүнјанын зөвг вә сәфасына бел бағламајыб, онун бивәфа олмасындан мүтәнәффир вә мә'јус иди».

Ф. Көчәрли Закирин «Дурналар»ыны да әсас руһу е'тибарилә Вагифин ше'ринә бәнзәдирди. Сәмимилик, достлуг вә меһрибанлыг мотивләри илә бирләшән һәр үч ше'рин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә малик олдуғуну сәчијјәләндирән мүәллиф јазырды: «...һәр бир шаирин кәламында өзкә бир ләтафәт вә башга бир һисс вә мәлаһәт вар ки, әһли-дил нә әрбаби-зөвг вә камал онлары охудугда дәрк еләјир вә һәр шеј ки, гәлб илә һисс олунур, бә'зи вахт јазмаг вә севилмәклә ифадә олунмаз, о тәгрир вә бәјана кәлмәз».

[61] «Мәчмуәји-әш'ари-шүәрајп-Азәрбајчан» адлы мәчмуә 1867-чи илдә чап олунмушдур.

[62] Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағинин «Мәчмуәји-Вагиф вә мүасирани-дикәр» китабчасы 1856-чы илдә Тејмурханшурада (индики Бујнак) бурахылмышдыр.

[63] «Рәһбәр», 1906, № 3.

Габагчыл зијалыларымыз вə демократик мəтбуат органлары Вагиф, Видади вə Закир кими шаирлəрин јарадычылығыны гијмəтлəндириб, əдəбијјатымыздакы ролуну көстəрəрəк, охучулары онларын əсəрлəрини өјрəнмəјə чағырдығы һалда, бə'зи буржуа зијалылары, һəмчинин буржуа мəтбуаты бунун əһəмијјəтини дəрк етмир, Азəрбајчан əдəбијјатында көзəл əн'əнəлəрə гаршы чыхырды.

«Дирилик» журналы јазырды: «Мəнə нə үчүн Видадинин «Дурналар»ыны, С. Əзим вə Закирин мисаллары-ны охутдуруpсунуз. Əкəр мəн вахты илə фикрими бунлардан башгасына вермиш олсајдым, инди һəгиги түрк дили вə əдəбијјатыны билмиш олардым»[64].

Нəбати вə Видадинин тəрчүмеји-һаллары, Видади, Вагиф вə Закирин «Дурналар» ше'рлəри һаггындакы мəгалəлəр бу күн дə өз əһəмијјəтини сахлајыр. Бу мүнасибəтлə идарəнин вердији гејд дə марағлыдыр. Бурада «Азəрбајчан түркләринин əдəбијјаты јохдур» дејəн буржуа нүмајəндəлəринə кəскин чаваб верилир вə көстəрилирди ки, «Чох да бизим Сə'димиз, Һафизимиз, Шекспримиз јохдур, Вагиф, Видади, Нəбати, Сејид Ширвани илə һəр бир миллəт олур-олсун фəхр едə билəр. Наданлыг үзүндəн бунларын көзəл əсəрлəрини халга чатдырмамышыг. Кəрəк əдəбијјатымызын заманəјə мувафиг сəрвəтлəнмəсинə чалышаг. Буна көрə дə «Рəһбəр»ин илк нөмрəсиндəн Көчəрли Фиридунун «Əдəбијјатымыза даир» мəгалəси илə бу ишə шур'у едирик»[65].

Ф. Көчəрлинин «Əдəбијјатымыза даир» серијасындан Сејид Əбулгасим Нəбатијə һəср едилмиш мəгалəси «Рəһбəр»ин илк нөмрəсиндə бурахылмышдыр. Өз мүасирлəри арасында зəнкин вə мухтəлиф ше'рлəри илə мəшһур олан Нəбатини мүəллиф «Азəрбајчан шаирлəринин əн мəшһур вə мүгтəдирлəриндəн бири» кими гијмəтлəндирир; онун 1812-чи илдə Гарадағ маһалынын Үштибин гəсəбəсиндə руһани аилəсиндə доғулдуғуну, «Хан чобаны», «Мəчнун» вə «Мəчнун шаһ» лəгəби илə көзəл гошмалар јаздығыны, 7500 мисралыг «Диванча»сы олдуғуну көстəрир. Мəгалəдə Нəбати јарадычылығынын рəнкарəнклијиндəн дə бəһс олунур. Көчəрлијə көрə Нəбатинин гəзəл, мухəммəс, мүстəзад, рүбаи, тəрчибəнд,

[64] «Дирилик», 1914, № 5.
[65] «Рəһбəр», 1906, № 1.

сагинамə, тəхмис формалы əсəрлəри Моллајн Руминин тə'сириндəн вə дини-фəлсəфи көрушлəрдəн дə азад дејилдир. Хүсусилə шаирин фарс дилиндə јаздығы бир сыра əсəрлəриндə, вəһдəти-вүчуд тə'сири чох гүввəтлидир. Көчəрли Нəбати јарадычылығындан садəчə бəһс етмир, јери кəлдикчə онун əсəрлəриндəн мисаллар кəтирир, өз фикрини əсасландырыр. Һəмин мисаллар шаирин өз һəјатына, вəтəн торпағынын көзəллијинə, халгын ағыр һəјат шəраитинə аид ше'рлəрдир:

Мејдани-ешгдə шикар етдим аты,
Мусəххəр ејлəдим Руму, Һераты,
Мөһтəрəм оғлујам, адым Нəбати...
. . . . . . («Саги»).

Сагијə, кəлди нөвбаһар јенə,
Мөвсими-кəшти-лалəзар јенə;
Нəркиси-мəст јүз нəзакəт илə
Зүлфүнү етди мишкибар јенə[66] («Јенə»).

Ф. Көчəрли Нəбатинин һəјат вə јарадычылығыны, онун əдəбијјат тарихиндəки јерини дə дүзкүн муəјјəнлəшдирир.

Сејид Əбулгасим Нəбати һаггында «Мəктəб» журналындакы мəгалə дə диггəти чəлб едир[67]. Һəмин мəгалəдə дејилирди: Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов вə башга сəнəткарларын əсəрлəри муəјјəн дəрəчəдə чап олундуғу һалда, Нəбатинин ше'рлəри «наданлыг үзүндəн халга чатдырылмамышды». Журнал јазырды: «Сејид Əбулгасим Нəбати Азəрбајчан түркләринин гоча Һафизи вə Шəмс Тəбризиси вə һəтта башга əш'ар вə кəламында Чəлалəддин Румиси мəнзəлəсиндəдир,—демəк олар»[68].

Мүəллиф Нəбати əсəрлəриндə Һафиз вə Шəмс Тəбризи руһу олдуғуну мисалларла сүбут едир:

Һафизин руһуна əхласла бир фатиһə вер,
Чəркəјур, дөврə кəл, ај бичəји-əнга, əнга.[69]

*

Тути баги-чəнəн, булбул баги-шираз,
Хочејн-Шəмс, лəгəби-шаир гəра-гəра.[70]

[66] «Рəһбəр», 1906, № 1.
[67] «Мəктəб», 1915, № 13.
[68] Јенə орада.
[69] Журналын луғəтиндə «əнга-əнга» сөзү бу чүр изаһ олунур: «Гаф дағында дурдуғу зəнн олунан мүһүм бир пəри».
[70] «Гəра-гəра» ифадəси журналын луғəтиндə «парлаг» мə'насында көстəрилир.

Марағлыдыр ки, шаирин башга нөмрәдә бурахылмыш бир ше'риндә онун үч тәхәллүсү ишләдилмишдир. Бунлардан «Хан чобаны», «Нәбати» билаваситә өзүнә аиддирсә, «Мәчнун» ады һәм өзүнү, һәм дә Гејси хатырладыр. Бу ше'рдә дә достлуг, мәһәббәт вә сәдагәтдән бәһс едилир:

> Һу чәкиб мәргәди Мәчнунә јетиррәм, пејгәм,
> Кәл көр дәмдәки-тәрси-бијабан әлимә.
> Хан чобаны јенә лал олду, гәләм ачды зәбан,
> Дур, Нәбати ки, кәлиб мүрғи-сүхәндан әлимә.[71]

Јубилеј мүнасибәтилә бурахылан мәгаләләрдән бири «Һачы Сејид Әзим»дир[72]. «Мәктәб»ин ајрыча бир нөмрәси шаирин вәфатынын 25 иллијинә һәср едилмиш, онун шәкли вә «Сәламәт вә нәдамәт»[73], «Оғлум» («Мүәллимә һөрмәт»), «Һәдис»[74] вә с. ше'рләри верилмишдир.

«Һачы Сејид Әзим» мәгаләсиндә шаирин һәјаты дүзкүн шәрһ едилир. Онун ушаглыгдан елмә, охумаға һәдсиз һәвәси, бөјүк истеʼдад саһиби олдуғу, «Һагг сөзү демәкдән әсла чәкинмәзлији», «милләтин гүсуруну даима сөјләјиб, дәф'и үчүн чарәләр арамасы» вә башга мүсбәт кејфијјәтләри хүсусилә нәзәрә чатдырылырды.

«Дәбистан»да Сејид Әзим Ширванинин һәјат вә фәалијјәтиндән данышан Ә. Чәфәрзадә тәрбијәви әһәмијјәти олан мәсәләләри әһатә етмәјә чалышараг шаирин оғлу Мирзә Сәфәрин Шамахыдакы «Шаһ хәндан» гәбиристанлығында атасынын гәбир дашына һәкк етдирдији:

> Мовти-чисмани илә санма мәним өлмәјими,
> Сејида, өлмәрәм, аләмдә сәсим вар мәним»,—

мисралары һаггында јазырды: «Сејидин бу бејтини рус шаирләриндән Державин вә Пушкинин «Памятник» адлы мәнзумәләри илә тәшбиг етмәлидир»[75]. Бununла С. Ә. Ширванинин Азәрбајчан әдәбијјатындакы мөвгејини ајдынлашдыран мүәллиф журналын көркәмли рус классикләринә олан рәғбәтини дә көстәрирди. О, зијалылары С. Ә. Ширванинин әсәрләрини халга чатдырмаға, ону лајигинчә гијмәтләндирмәјә чағырырды. Ә. Чәфәрзадәјә көрә «белә бөјүк шаирләрин әсәрләриндән ибрәт дәрси алмалы, онун гәбрини зијарәт етмәлидирләр»[76]. О, еләчә дә шаирин күллијјатыны чап едиб, кениш халг күтләләринә чатдырмағы лазым билирди.

[71] «Мәктәб», 1915, № 13.
[72] Јенә орада, 1912, № 15.
[73] Јенә орада,
[74] Јенә орада, № 10.
[75] «Дәбистан», 1906, № 11.

Мә'лум олдуғу кими, 1911-чи илдә М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 100 иллик јубилеји тәрәггипәрвәр маариф хадимләринин тәшәббүсү илә кечирилмишдир. Азәрбајчанда мәтбуат органлары јубилеј әрәфәсиндә дәјәрли мәгаләләр, ше'р вә фотошәкилләр бурахырды. Бөјүк мүтәфәккир вә драматургун анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәтилә «Мәктәб» хүсуси мәгалә илә чыхыш етмиш, онун бөјүк шәклини вермишдир[77]. Мәгаләдә дејилир ки, «Нәшри-маариф» чәмијјәти мәрһумун адына бир мәктәб ачыб, онун руһуну шадландырыр.

«М. Ф. Ахундовун тәрчүмеји-һалы» адлы мәгаләдә драматургун шәхсијјәти, әдәби фәалијјәти, театр саһәсиндәки хидмәтләри, Мирзә Шәфи илә достлуғу һаггында верилән мә'лумат марағлыдыр. Мәгалә мүәллифи М. Ф. Ахундовун Иран шәһәрләриндә тәһсил алмасыны иддиа едир. Лакин бу фикир әсассыздыр.

«Дәбистан»ын 1908-чи илдә сон доггузунчу нөмрәси Һ. Зәрдабинин вәфатынын илдөнүмү мүнасибәтилә чыхмышдыр. Бу барәдә идарә јазырды: «Мөһүрсүз нүсхәләр Бакы мүсәлман мүәллимләринин хәрчи илә мәрһум Һәсәнбәј Мәликзадәјә јадикар олунуб пулсуз пајланылыр».

Һ. Зәрдабинин портрети вә дәфн мәрасиминдән бир сәһнә дә бу нөмрәнин илк сәһифәләриндә бурахылмышдыр.

Әлискәндәр Чәфәрзадәнин «Һ. Зәрдабинин тәрчүмеји-һалы», Сүлејман Әбдүррәһманзадәнин «Мәрһум Һәсәнбәј Мәликовун тәшји-чәназәси», Фәрһад Ағазадәнин «Һәсәнбәјин түрк милләтинә етдији хидмәтләри», «Һәсәнбәј мүәллим», «Һәсәнбәј мүсәлман театрынын банисиси», «Һәсәнбәј мүһәррир вә гәзетә саһиби» кими мәгаләләр охучулара Һ. Зәрдаби һаггында гијмәтли мә'лумат верир[78].

Ф. Ағазадә Зәрдабинин Азәрбајчан ичтимаи һәјатындакы хидмәтләриндән данышыр, «Әкинчи»нин нәшри,

[76] «Дәбистан», 1906, № 11.
[77] «Мәктәб», 1911, № 1.
[78] Бах: «Дәбистан», 1908, № 9.

фәалиjjәти, Нәчәфбәj Вәзировун бурада иштиракы, гәзетин бағланмасы вә с. һаггында мараглы мә'лумат вериրди. О. һ. Зәрдабинин бөjүк ичтимаи хадим олмасы һаггында данышаркән jазырды:«...Гафгаз мүсәлманларынын арасында белә шәхсләрин әввәлинчиси Мирзә Фәтәли Ахундов һесаб олунарса, икинчиси мәрһум Һәсәнбәj Мәликов Зәрдаби һесаб олуначагдыр».

Мүәллиф һ. Зәрдабини милли Азәрбаjчан театрынын jарадычысы кими гиjмәтләндирирди.

1913-чү илдә Ә. Сабирин вәфатынын ики иллиjи мүнасибәтилә «Мәктәб»дә ики мәгалә бурахылмышдыр. Имзасыз верилән биринчи мәгаләдә Ә. Сабирин илк тәһсили, Сәбзивәр, Нишапур, Сәмәргәнд, Бухара, Хорасан вә башга шәһәрләрә сәjаһәт етмәси, «Молла Нәсрәддин», «Һәjат», «Иршад», «Фүjузат» кими мәтбуат органларында иштиракы, 1908-чи илдә Шамахыда «Үмид мәктәби» ачмасы вә дикәр фәалиjjәтиндән данышылыр[79], онун «Тутдум оручу ирәмазанда» мисрасы илә башланан ше'ри мисал кәтирилир вә һәлә ушаг вахтындан габагчыл дүнjабахыша меjли, ше'р jазмаға һәвәси олдуғу көстәрилирди.

Сабирә һәср едилән икинчи мәгаләнин мүәллифи Әбдүррәһман Тофигдир[80]. Мүәллиф халгын Сабирә мәһәббәтини, шаирин бөjүк гәләм саһиби олдуғуну бу чүр ифадә едир: «Инсанлар вар ки, онун өлүмү бүтүн дүнjа үчүн, бүтүн милләти үчүн бөjүк бир сиjаһ олар, онун ады һәр вәгт вә һәр заман дилләрдә jад олуб кедәр, онун адыны тарих әсла унутмаз... Бөjлә адамларын бу чүр олмаларына бир параларынын дөвләти вә һәмти, бир парәсинин елм вә мә'рифәти, бир парәсинин һүнәр вә сәнәти, бир парәсинин дә бөjүк әдиб вә шаир олмасы сәбәб олмушдур. Мәһз о (Сабир—*Ә. М.*), бөjүк бир шаир иди, ше'рин бөjүк устасы иди»[81].

Әбдүррәһман Тофигә көрә, Сабирин бөjүклүjү орасындадыр ки, «о, ше'римиз үчүн башга бир jол, тазә бир чығыр ачды. Өз вахтындакы шаирләрә бу jолу көстәрди, онлара бу jолда устад олду»[82].

Мәгалә һәлә шаирин өз сағлығындан башлаjараг либерал-буржуа тәнгидиндә Сабир jарадычылығына олан әсассыз мүлаһизәләрә тутарлы чаваб кими дә әһәмиjjәтли иди.

[79] «Мәктәб», 1913, № 11.
[80] Jенә орада.
[81] Jенә орада.
[82] Jенә орада.

Журналда көркәмли драматургумуз Н. Вәзировун фәалиjjәтинин 40 иллиjинә һәср едилмиш «Нәчәфбәj Вәзировун тәрчүмеjи-һалы»[83] вә «Милли баjрам»[84] мәгаләләри дә бурахылмышдыр. Биринчи мәгаләдә Н. Вәзировун һәjаты, тәһсил илләри, Һәсәнбәj Зәрдабинин мәсләһәти илә М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедиjасыны тамашаjа гоjмасы, көркәмли рус әдиби Владимир Короленко илә достлуғу, «Әкинчи» гәзетиндә иштиракы вә башга фәалиjjәти һаггында мараглы мә'лумат вардыр. «Милли баjрам»да исә көзәл мәгаләләр, ибрәтли мәзһәкәләр мүәллифи олан Н. Вәзировун ушаглары да унутмадығы, «Ев тәрбиjәсинин бир шәкли» пjесини онлар үчүн jаздығы көстәрилир: «Н. Вәзиров һәтта ушагларын да һалыны нәзәрдә тутур, онлара мәхсус jазылар jазмышдыр, о чүмләдән «Ев тәрбиjәсинин бир шәкли» адлы театрдыр. Бунун охунмасыны төвсиjә едирик»[85].

Мәгаләнин мүәллифи һәмин пjесдән бир ушаг әсәри кими бәһс едәркән jәгин ки, онун мүлкәдар балаларынын охумаға һәвәс көстәрмәдикләринин, көһнә тәрбиjә үсулларынын тәнгидини нәзәрдә тутурду.

Журналларда көркәмли маариф вә мәдәниjjәт хадимләриндән С. М. Гәнизадә[86], Абдулла Сур[87], Һашымбәj Вәзиров[88], Мәһәммәд Гараjев[89], Исмаjылбәj Гаспирински[90], мүәллим Начи[91], һ. Маһмудбәjов[92], Әлибәj Һүсеjнзадә[93] һаггында да мә'лумат верилмишдир.

«Султан Мәчид Гәнизадә»[94] адлы мәгаләни Ф. Көчәрли jазычынын маариф саһәсиндәки фәалиjjәтинин 25 иллиjи мүнасибәтилә jазмышдыр. Ф. Көчәрли «Мәктәб»

[83] «Мәктәб», 1913 № 18.
[84] Jенә орада.
[85] Jенә орада.
[86] Jенә орада, 1912, № 21.
[87] Jенә орада, № 13, 16.
[88] Jенә орада, 1916, № 7.
[89] Jенә орада, 1913, № 2.
[90] Jенә орада, 1914, № 13.
[91] Jенә орада, 1915, № 14.
[92] Jенә орада, 1912, № 21.
[93] «Дәбистан», 1907, № 4.
[94] «Мәктәб», 1912, № 21.

охучулары үчүн мәшһур Азәрбајчан шаири С. М. Гәнизадәнин бабасы Аға Мәсиһ Ширванидән кичик бир нәсиһәти мисал кәтирир:

А огул, иттиһати-милләт ејлә,
Сә'ј ејлә, гејрәт ејлә, һүммәт ејлә.
Пәдәрин исми Муртуза Әлидир,
Фатма мадәриндир, әсмәт ејлә.

С. М. Гәнизадәнин «Истилаһи-Азәрбајчани», «Лүғәти-руси вә түрки», «Рус дилинин дилманчы», «Лүғәти-түрки вә руси», «Мүхтәсәр рус әлифбасы» вә «Дәбистан»ын редактору Ә. Чәфәрзадә илә биркә фарс дилинин тә'лими үчүн јаздығы «Қәлиди-әдәбијјат» әсәрләрини мүәллиф ичтимаи фикир тарихимиз үчүн көзәл һәдијјә кими гијмәтләндирирди. Мәгаләдә С. М. Гәнизадәнин ушаг вә кәнчләр үчүн јаздығы һекајә вә нағыллары, еләчә дә тәрчүмә вә тәбдилләри дә тәгдир едилирди.

1912-чи ил мајын 13-дә кәнч вә исте'дадлы әдәбијјатшүнас Абдулла Сурун вәфаты Азәрбајчан ичтимаијјәти тәрәфиндән кәдәрлә гаршыланды. «Мәктәб» журналы бу мүнасибәтлә Һүсејн Чавидин «Бөјүк Хәсран»[95] мәгаләсини, бунун далынча исә «Абдулла Сурун тәрчүмеји-һалы»ны[96] вермишдир. А. Сурун өлүмүнү охучулара билдирән Һүсејн Чавид мәктәбли Һачыбәј Әмировун ашағыдакы сөзләринин онлара да аид олдуғуну хатырладырды: «...Милләтини севән мүәллимин мүәллимләр арасындан кетмәси чамаатымыза, әләлхүсус биз мәктәб чочугларына нә бөјүк мүсибәтдир»[97].

Икинчи мәгаләдә исә редаксија А. Сурун 1299-чу (һичри) ил рамазан ајынын 21-дә Шамахыда доғулдуғуну, әрәбчә, фарсча, түркчә көзәл билдијини, 1898-чи илдә (милади) мүәллим, 1903-чү илдә Тифлисдә «Шәрги-рус» гәзетиндә ишләдијини, 1906-чы илдә охумаг үчүн Истамбула кетдијини, 1909-чу илдән јенә мүәллим ишләдијини вә башга фәалијјәтини јада салырды.

«Мәктәб» Һашымбәј Вәзировун өлүмү мүнасибәтилә дә хүсуси мәгалә дәрч етмиш вә онун тәрчүмеји-һалыны бурахмышдыр[98]. Редактор Г. Рәшад кичик мәгаләдә Һ. Вәзировун фәалијјәтинин сәчијјәви чәһәтләринә тохунмаға чалышмыш, һадинин бу мүнасибәтлә јаздығы ше'рдән ашағыдакы парчаны мисал кәтирмишдир:

Иштә һәјат багијә дејирләр бу өлмәјә,
Чисми мәзара, руһу гәлбә көмүлмәјә;
Јохкән ишыг бу гөвүмдә сән бир зија идин,
Јол көрмәјән бу милләтә рәһнүма идин.

Мәгаләдә Һ. Вәзировун түрк, фарс вә гисмән әрәб дилиндә тәһсил алдығыны, «Иршад», «Тәзә һәјат», «Иттифаг», «Сәда», «Сәдаји-һагг», «Сәдаји-Гафгаз», «Мәзәли» гәзет вә журналларыны дәрч етдирдији нәзәрә чатдырылырды.

С. С. Ахундов мүәллим М. Гарајев, Г. Рәшад исә мүһәррир И. Гаспирински һаггында һәрарәтлә јазырдылар. С. С. Ахундов Мәһәммәд Гарајевин өлүмүнү бу чүр ифадә едирди: «Балача бир чочуг икән чөлдә нахыр отарардын, һәр сүбһ мәктәбин јанындан кечәркән охујан ушаглара һәсрәтлә бахардын. Орада мүәллим әфәндиләрин ширин сөһбәтләринә, әчајиб нағылларына һејрәт илә гулаг асардын... Бурада тәһсил етдијим елмләр илә милләтимә нә хидмәт едә биләрәм?—дејиб дарүлмүәллиминә кирдин... Сән нә тез сөндүн, ај шө'лә! Демә мәзарым гүрбәтә дүшдү, сәнин кими милләтини севән чавана вәтәнин һәр кушәси вәтәндир»[99].

Рус алим вә шаирләриндән М. Ломоносов, А. С. Пушкин һаггындакы мәгаләләр дә диггәти чәлб едир. «Балыгчылыгдан профессорлуга»[100] адлы мәгаләсини мүәллим Һүсејнәли Әлијев М. Ломоносовун анадан олмасынын 200 иллији мүнасибәтилә јазмышдыр. Онун әсәрә мә'налы вә чәлбедичи сәрлөвһә вермәси тәрбијәви мәгсәд күдүрдү. Бунунла о, бөјүк алимин кечдији мә'налы һәјат јолуна илк сәтирдән охучуда мараг ојатмаг истәмишдир. Мүәллиф М. Ломоносовун һәлә ушаглыгдан мүстәгил олараг «Сәрф-нәһв» вә «Елми-һесаб» китабларыны мүталиә етмәси, Москвада, Петербургда, Қијевдә, Алманијада охумасы һаггында мә'лумат верир, ушагларын нәзәринә чатдырырды ки, зәһмәтсиз, әзијјәтсиз елмә саһиб олмаг мүмкүн дејилдир.

[95] «Мәктәб», 1912, № 13.
[96] Јенә орада, № 16.
[97] Јенә орада, № 13.
[98] Јенә орада, 1916, № 1.

[99] «Мәктәб», 1913, № 2.
[100] Јенә орада, 1912, № 19—20.

А. С. Пушкинин вәфатынын 75 иллиjи илә әлагәдар олараг бурахылан мәгаләдә[101] дә биликлә, мәктәблә, охумагла арзуjа чатмағын мүмкүнлүjү көстәрилир. «Бүтүн инсанларын әдиби» кими тәгдим олунан шаир һаггында журнал jазырды: «Пушкин өзү өлмүшсә, ады, шөһрәти өлмәмишдир. Һәтта Толстоj кими бөjүк бир әдиб демишдир ки, Пушкин һәгигәти ашкар бир сурәтдә, гәшәнк бир шәкилдә, садә дил илә, көзәл ше'рләр илә чамаата анлатдығы үчүн онун сөзләри әсла тә'сирсиз гала билмәз! Пушкин jалныз русларын деjил, бүтүн инсанларын динләмәjинә лаjигдир. Биз дә ону хеjир илә jад едиб, шәкли илә мәчмуәмизи зәнкинләшдиририк»[102].

«Мәктәб» башга рус сәнәткарларына да еjни мәһәббәт вә сәмимиjjәтлә jанашыр, онларын адыны рәғбәтлә хатырлаjырды. Еjни сәмимиjjәти Л. Н. Толстоj, Н. Гогол, И. Туркенев, М. Лермонтов, А. И. Куприн, И. Крылов, В. Короленко, А. Плешшеjев, В. J. Брjусов, И. А. Белоусов, А. У. Измаjылов вә башга jазычылара мүнасибәтдә дә көрүрүк. Журнал М. J. Лермонтовун беjнәлмиләлчи, һуманист идеjалы бөjүк бир сәнәткар олмасыны, онун Гафгаза, бурада jашаjан халглара мәһәббәтини белә ифадә етмишдир: «Русларын ән бөjүк шаирләриндән бири олан Лермонтовун ән көзәл әсәринә илһамат мәнбәjи бизим Гафгазымыз, Гафгазымызын мәнзәрәләри, вагеәләри, инсанлары олмушдур»[103].

Л. Н. Толстоjун дикәр милләтләрә, о чүмләдән Дағыстан халг гәһрәманы Шамилә мүнасибәти һаггында охуjуруг: «Бизә ән jахын олан Шеjх Шамил кими һәгиги бир инсан вә гәһрәманы чыхардығымыз һалда, әдиб, шаир Лев Толстоj мәрһум шеjхин вагеjи-әдәбиjjат үчүн ән көзәл бир мәзмун олдуғуну анлаjыр, бу вагеjи-тәсвир үчүн «Һачы Мурад» үнванлы jени бир әсәр гәләмә алмышдыр»[104].

«Мәктәб»ин һәлә о вахтлар jаздығы бу кими сөзләр Азәрбаjчан халгынын бөjүк рус сәнәткарларына олан мәһәббәтинин тәзаһүрү иди.

* * *

Азәрбаjчан ушаг журналлары аjры-аjры шәхсиjjәтләрин әсәрләриндәки ибрәтли сөзләрлә дә охучулары танныш едирди. Мәсәлән, «Елм адамлары илә һәмсөһбәт олмаға чалышыныз», «Позғун көнүллү адамлар адамын jахшылығыны көрә билмәзләр, еjбләрини араjыб тапмаға чалышарлар», «Ихтиjарым олмадығы вахты дүнjаjа кәлдим, инди истәмәдиjим һалда дүнjадан кедирәм. Бу ики арада даима һеjран галдым: бир шеj билмәмиш кедирәм» (Әфлатун), «Әзиjjәт илә өлмәк зилләт илә jашамагдан jахшыдыр» (Әрастун), «Алим адамын сөзү ишинә мувафиг олмаса да, онун сөзүнә артыг диггәтлә гулаг асыб әмәл ет (Сә'ди), «Сизләр кор икән мән күнәш олсам да нә һасил» (Әбдүлһәг Һамид), «Гәфләтләрә, зүлмәтләрә, зилләтләрә лә'нәт, сән доғ бизә, сән доғ бизә, еj фәчри-һәгигәт!» (Тофиг Фикрәт) вә с.

«Бөjүк сөзү» вә «Әзбәр парчалар» башлығы илә верилән мә'налы сөзләр Сә'ди Ширази, Жан Жак Руссо, Волтер, Виктор Мари Һүго, Ламартин, Л. Н. Толстоj, С. Ә. Ширвани вә башга көркәмли шәхсиjjәтләрин әсәрләриндән олуб, халгын ағыр һәjатына, елмин, маарифин әһәмиjjәтинә, тә'лим-тәрбиjәjә аид гиjмәтли фикирләрдән ибарәтдир:

Нәсиһәт диварда да олса, инсан ону өjрәнмәлидир (Сә'ди Ширази).

Истәмә һасидә, бәла, зира
Мүбтәладыр бәлаjа ол бәдбәхт.
Етмә бича она әдавәт чүн
Дүшмәни архасындадыр һәр вахт.
(Сә'динин «Күлүстан»ындан гитә).

Һәjат өз-өзлүjүндә бир шеj деjилдир, онун гиjмәти анчаг доландырмаға бағлыдыр (Жан Жак Руссо).

Чәһаләт инсанларын ән бөjүк хәстәлиjидир (Волтер).

Пислик олан jердә эгил илә шадлығын ола биләчәjинә инанма (Воунарх).

Елм һәр шеjдән гиjмәтлидир, ону оғурламаг, итирмәк вә керн етмәк олмаз (Виктор Мари Һүго).

Гәләм гылынчдан өткүндүр (Ламартин).

Сөз мәтләбин ачары мәгамында олдуғу үчүн инсанларын һәм бирләшмәсинә, һәм дә аjрылмасына хидмәт едә биләр. Она көрә дә сөз сөjләjәндә еһтиjатлы олмалыдыр (Л. Н. Толстоj).

Елмдир әһли сәнәтин һүнәри,
Елмсиз сәнәтин нәдир сәмәри.

[101] «Мәктәб», № 7.
[102] Jенә орада.
[103] Jенә орада, 1920, № 7.
[104] Jенә орада, № 1.

Пуч олуб кеүсә дөвләтин заја.
Јенә сәнәтдир әлдә сәрмајә
вә с. (Һачы Сејид Әзим)

Һаггында данышдығымыз журналлар халг әдәбијјаты нүмунәләрини тәблиғ едән габагчыл мәтбуат органлары кими дә диггәтәлајигдир. Журналларда шакирдләри сә'јлә охумаға, гочаг, намуслу вә нәзакәтли олмаға, халга, вәтәнә, әмәјә мәһәббәт бәсләмәјә сөвг едән бир сыра мараглы нағыл, ләтифә, аталар сөзләри вә тапмачалар дәрч едилмишдир. Бунлар ушагларын дүнјакөрүшүнү, гаврајыш вә дәракәсини кенишләндирмәк вә онлары зәнкин халг әдәбијјаты илә таныш етмәк мәгсәдини күдүрдү. Журналларын шифаһи халг әдәбијјатындан кениш истифадә етмәси күнүн тәләбләри илә сых бағлы иди. Бу илләрдә Ф. Көчәрли, М. Маһмудбәјов, А. Шаиг, Р. Әфәндизадә, Мирзәзадә вә башгалары да Азәрбајҹан халг әдәбијјаты нүмунәләринин топланылыб нәшр едилмәсинә хүсуси фикир верирдиләр.

«Мәктәб»дәки халг нағылларындан «Милли мәсәл» рубрикасы илә верилмиш «Үч гардаш»[105], «Беш јүз гызыл»[106] әсәрләри хүсусилә мараглыдыр. «Үч гардаш» нағылы шифаһи халг әдәбијјатымызда да мәшһурдур. Падшаһ хәстә јатан гардашы гызы Мәһтабы Мәлик Мәһәммәд, Мәлик Ҹәмшид вә Мәлик Маһмуд адлы оғланларындан һансы шәфаверичи дәрман тапарса, она верәҹәјини вә'д едир. Бөјүк гардаш һәр дијары көстәрән бору (дурбин), ортанчыл һәр дәрдә шәфа верән алма, кичик исә учан халча тапыр. Бору илә бахыб, халча илә учуб, алма илә гызы сағалдырлар. Падшаһ оғланларыны ох атмагда да имтаһан етдикдән сонра Мәһтабы ортанчыл оғлуна вермәли олур.

Нағылда охучу хәјалән мүхтәлиф өлкәләрдә олур. «Учан халча», «бору» вә о дөврдә мүмкүн олмајан башга васитәләр һаггында дүшүнүр, мараглы фикирләрә, нәтиҹәләрә кәлир. Бунунла бәрабәр, нағылларда гочаг, сәдагәтли, тәрбијәли зәһмәткеш олмаг кими сифәтләри ашыламаг да нәзәрә чатдырылырды.

Мә'лумдур ки, нағылларда гәһрәман өз мәгсәдинә чатмаг үчүн үзүк, халча, алма, армуд, түтәк, ағаҹ, сүфрә, сандыг вә башга «сеһрли әшјалар»дан истифадә едир. Илк бахышда охуҹуја елә кәлир ки, гәһрәман гејри-фәал, «сеһрли әшјалар» (бору, халча, алма вә с.) исә һәлледичи гүввәдир. Әслиндә исә һәмин әшјалары әлдә едиб фәаллашдыран да ҹанлы инсанлардыр.

[105] «Мәктәб», 1916, № 5, 6.
[106] Јенә орада, 1917, № 1.

«Беш јүз гызыл»[107] һекајәсиндә падшаһын «һәр ким мәнә бөјүк јалан десә, она беш јүз гызыл верәҹәјәм»,— сөзләрини ешидән бир гоча һазырҹаваблығы илә һәм ону, һәм дә башгаларыны чыхылмаз вәзијјәтә салыр.

«Тале вә Гәдәр»[108] нағылында вә нағыл сәпкисиндә јазылмыш башга орижинал һекајәләрдә дә нүмунәви әһвалатлар тәсвир олунурду.

«Дәбистан»ын наширләриндән М. Әфәндизадәнин, Ә. Ҹәфәрзадәнин, јазычы С. Әбдүррәһманзадәнин ләтифәләри, «Гәзәбин нәтиҹәси»[109], Әдаләтли һаким»[110], еләҹә дә мүәллифсиз верилән бир сыра ләтифә вә ибрәтамиз парчалар һакимләрин, мәнсәб саһибләринин баҹарыгсызлығыны, зүлмкарлығыны, јохсулларын аҹынаҹаглы күзәраныны, наданлығы, һабелә аилә вә мәктәб һәјатынын бә'зи сәһнәләрини әкс етдирирди. Мәсәлән, «Диләнчи вә ушаг»[111] адлы ләтифәдә диләнчи илә касыб кәндли ушағы арасында белә бир сөһбәт олур:

«—Әми, нә истәјирсән?
—Анан, ја бабан евдәдирми?
—Ана, ја бабамы нејләјирсән?
—Бир аз јемәк истәјирәм».

Бир тикә чөрәк үчүн ата-анасыны көзләмәкдән көзләринин көкү саралан ушағын ҹавабы һәм диләнчи, һәм дә охуҹу үчүн көзләнилмәз олур:

«—Бир парча чөрәк вер, икисинин дә јерини дејим».

Бу типли ләтифәләр халгы диләнчи көкүнә салан һаким даирәләрә ишарә иди. Сүлејман Әбдүррәһманзадәнин «Хан вә вәзир»[112] ләтифәси дә диггәти ҹәлб едир. Хан үзүнү гырхдыраркән ағлајыр вә онун сәбәбини белә ајдынлашдырыр:

—Аллаһ бу гәдәр вар-дөвләт вериб, амма өзүмү бәд вә чиркин јарадыб.

Она гошулуб ағлајан вәзир исә өз ағламағынын сәбәбини башга ҹүр изаһ едир:

[107] «Мәктәб», 1917, № 1.
[108] Јенә орада, 1913, № 17.
[109] «Дәбистан», 1907, № 3.
[110] Јенә орада, 1906, № 9.
[111] Јенә орада, № 11.
[112] Јенә орада, № 2.

— Чәнаб хан, сән бир дәфә бахмагла ағлајырсан, бәс мән нејләјим, гырх илдир ки, сәнә гуллуг едиб, о сифәти көрүрәм?!

Ел арасында мүхтәлиф вариантларда олан һәмин ләтифә С. Әбдүррәһманзадәдән башга ајры-ајры мүәллифләр тәрәфиндән дә ишләнилмишдир. М. Ә. Сабир ону бир бәндлик ше'рдә бу чүр вермишдир:

Шаһ деди:—Ағлајырам бәс ки, үзүм чиркиндир,—
Илдә бир көрсәм әкәр ајинәдә суратими.
Она әрз етди вәзири:—Сәни һәр күн көрүрәм,
Нә гәдәр ағлајырам, шимди дүшүн һаләтими...[113]

«Мәктәб» фолклордан алдығы милли ләтифәләри «Молла Нәсрәддин ләтифәләри» силсиләси илә верирди. Бу ләтифәләрдә дә башга фолклор нүмунәләриндә олдуғу кими, халгилик принсипи әсас тутулурду. Бу бахымдан «Мәктәб» «Молла Нәсрәддин» журналына јахынлашырды. «Молла Нәсрәддин» елә о вахтлар өз нөмрәләриндән бириндә халг әдәбијјаты нөвләриндән истифадә етмәкдә мәгсәд вә гајәсини бу чүр ајдынлашдырырды: «Дүнјада һәр бир кәс үчүн сөздән бөјүк јадикар јохдур. Зира ки, мал, мүлк тәләф олуб кедәр, амма сөз галар. Кечмиш һүкәманын, шуәранын сөзләри һәлә багидир. Буна көрә түрк (Азәрбајчан—*Ә. М.*) һүкәмаларынын тәчрүбәли вә ишә јарар зәрбү-мәсәлләрин «аталар сөзү» наминә бир нечәсини мәчмуәмиздә јаздыг ки, гарелләримиз охујуб, лазыми јериндә онлары дәстурул-әмәл етсинләр»[114].

«Мәктәб» халг ләтифәләриндән даһа чох истифадә етмәкдә дә мүәјјән мәгсәд изләмишдир. Бу, мәктәблиләрдә зәнкин фолклора, о чүмләдән мә'налы күлүшлә тәнгид едән ләтифәләрә олан марағы даһа да артырырды.

М. Горки һәлә 1930-чу илдә ушаг китабларынын мүзакирәси заманы Ј. Флеринанын тәнгид едәрәк јазырды ки, чар назирләри, мүтләгијјәт гурулушу вә онун... мәктәбләриндә дәрс дејән мүәллимләр вә с. һаггында ләтифәләр сөјләмәк һеч дә пис дејилдир. Журналлардакы ләтифәләр бу бахымдан да фајдалы иди. Әлбәттә, ләтифәләрин мөвзусу билаваситә мөвчуд һәјатдан алынмырды. Лакин онларын бә'зиси мүасир һәјатла бағланырды. Мәсәлән, бир ләтифәдә һаким даирәләрин зүлмкарлығы бу чүр ифша олунурду: «Ај мүсәлманлар, һәггә шүкр един ки, филә ганад вермәмиш, јохса фил учуб дамыныза гонарды, онлары учуруб башыныза јыхарды»[115].

Журналлар тәрбијә мәсәләләринә һәср едилмиш ләтифәләрә дә јер верирди. Әбдүррәһман Тағызадәнин «Бир гызын агиланә чавабы»нда[116] да Мәһәммәдһәсән Әфәндизадәнин «Һәм зарафат, һәм дә һәгигәт»[117] ләтифәсиндә олдуғу кими, јанлыш аилә тәрбијәсинә тохунулурду[118]. «Бир гызын агиланә чавабы»нда көстәрилир ки, ата-ана ушағыны пис әмәлләрдән узаглашдырмаг әвәзинә онун јанында папирос чәкир, гыз да онларын һәрәкәтини јамсыладыгда она хәбәрдарлыг едирләр ки, папирос чәксән бәдәнин чүрүјәчәк вә ијрәнч шәклә дүшәчәксән. Гызын чавабы диггәти чәлб едир: «Атачан, бәс анам нә үчүн бөјлә зәрәрли шеји чәкир? Түтүн онун вүчудуну чүрүтмәзми?».

«Молла Нәсрәддинин достлары»[119], «Биләнләр билмәјәнләрә өјрәтсинләр»[120], «Улдузларын сајы»[121] кими ләтифәләр ушаглара сөзү мә'налы, јығчам демәк, һазырчаваблығы өјрәтмәк мәгсәдини изләјир. Бу хүсусијјәт журналлардакы аталар сөзләри вә идиоматик ифадәләрдә дә нәзәрә чарпыр.

Ушаг журналларынын халг јарадычылығындан истифадә етмәси бир тәрәфдән зәнкин әдәбијјат тарихимизә олан марагдан ирәли кәлирдисә, дикәр тәрәфдән дә ушагларын әгли вә зеһни габилијјәтләринин инкишафы мәгсәдини күдүрдү. «Дәбистан»да верилмиш ашағыдакы аталар сөзү вә мәсәлләр даһа мараглыдыр: «хурма ағачы јанындакы ағачлара бахыб мејвәләнәр», «Ушаг инсан өмрүнүн баһарыдыр»; «Пис јолдаш ән јаман јолдашдан да јамандыр»; «Чаванлар үчүн пис јолдаш зәһәрли илан кимидир»; «Бир тәрбијә вә тә'лимли ата јүз мәктәб мүәллиминдән әфзәлдир»; «Һәр иши тутдугда фикир вә арамла тут» вә с.

---

[113] М. Ә. Сабир. Һопһопнамә, II чилд, Бакы, 1962, сәһ. 94.
[114] «Молла Нәсрәддин», 1906, № 1.

[115] «Мәктәб», 1916, № 5.
[116] Јенә орада.
[117] Јенә орада, 1914, № 6.
[118] «Дәбистан», 1906, № 14.
[119] «Мәктәб», 1917, № 1.
[120] Јенә орада, 1916, № 5.
[121] Јенә орада, № 5.

«Мәктәб» идиоматик ифадә вә мәсәлләри «Аталар сөзү», «Бөјүк сөзләр», «Мәсәлләр», «Көзәл сөзләр», «Ибрәтли сөзләр», «Әзбәр парчалар» башлығы алтында верирди. «Бөјүк сөзү», «Әзбәр парчалар»ла верилән сөзләр бә'зән ајры-ајры сәнәткарларын әсәрләриндән көтүрүлмүш, күчлү тә'сир гүввәсинә вә мә'наја малик кәламлар олурду.

Журналда ибрәтамиз ифадәләрин ашағыдакы нүмунәләринә раст кәлмәк олар: Јолдашыны баб ејлә, көрән десин һа бөјлә (аталар сөзү); Охудуғуну демә, анладығыны де (аталар сөзү); Дөвләтлијә бәли, фәгирә дәли дејирләр (мәсәл); Һалва-һалва демәклә ағыз ширин олмаз (мәсәл); Гојун гузунун ајағыны басмаз (мәсәл); Түлкү вар көдән дағыдар, гурдун ады бәднамдыр (мәсәл); Инсанын сурәти көзәл олдуғу кими, либасы, руһу, фикри дә көзәл олмалыдыр (ибрәтли сөз); Һијлә илә иш көрән зәһмәт илә чан верәр (бөјүк сөз); Истәдијини сөјләјән истәмәдијини ешидәр (бөјүк сөз); Чох анд ичән чох да јалан дејәр (көзәл сөз) вә с.

Журналлар халг әдәбијјатындан јарадычы шәкилдә истифадә едирди. Бә'зән ајры-ајры мүәллифләр мүхтәлиф аталар сөзү вә мәсәлләри өз һекајәләринин лејтмотиви кими верирдиләр. Мәсәлән: «Намәрдә јолдаш олма, көчәр јанын, јурд галар; Һәр кәс өз тајы илә јолдаш олмаса, ахырда мәним тәк мүсибәт чәкәр» (Мәһәммәд Гарајев, «Сичан вә гурбаға»)[122]; Чох билиб пис билмәкдән исә аз билиб, јахшы билмәк мәнфәәтлидир (Әлимәһәммәд Мустафајев, «Кичик һекајә»)[123]; Дүзлүк инсанын ишинин вә сөзүнүн дүз олмасыдыр ки, бу да анчаг охумаг илә олар (Әли Сәфа, «Дүзлүк»)[124]; Бизә... јашамаг үчүн чөрәк лазымдыр, о вахтда бу чөрәји әмәлә кәтирән әкинчиләрә һөрмәт вә мәрһәмәт етмәк лазымдыр («Көзәл бир тәрбијә»)[125]; «Фәгир вә мәзлумлара зүлм едәнләр ахырда өзләриндән күчлүнүн әлиндә һәлак оларлар» (Мәһәммәд Гарајев, «Сәрчә вә илан»)[126], «Бә'зи вахт көрүрсән јаман күндә сәнә о адам көмәк едир ки, сән она

---

[122] «Мәктәб», 1913, № 1.
[123] Јенә орада, № 18.
[124] Јенә орада, 1912, № 7.
[125] Јенә орада, 1911, № 3.
[126] Јенә орада, 1913, № 2.

һеч гијмәт вермирсән» (Әличаббар Оручәлијев, «Достлуг вәфасы)[127] вә с.

Журналдакы бә'зи һекајәләрдә бир мәсәл әсәрин идејасындан чыхарылараг башлыг кими верилмишдир. Рәчәб Әфәндизадәнин «Инсанлар бир-биринә мөһтачдырлар»[128], «Әкинчи» имзасы илә верилән «Нә доғрајарсан ашына, о чыхар гашығына»[129], Һачы Көзәловун «Тамаһ һәр шејдән писдир»[130] адлы һекајәләри о чүмләдәндир.

«Дәбистан» сон сәһифәдә тапмачалар верир, нөвбәти нөмрәдә исә һәмин тапмачалара ушаглар тәрәфиндән көндәрилән чаваблары дәрч едирди. Бу да ушагларын һәвәсини даһа да артырырды. Мәсәлән, журналда ашағыдакы тапмачалар верилмишди.

Суја кирди дағылды, судан чыхды јығылды. Отузунда өләр, он дөрдүндә камалә јетәр. Бир табаг алма, сабаһа галма. Дәрјада бир күл битиб ады јох, ширинликдән јемәк олмаз, дады јох. Аләми бәзәр, өзү лүт кәзәр.

Будур кәлир адам илә,
Јајлыгда бадам илә.
Нә ағзы вар, нә дили,
Сөјләјир адам илә.

Ај кедир, ил кедир,
Кечә күндүз јол кедир.

Һәшдад ајаг, гырх бујнуз,
Бу нә дөвләтли гушдур.

Атдым атана, дәјди котана,
Дәрјада балыға, дүздә чејрана вә с.

«Мәктәб»ин тапмачаларында да «Дәбистан»ын мүсбәт ән'әнәси һисс олунурду. Тапмачалар ушагларын зеһнини вә дүшүнмә габилијјәтини инкишаф етдирирди. Бир чисим вә ја әшјанын мүәјјән әламәтләри нәзм вә ја нәср шәклиндә дејилир, бу әламәтләрә көрә һәмин чисим вә ја әшја тапылырды. Мәсәлән:

Өјлә јапар јапысан,
Дәмир ачар гапысан.

Әкдим нохуд,
Битди сөјүд,

---

[127] «Мәктәб», 1911, № 2.
[128] Јенә орада, 1912, № 5.
[129] Јенә орада, 1913, № 8—9.
[130] Јенә орада, 1914, № 10.

Јарпағы тут,
Өзү армуд.

Бир гују вар,
Ичиндә илан вар,
Ағызында мәрчан вар.

Бир овуч нәзәр,
Дүнјаны кәзәр.

Һачылар һача кедәр,
Чәһд едәр кечә кедәр.
Бир јумуртанын ичиндә,
Јүз әлли чүчә кедәр.

Гаршыма бир гуш гонмуш голсуз, ганадсыз,
Мән ону тутдум топсуз, түфәнксиз;
Мән ону бишириим одсуз, очагсыз,
Мән ону једим дилсиз, дамагсыз вә с.

Тәгдирәлајиг һалдыр ки, тапмачаларын ушаглар тәрәфиндән марагла гаршыланмасы үчүн журналлар мүхтәлиф һәвәсләндиричи васитәләрә әл атырды. Мәсәлән, «Мәктәб»ин редаксијасы ушаглара мүрачиәтлә јазырды: «Чавабларыны дүрүст тапыб идарәјә көндәрән гареләрә бир нечә китабча верәчәјик»[131]. Редаксија тапмачаларын чавабыны дүзкүн тапанлара китаб һәдијјә вермәклә, адларыны чәкир, тә'рифләјир, онлара журналын нөвбәти нөмрәләрини дә көндәрирди.

Мүәллифләр өз әсәрләриндә халг әдәбијјатындан да јарадычы шәкилдә истифадә едирдиләр. М. Һадинин, А. Сәһһәтин, А. Шаигин, С. М. Гәнизадәнин әсәрләриндә бу чәһәт даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, С. М. Гәнизадәнин тәбдил етдији «Нәбәкар гоншу» һекајәсиндә белә бир сәһнә мараглыдыр.

«Тачир Һачы Гасым тоја кедән күнү гапыны бағларкән оғлу тәәччүбләнир. Ата белә бир ибрәтли әһвалат данышыр:

«—Бир күн бир әрәб Һәзрәт Әлинин јанына кәлиб деди:

—Бир вахт сән дејирдин ки, һәр ишдә аллаһа тәвәккүл демәк лазымдыр. Онда о ишдән зәрәр кәлмәз. Мән аллаһа тәвәккүл дејиб дәвәни чөлә бурахдым, инди јох олуб.

Әли деди:

[131] «Мәктәб», 1915, № 9.

—Јәгин ајағынын бағы-чидары ачылыб, кәләр.

Ја Әли Һәзрәт, ајағыны чидарламамышдым, анчаг аллаһа тәвәккүл дејиб бурахмышдым.

Әли әрәбин белә садәлөвһ олмасыны көрүб деди:

—Әрәб гардаш, әввәл дәвәнин гычыны бағла, сонра аллаһа тәвәккүл де»[132].

Башга бир һекајәдә Һачы Гасым аиләси илә тојдан гајыдаркән гызы Күлсүм гапыны дөјүр, нөкәр Абдулланы халг әдәбијјаты нүмунәси илә чағырыр:

Ач гапыны кәлмишәм,
Гыз кәлини көрмүшәм,
Әлимдәки шәкәрдир,
Касыб сәнә нөкәрдир вә с.

Азәрбајчан ушаг журналлары тә'лим-тәрбијә мөвзусунда мәгаләләрдә дә ајры-ајры јазычыларын нәсиһәт вә ибрәтли сөзләриндән истифадә едирди.

Шәфигә Әфәндизадә, Мәһәммәдһәсән Әфәндизадә, Н. Нәриманзадә вә дикәр мүәллифләр елмә, маарифә, әхлага даир мәгаләләриндә гуру нәсиһәтчилик јолу илә кетмир. Сә'ди, Һафиз, Руми, А. Бакыханов вә башга мәшһур сәнәткарларын ибрәтамиз фикирләрини мөвчуд һәјатла әлагәләндирирдиләр. Онларын классикләрдән кәтирдикләри парчалар журналдакы аталар сөзү вә мәсәлләрлә һәмаһәнк иди: «Јаман илан адамы вуранда анчаг бәдәнин, чәсәдин зәһәрләјәр, амма јаман јолдаш адамын чанын, иманын, ирзү-намусун пәрпуч едәр», «Ушаглыгдан кәсб олунмуш елм даша нәгш олунмуш кимидир»; «Һәр кәсә ки, ушаглыгдан адәт вә тәрбијә верилмәсә, бөјүјәндә онун үчүн ничат олмаз»; «Ушағын әсил тәрбијәси аиләдән башланыр»; «Тәрбијәсиз ата-аналар өз ушагларына да тәрбијә верә билмәзләр»; «Чәмијјәтин тәрбијәли олмасы үчүн һамынын тәрбијәли олмасы вачибдир»; «Елм вә тәрбијә инсанын ән көзәл мәзијјәтләриндән биридир»[133].

Журналын классикләрдән кәтирдији фикирләр бә'зән кениш јајылыр, ајры-ајры әсәрләрдә дә ондан мүхтәлиф шәкилдә истифадә едилирди. Мәсәлән, Сә'динин:

Кичик икән һәр ушаг едилмәсә тәрбијәт,
Бөјүјәндә көрүнмәз онда әдәб, нәзакәт.

[132] «Дәбистан», 1906, № 3.
[133] Јенә орада, № 1, «Валидејнләрә мәхсус вәрәгә».

Јаш чубуғу истәсән һәр шәклә саларсан,
Од гурудуб дүзәлдәр о чубуғу нәһајәт[134]—

ше'риндәки фикри Әлиаға Һәсәнзадә «Јаш ағачы һәр төвр истәсән әјмәк мүмкүндүр, лакин гуру ағачы анчаг од илә дүзәлтмәк мүмкүн олур»[135].—шәклиндә ишләтмишдир. Ејни бәнзәтмәдән Әлибәј Һүсејнзадә «Гуру ағачы јонта билән «Молла Нәсрәддин» даһа һүнәрли исә, јаш ағачы әјиб дүзәлдән «Дәбистан» даһа тәдбирлидир[136],—кими истифадә етмишдир.

Тәрбијәјә даир ибрәтамиз фикирләр јери кәлдикчә рәвајәтләр, әһвалатлар васитәсилә дә тәблиғ олунурду ки, бу да онун мараглы охунмасыны шәртләндирән амилләрдән иди. Мәсәлән, Шәфигә ханым Әфәндизадә јазырды: «Фирәнкистан падшаһы Напалјон ән мәшһур вә елмли өврәтдән суал етди:

—Халгын көзәл, тәрбијәли олмасы үчүн нә сәрәнчам етмәк кәрәкдир?

Өврәт чаваб верди:

—Елмли вә тә'лимли аналар лазымдыр, кәрәк чалышыб сә'ј едәсиниз ки, аналар тәрбијәли олсунлар, та ки, өз балаларына тәрбијә вә тә'лим вермәјә гадир олсунлар»[137].

Дикәр демократик мәтбуат органлары кими, ушаг журналлары да дил мәсәләсиндә дүзкүн мөвге тутмушдур. Мүхтәлиф сәчијјәли әсәрләрин әксәријјәти әсасән садә, анлашыглы дилдә јазылмышдыр. Редаксија мәгалә көндәрән мүәллифләрә дөнә-дөнә хатырладырды ки, «журналымызын мәсләкинә мувафиг јазылмыш мәгаләләри гәбул едиризкән онлары тәсһиһ етмәјә идарәнин ихтијары вардыр. Журналда чап олунмаг үчүн көндәрилән јазыларын түркчә (азәрбајчанча—*Ә. М.*) олмалары тә'мин олур»[138]. Журналын һәр бир нөмрәсинин сонунда нисбәтән гәлиз, чәтин анлашылан сөзләрә аид хүсуси луғәт сәһифәси ајрылмыш, рус, әрәб, фарс сөзләринин изаһы верилмишдир.

«Дәбистан»да бурахылан јүзләрлә ше'р, һекајә, фелјетон вә башга әдәби парчалар ушагларын јаш хүсусијјәтләринә, арзу вә тәләбләринә ујғун, ајдын дилдә јазылмышдыр.

«Дил милләтин һәјатында васитәдир»[139] мәгаләсиндә јазычы Сүлејман Әбдүррәһманзадә ана дилинин әһәмијјәтини белә гијмәтләндирирди: «Һәр милләтин баги олмасы үчүн лазым олан шәртләрдән бири дә о милләтин мүкәммәл бир дилә малик олмасыдыр. Дил һәр милләтин өзү ичад етдији васитеји-һәјатдыр вә бу васитә гејб олундугда о милләт дилсиз һејван кими алыныб-сатылмаға мәһкумдур»[140].

Мүәллиф дилин сафлығындан данышаркән мәтбуат вә әдәбијјата биринчи дәрәчәли васитә кими бахыр вә Һ. Зәрдабинин бу саһәдәки хидмәтләриндән ибрәт көтүрмәјә чағырырды. Үмумијјәтлә, журнал ичтимаи, фәлсәфи вә елми фикримизин габагчыл нүмајәндәси «Чүмлә Гафгаз чамааты вә Русија мүсәлманларына мәшһур вә мә'лум олан Һәсәнбәј Мәликов»ун («Дәбистан») ичтимаи фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмиш, јери кәлдикчә ондан көмәк алмышдыр. Мәктәби «бүтүн хәзинәләрин ачары» адландыран Һ. Зәрдаби јени үсул мәктәбләриндә мүәллимлик дә етмишдир. Онун тәбиәтшүнаслыға даир јаздығы мәгаләләр бу мәктәбләрдә һисс етдији еһтијачдан доғурду. О, Дарвинин идејаларыны, тәкамүл нөвләринин мәншәјини вә с. охучуларын сәвијјәсинә ујғун, материалистчәсинә шәрһ едир, онлары мисалларла ајдынлашдырырды. Һ. Зәрдабинин «Торпаг, су вә һава», «Бәдәни сәламәт сахламағын дүстур вә әмәли», «Барама гурдунун сахланылмасы» кими әсәрләриндә дә мүхтәлиф елм саһәләри һаггында фајдалы мә'лумат верилирди. Журнал Һ. Зәрдабинин «Гарынча»[141], «Тәбәддүлати-һәвајәнин вүчуди-һејванатда һисс олунмасы»[142], «Гара мал»[143], «Пишик»[144] мәгаләләрини дә бу мәгсәдлә дәрч етмишдир.

* *
*

Ушаг журналлары ичтимаи һагсызлыға, керилијә өз е'тиразыны кичик мәгаләләрлә дә билдирирди ки, бун-

---

[134] Бах: Сә'ди Ширази. Күлүстан. Бакы, 1962, сәһ. 163.
[135] «Дәбистан», 1906, № 1, «Валидејнләрә мәхсус вәрәгә».
[136] «Һәјат», 1906, № 91.
[137] «Дәбистан», 1906, № 1.
[138] Јенә орада.

[139] «Дәбистан», 1908, № 9.
[140] Јенә орада.
[141] Јенә орада, 1906, № 1—4.
[142] Јенә орада, № 16.
[143] Јенә орада, 1907, № 4, «Мәктәб», 1913, № 16—17.
[144] Јенә орада, № 1—2.

лар да идејача бурада дәрч едилән бәдии әсәрләри тамамлајырды. Болгарыстанын Софија шәһәриндә нәшр олунан «Шәрг нам» гәзетиндән көтүрүлмүш «Бир јетимәнин сөјләниши»[145] мәгаләси бу бахымдан мараглыдыр. Бурада көрпәликдән ата-анасыны итирмиш 14 јашлы гызын бир сәнәт өјрәнә билмәмәсиндән, чәмијјәтдәки һагсызлыгдан вә с. данышылыр. Бу мәгаләнин ардынча «Дәбистан» јазырды: «Биз мүсәлманларын һалына тәәччүб етмәјиниз, чүнки јалныз о өлкәдәки мүсәлманлар дејил, бәлкә күррејн-әрзин үзәриндә сукунәт едән үмуммүсәлман тајфасы бу нөв вә бәлкә бундан шиддәтли дәрдләрә мүбтәладырлар»[146].

Истамбулун «Вәтән хадими» гәзетиндән көтүрүлмүш башга бир мәктубда[147] түрк балаларынын ағыр һәјат тәрзи, «Иранда бир мәктәб»[148] адлы шәкилдә исә Иран мәктәбләриндә моллаларын ушаглара бир шеј өјрәтмәјә габил олмамасы нәзәрә чатдырылырды. Белә тәнгидләрин нәтичәсидир ки, Иран һөкумәт органлары «Дәбистан»ын јерли охучулара чатдырылмасына сонралар ичазә вермәмишдир. Бу барәдә «Молла Нәсрәддин»дә охујуруг: «...Чүнки сән дә («Дәбистан»—*Ә. М.*) башламысан мәктәб белә кәлди, тәрбијә белә кетди, әлбәттә, гадаған ејләрләр. Јохса нә бирисини тә'риф ејләјирсән, нә бир һакимә мәдһ јазырсан»[149]. Мәчази мә'нада дејилән бу сөзләрин өзү дә «Дәбистан»ын доғру јол тутдуғуну сүбут едир.

Ајдын мәсәләдир ки, чаризмин гаты иртичачы сијасәт јеритдији бир дөврдә ади мәктәб журналы олан «Дәбистан» Азәрбајчан һәјатына аид кәскин тәнгиди материал дәрч едә билмәзди. Одур ки, журнал белә материаллары башга халгларын һәјатындан көтүрсә дә, бурадакы бәдии әсәрләрдә олдуғу кими, ону Азәрбајчан ичтимаи мүһити илә әлагәләндирирди. Лакин журнал фүрсәт тапдыгча Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатындакы чатышмазлыглара да тохунурду.

«Бу күнләрдә гәзетләрдәки мәгаләләри инсан охујанда ағламағы кәлир»,—дејән Н. Нәриманзадә бир тәрәф-

[145] «Дәбистан», 1906, № 5.

[146] Јенә орада.

[147] Јенә орада, 1907, № 1.

[148] Јенә орада.

[149] «Молла Нәсрәддин», 1906, № 37.

дән мүсәлманларын авамлығындан, о бири тәрәфдән дә һөкумәтин елм вә мә'рифәт гапыларыны халгын үзүнә бағламасындан бәһс едир, мөвчуд гурулуша гаршы наразылығыны билдирир, азәрбајчанлыларын ихтијарынын башга милләтләрлә бәрабәр олмамасындан шикајәтләнирди[150].

«М. Маһмудбәјов «Бизә нә лазымдыр?» мәгаләсиндә «истибдад бојундуруғу»нун ачы нәтичәләриндән данышыр вә мәктәбләрин ағыр вәзијјәтә дүшмәсиндә һөкумәт органларыны вә руһаниләри күнаһландырырды. Мүәллиф белә бир доғру гәнаәтә кәлирди ки, руһаниләрдән «дәрдләрә дәрман» көзләмәк олмаз. Чүнки милләтин маарифләнмәси онлары дүшүндүрмүр. «Һопһопун» «Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар, мәктәбләри виран олур-олсун нә ишим вар» бејти онлар үчүн һагг дејилми?»[151]. М. Маһмудбәјов гәтијјәтлә билдирирди ки, «Мәктәби нә руһани идарәсинә, нә дә гәзәвәтханәләрә һәвалә етмәк олмаз... бунларын ислаһына бағлыдыр мәктәб иши, бунларын ислаһына бағлыдыр милләтин һәр бир барәдә тәрәгги иши»[152]. Мүәллифә көрә, «кәрәк мәктәб чамаатын өз ихтијарында олсун, һамы ушагларын ибтидаи тәһсили мәчбури олсун». Бу мәгсәдлә о, маариф хадимләринин, елми әзиз тутанлары бирләшмәјә, «еһтијачларын дүзәлмәси үчүн, үзә күләчәк сәадәт үчүн јол ачмаға» чағырырды.

Азәрбајчан әдәбијјатыны һечә ендирмәјә чалышан буржуа зијалыларына гаршы јери кәлдикчә «Рәһбәр» дә мүбаризә апарырды. Онун мәктәб вә маариф һаггында мүбаһисәләрдә иштиракы даһа мараглы иди.

Һәлә кечән әсрин орталарындан «Әкинчи»нин галдырдығы «Бизә һансы елмләр лазымдыр?» мәсәләси әтрафындакы мүбаһисә 1906—1907-чи илләрдә даһа да чанланмышды. Дини елмләрин әсас олдуғуну тәблиғ едән Әбу Тураб Ахунд оғлунун «Һәјат» гәзетиндә чыхмыш «Бизә һансы елмләр лазымдыр?»[153] адлы мәгаләси дә буна бир ишарә олмушдур. «Рәһбәр» журналы «Тәкчә шәриәт елмими бизә лазымдыр, ја саир елмләр һәм лазым-

[150] «Дәбистан», 1906, № 7.

[151] «Рәһбәр», 1906, № 1 .

[152] Јенә орада.

[153] «Һәјат», 1906, № 106.

дыр»[154] адлы мәгаләни «Нәшри-маариф» чәмиjjәтинин нөвбәти jығынчағында һәмин мөвзуда давам едән мүбаһисә илә әлагәдар олараг бурахмышдыр.

«Елми-әбдан» тәрәфдарлары Һ. Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир вә башгалары дини елмләри тәблиғ едәнләрә гаршы чәсарәтлә мүбаризә апарыр, кәнч нәслин маарифләнмәсиндә ичтимаи, тәбии вә техники елмләрин мүһүм ролуну көстәрирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч етдирдиjи мәгаләси даһа тутарлы иди[155]. «Рәһбәр»дәки мәгаләнин мүәллифи Салеһ исә барышдырычы сиjасәт jеридәрәк jазырды ки, «һәм шәриәт, һәм дә тибб, инжинерлик вә с. елмләр дә лазымдыр».

Мәктәбләрин вәзиjjәтинә, маариф ишинә, тә'лим вә тәрбиjәjә даир сырф педагожи характерли дикәр jазылар да журналдакы әдәби-бәдии әсәрләрлә сәсләширди. М. Маһмудбәjовун «Мәктәб ишләримиз»[156], С. М. Гәнизадәнин «Көрпә ушагларын тәрбиjәси»[157] бу типли мәгаләләрдәндир.

С. М. Гәнизадә «Көрпә ушагларын тәрбиjәси» адлы мәгаләсиндә педагокика елминдән, онун инкишафындан бәһс едир, валидеjнләрин нәзәринә чатдырырды ки, «әшрәф вә көвһәр» адланан инсанын тәрбиjәси илә ушаглыгдан чидди мәшғул олмаг лазымдыр. Мүәллифә көрә, ушагларын нормал инкишафында һисси, чисмани вә әгли тәрбиjә мүһүмдүр. О, инсанын әмәлә кәлмәси, нитг, шүур, әгл, идрак, руһ вә бәдән үзвләри һаггында да охучулара мә'лумат верирди.

«Дәбистан» илк мүтәрәгги ушаг журналы кими габагчыл, дүнjәви фикирләри jаjмагла jанашы, кәнч нәслин тә'лим-тәрбиjәсинә көмәк мәгсәдилә Азәрбаjчанда нәшр едилән башга мәчмуә вә дәрсликләрә дә нүмунә олмушдур. 1907-чи илин jанварындан Бакыда рус дилиндә нәшр едилән «Мәктәб вә һәjат» журналы мүәjjән дәрәчәдә Русиjадакы еjни истигамәтли журналларла сәсләшсә дә, «Дәбистан»ын идеjасына даһа jахын иди. «Мәктәб вә һәjат» журналына «Дәбистан»ын тә'сири мүәjjән дәрәчәдә һисс олунур. Чүнки «Дәбистан»дан сонра нәшрә башлаjан бу журналын мәрамнамәси дә «Дәбистан»ын «Ифадеjи-мәрам»ында верилән идеjаjа уjғун кәлирди. «Мәктәб вә һәjат»ын мәрамнамәси һаггында охуjуруг: «Журналын мәсләки мүтәллимләрин мә'нәви һүгуг вә ихтиjарыны һифз едиб, бунларын әфкар вә һиссиjjатына, еһтиjач вә арзуларына, әрбаби-тә'лиминин вә үмәраjи-маарифин нәзәр-диггәтини чәлб едиб, тә'лимин вә маарифин бә'зи саһәләриндә онлара көмәк етмәкдир»[158].

«Дәбистан» дөврүнүн һәр чүр фаjдалы тәдбир вә тәшәббүсүнүн тәрәфдары вә иштиракчысы олмушдур. 1906-чы илдә «Тәкамүл» болшевик гәзетинин нәшрә башламасыны фәрәһлә охучулара хәбәр верән журнал «Тәкамүл»үн мәрамнамәсиндән ашағыдакы парчаны мисал кәтирмишдир: «...Үмум инсаниjjәт наминә биз разы олмаjачағыг ки, бир милләт о бири милләтә тәзjиг етсин вә һәмин инсаниjjәтин хатирәси үчүн jенә дә чалышачағыз ки, бир дөвләтдә, бир мәмләкәтдә jашаjыб, бир даирәдә доланан мүхтәлиф милләтләр һамысы һүгугда вә ихтиjаратда бир олсунлар. Будур бизим тутдуғумуз мәсләк, будур бизим хидмәт етдиjимиз әгидә ки, онун jолунда чалышмышыг, чалышырыг вә чалышачағыз»[159].

Һәмин фикрә «Рәһбәр» дә тәрәфдар иди. О бу мәрамнамәни алгышлаjараг jазырды: «Гәзетин мәсләки ишчиләрин (зәһмәткешләрин—*Ә. М.*) мәнафеjини көзләмәк вә онларын һүгугуну мүдафиә етмәкдир. Нә көзәл мәгсәд! Нә али мәрам!...»[160].

Jухарыда деjиләнләрә әсасән белә нәтичәjә кәлмәк олар ки, ичтимаи фикир тарихимиздә гыса вә мә'налы өмүр сүрән «Дәбистан», «Рәһбәр», «Мәктәб» милли Азәрбаjчан мәтбуаты тарихиндә мүәjjән мөвгеjә малик журналлар олмагла, ушаг вә кәнчләрин тәрбиjәсиндә, онлары дүнjа әдәбиjjаты хәзинәси нүмунәләри илә таныш етмәкдә мүһүм рол оjнамыш, бәдии әдәбиjjатын халг арасында jаjылмасында хеjли иш көрмүшдүр.

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналлары Азәрбаjчанда ушаг вә кәнчләр мәтбуатынын илк нүмунәләри кими ичтимаи фикир тарихимиздә хүсуси мөвге тутур. Бу журналлар мәзмуну, хәтти-һәрәкәти, үслубу вә дикәр хүсусиjjәтләри илә ингилабчы-демократик «Молла Нәс-

[154] «Рәһбәр», 1906, № 3.
[155] «Молла Нәсрәддин», 1906, № 5.
[156] «Рәһбәр», 1906, № 2.
[157] Jенә орада, № 2—4, 1907, № 5.

[158] «Дәбистан», 1907, № 2.
[159] Jенә орада, 1906, № 7.
[160] «Рәһбәр», 1906, № 4.

рəдлин»дəн фəргләнсə дə, маариф вə мəктəб ишлəринин инкишафы уғрундакы мүбаризəдə бир-биринə јахынлашыр; даһа доғрусу, һəр үч журнал өз һəрəкəти-һəрəкəтиндə М. Ə. Сабир, Ч. Мəммəдгулузадə кими молланəсрəддинчилəрə, Н. Нəриманов, С. С. Ахундов, А. Сəһһəт, А. Шаиг, һ. Чавид, Ү. Һачыбəјов, С. М. Гəнизадə вə башга көркəмли маарифчи-демократик јазычыларымыза архаланырды. «Рəһбəр» педагожи сəчиjјəси илə «Дəбистан» вə «Мəктəб»дəн мүəjјəн дəрəчəдə фəргләнсə дə, һəр үч журналын тəблиғат васитəлəри əсасəн мүтəрəгги идејалы əдəби-бəдии əсəрлəр олмушдур. Əлбəттə, бу əсəрлəрин һамысы милли ушаг əдəбиjјатымызын јенинчə јаранмаға башладыгы бир дөврдə камил сəнəт нүмунəлəри һесаб едилə билмəз. Лакин бу күн əдəбиjјатымызын гызыл фондуна дахил олан, ушаг вə кəнчлəр үчүн јазылмыш онларча ше'р вə һекајə, нағыл вə повест, пјес вə фелjетон илк дəфə охучулар алəминə «Дəбистан» вə «Мəктəб» журналлары васитəсилə јол тапмышдыр. Илк мүбариз фəһлə ушаг сурəти əдəбиjјатымыза «Дəбистан» журналы илə кəлмишдир (А. Диванбəјоғлунун «Фəһлə» һекајəси) М. Ə. Сабирин, А. Шаигин, А. Сəһһəтин, М. Һадинин вə башгаларынын илк ушаг ше'рлəри һəмин журналда дəрч олунмушдур. «Горхулу нағыллар» кими орижинал ушаг һекајəлəри илк дəфə «Мəктəб»дə гиjмəтлəндирилмиш вə дəрч едилмишдир. Бурада илк дəфə ушаг пјеслəри, күлмəли нағыллар бурахылмыш, онун сонракы инкишафына тəкан верилмишдир.

«Дəбистан», «Рəһбəр» вə «Мəктəб» журналлары габагчыл дүнја əдəбиjјаты нүмунəлəрини һəвəслə јајмыш, əсасəн Фирдовси, Низами, Сə'ди, Һафиз, Чами, Руми, В. Һүго, А. С. Пушкин, Л. Н. Толстој, И. А. Крылов, Н. Камал, Ə. Һамид кими сəнəткарларын əсəрлəрини тəблиғ етмəjə чалышмышдыр. Бу əсəрлəрин үзə чыхарылмасы вə тəдгиги дүнја халглары илə əдəби əлагəлəримизин тарихини өјрəнмəк саһəсиндə дə əһəмиjјəтлидир.

Һəр үч журнал дүнја вə Азəрбајчан елм, əдəбиjјат вə мəдəниjјəт хадимлəринин һəјат вə јарадычылығыны јени тəлəблəр сəвиjјəсиндə ишыгландырырды. Бу журналлар əдəби ирси там халга чатдырылмамыш милли шаирлəримиз һаггында да илк дəфə мə'лумат вермиш, онларын һəјат вə јарадычылығыны лазыми сəвиjјəдə шəрһ етмəjə чалышмышдыр. Бу журналларда верилмиш тəрчүмеjиһал сəчиjјəли очерклəрин бə'зиси инди дə əдəбиjјатшүнаслығымызда илк е'тибарлы мəнбə кими галмагдадыр.

«Дəбистан», «Рəһбəр» вə «Мəктəб» журналларында дəрч олунан күлли мигдарда шифаһи халг əдəбиjјаты нүмунəлəри, елмин, маарифин, ичтимаи-сијаси мəсəлəлəрин вəзиjјəтинə даир мəгалəлəр вə башга матераллар да вахты илə ушагларын үмуми инкишафына көмəк едирди.

Низами, С. Ə. Ширвани, М. Ə. Сабир, Һ. Зəрдаби, А. Сəһһəт, С. С. Ахундов, М. Һади, А. Шаиг, С. М. Гəнизадə, А. Диванбəјоғлу, Р. Əфəндизадə, С. Һүсејн, Ə. Чавад, Ə. Нəзми, Ч. Чаббарлы вə дикəр көркəмли Азəрбајчан јазычыларынын əсəрлəрини дəрч етмəклə бəрабəр, һəр үч журнал бир чох маариф ишчилəрини, мүəллимлəри, əдəбиjјат һəвəскарларыны да ушаг вə кəнчлəр үчүн əсəрлəр јазмаға һəвəслəндирирди.

Азəрбајчанда милли ушаг əдəбиjјатынын јаранмасы инкишафында мүстəсна рол ојнамыш һəр үч журналын сəһифəлəриндəки ше'р, һекајə, пјес, фелjетон вə повестлəр, очерквары мəгалəлəр, халг əдəбиjјаты нүмунəлəри дə мүсбəт идејалар тəблиғ едирди. Бу журналларын тəдгиги Азəрбајчан ушаг əдəбиjјаты тарихини, тəрчүмə вə мəтбуат тарихимизин мүəjјəн бир саһəсини ајдынлашдырмаг бахымындан əһəмиjјəтлидир.

1967

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш 3
Биринчи фәсил. Нәср 23
Икинчи фәсил. Ше'р 59
Үчүнчү фәсил. Бәдии тәрчүмә 88
Дөрдүнчү фәсил. Елми-күтләви әдәбиjjат 125

Мамедов Афлатун

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ
ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

(На азербайджанском языке)

Нәшријјат редактору *Р. Кәримова*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров.*
Техники редактору *Т. Һәсәнова*
Корректору *М. Ејнуллајева*

ИБ № 119

Чапа имзаланмыш 15/IX 1977-чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂.
Кағыз вәрәги 2,56. Чап вәрәги 8.61. Һес.-нәшријјат вәрәги 7,57
ФГ 13840. Сифариш 389. Тиражы 1600. Гијмәти 60 гәп.

«Елм» нәшријјаты
370073 Бакы-73, Нәриманов проспекти, 31.
Академија шәһәрчији, Әсас бина.

Азәрбајчан ССР ЕА мәтбәәси.
Бакы, Нәриманов проспекти, 31.

7
ОТК

60 гэп.

ЕЛМ
НӘШРИЈЈАТЫ